

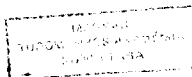
MAZSU JÁNOS:

**Az értelmiség társadalmi szerkezetének alakulása
Magyarországon a dualizmus korában**

- Kandidátusi értekezés -

1983-85 témavezető: Hanák Péter

Debrecen, 1984-94

Tartalom

1.	Bevezetés	2. oldal
1.1	Az értelmiség fogalmának történeti dilemmái	6. oldal
1.2	Az iskolarendszer és az alfabetizáció stratifikáló szerepe az iparosodás korában	12. oldal
1.3	Az értelmiség társadalmi mobilitásának hazai forrásai	23. oldal
1.31	A kutatás kérdéseinek kialakítása	23. oldal
1.32	A kutatás forrásai	26. oldal
2.1	A hazai értelmiség XIX. századi fejlődésének főbb vonásai és az értelmiség fogalmának tartalma	38. oldal
2.2	Az értelmiség növekedésének és szakmai szerkezet-változásának főbb tendenciái	59. oldal
2.3	Az értelmiség társadalmi forrásai a dualizmus időszakában	76. oldal
2.31	Az értelmiségbe irányuló mobilitás alakulása a dualizmus időszakában	78. oldal
2.32	A diplomás értelmiségbe irányuló mobilitási folyamat eltérő vonásai	99. oldal
2.4	Az értelmiség életviszonyai a dualizmus időszakában	110. oldal
2.41	Az értelmiség jövedelmi viszonyainak alakulása	110. oldal
2.42	Az értelmiségi háztartások szerkezetéről	139. oldal
2.43	Az értelmiségi háztartások fogyasztási szerkezetéről	145. oldal
2.44	Adatok az értelmiség lakásviszonyairól	150. oldal
2.441	Egy esettanulmány: a debreceni Püspöki palota és lakói 1912-1914 között	156. oldal
3.	A magyar értelmiségfejlődés kényszerpályája: az úri és művelt középosztály	175. oldal
4.	Szövegközi táblázatok és grafikonok jegyzéke	180. oldal
5.	Mellékletek	183. oldal
6.	Jegyzetek	214. oldal
7.	Irodalomjegyzék	247. oldal

"Miféle állat legyen az a' Honoratior?

Maholnap el lesz döntve. ...Mi egy

szóval valamelly új, eddig csak eszméletileg sejdített osztályt fogunk alapítani,

melly sem pap, sem nemes, sem polgár,

sem paraszt nem lesz, hanem - honoratior."

(Nagy Károly: Daguerreotyp. Pozsony, 1841.)

1. BEVEZETÉS

Az 1980-as évek elején a disszertáció tárgyául választott magyarországi értelmiség társadalomszerkezeti vizsgálatában több tényező motivált.

Az első a magyar történetírás tradícióiban gyökerezik: a politikai és a közjogi kérdések központi problémaként való kezelésének következtében - a dualizmus időszakában kiépült politikai-igazgatási rendszer intézményeinek kutatása során - a hazai politika- és jogtörténetírás kellő színvonalon tárta fel ezen intézmények szerkezetét, jellegét és működési-funkcionális sajátosságait. A második világháború után kibontakozó gazdaságtörténetírásunk elvégezte a kapitalizálódó gazdaságban kialakult, a tárgyi szakszerűség tevékenységekörét működtető szervezetek elemzését. Nem támaszkodhatott azonban hasonlóan kiterjedt és színvonalas kutatási eredményekre azoknak a kérdéseknek a megválaszolása, hogy miért és hogyan fejlődtek a hazai társadalomban néhány tízezer főt számláló értelmiségi hivatáscsoportok a múlt század derekától alig több mint fél évszázad alatt háromszázezret meghaladó létszámú, a társadalom más csoportjaitól elkülönülő társadalmi réteggé; hogyan alakult e réteg szakmai szerkezete, az átalakuló hazai társadalom mely csoportjai és milyen mértékben szolgáltak az értelmiség merítési bázisául vagy másképpen

fogalmazva: honnan verbuválódott ez a dinamikusan növekvő réteg; hogyan és milyen vonalak mentén struktúrálódott, milyen anyagi kondíciók, milyen ideológiai-erkölcsi értékek, tradíciók alakították csoportformálódásait, egyes csoportjai mentális arculatát? És végül: hogyan tagozódott be és milyen szerepet játszott az értelmiség a polgárosodó hazai társadalomban?

Bár a korszak értelmiségfejlődésére vonatkozó kérdésfeltevések és megválaszolásuk nem új - gondoljunk itt csak a századelő polgári radikálisainak történeti szempontokat sem nélkülöző vizsgálataira vagy akár Szekfü Gyula, Erdei Ferenc, Bibó István vagy őket időben követően Hanák Péter vagy Huszár Tibor vonatkozó munkáira - éppen a válaszok sokfélesége vetette fel, hogy mennyire hiányosak a hazai értelmiség kialakulásának-fejlődésének alapvető strukturális folyamatairól az ismereteink. Márpedig ezen folyamatok pontosabb ismerete nélkül a hazai értelmiségről, történetileg változó társadalmi szerepéről alkotott ítéletek érdemi mérlegelése, kritikája érvényesen kevésbé lehetséges, mint ahogy árnyaltabb, hitelesebb kép rajzolása sem. Másik oldalról viszont igaz, hogy az értelmiség társadalomszerkezeti alapfolyamatainak feltárása csupán alapvetése lehet az átfogó komplexebb vizsgálatoknak, válaszoknak.

A másik motiváló tényező a magyarországi értelmiségi réteg egy egységnek kezelt strukturális vizsgálatában praktikus tényező: a rendelkezésre álló források szerkezete, jellege.

Az értelmiség társadalmi szerkezetváltozásainak elemzéséhez az alapvető források a dualizmus kori népszámlálások, a tisztviselőket foglalkoztató intézmények, minisztériumok, illetve a miniszterelnök jelentései, statisztikai adatközlései. Ezek a statisztikai források lehetővé teszik a réteg létszámának, szakmai-foglalkozási szerkezete alakulásának, vallási és nemzetiségi összetétele változásának, esetenként kereseti, illetve ház- és földbirtokviszonyainak stb. elemzését. E kompakt és globális adatsorok azonban csak ritkán nyújtanak lehetőséget finomabb bontásra illetve kombinatív, egymásra vonatkoztatott felhasználásra, így valójában csupán az egész társadalmi csoport változásfolyamatainak egy-egy szempontú elemzésére

alkalmasak, s csak az ilyen elemzések eredményei vonatkoztathatók egymásra vagyis a változások egészére.

Amely problémák megválaszolásában a népszámlások vagy a hozzájuk kapcsolódó azonos szerkezetű statisztikai források adatai az elemzésekre kevésnek bizonyultak - elsősorban az értelmiség rekrutációjának, a társadalmi mobilitásnak valamint az életviszonyoknak több területe -, ott más jellegű források bevonásával próbáltam áthidalni a hiányokat. Ezekről a forrásokról valamint a velük kapcsolatos kutatómódszertani problémákról a bevezetés 3.pontjában, valamint az elemzések gondolatmenetébe ágyazottan írok (2.41-2.44).

Kilógni látszik a disszertáció elsődlegesen makroszerkezeti megközelítéseinek sorából a debreceni egyik első bérpalota építés- és lakásviszonyait leíró-feltáró esettanulmány (2.441). Az, hogy mégis szerves része ennek a munkának, annak az a magyarázata, hogy az értelmiség korabeli lakásviszonyainak átfogó elemzéséhez egyáltalán nem állnak rendelkezésre alkalmas források, másrészt a valóban a problémakör vizsgálatának részeként létrejött esettanulmány - a helyismerettel - tetézzve érdemi lehetőséget kínált nekem a lakás- és életmódviszonyok elemzésében nem csupán egyfajta mélyfúrásra, de a beleélés finomabb árnyalataira is - amelyek a makroszintű vizsgálatok számára elérhetetlenek.

E munka keretei között természetesen nem tartottuk feladatunknak az értelmiség fogalmának történetét és a fogalmilag körülhatárolt értelmiség társadalomtörténetét átfogó igényrel vizsgálni. Nem tudtuk és nem is akartuk azonban megkerülni a nemzetközi szakirodalom vázlatos áttekintését. Ez a szakiradalmi áttekintésre alapozott és inkább a kérdések újrafogalmazására, pontosítására kihelyezett gondolatmenet - két kutatómódszertani töprengéssel együtt logikai megfontolásokból került a disszertáció elejére.

A munkánk érdemi részét adó, részben forrásfeltáró elemzéseinkben nagymértékben támaszkodtunk az 1970-es években beindult társadalomtörténeti és szociológiai kutatások - elsősorban Kosáry Domokos, Vörös Károly, Katus László, Hajdu Tibor, Huszár Tibor és Hanák Péter eredményeire, valamint a

generációm tudományos törekvéseit összefogó Hajnal István Kör majd Egyesület műhelyvitáinak, konferenciáinak inspirációjára.

A publikált munkákon, a műhelyvitákon kívül nagy segítséget jelentettek egyetemi kollégáimnak, barátaimnak tanácsai, bírálatai - amiért ezúton is köszönetet mondok nekik.

Külön is köszönöm a személyes szakmai segítséget Veliky Jánosnak, aki a téma kiválasztásában és első vizsgálataiban és Hanák Péternek, aki a disszertáció megírásához vezető kutatásokban nyújtott iránymutató szakmai támogatást.

Debrecen, 1994. április

Mazsu János

1.1 AZ ÉRTELMSÉG FOGALMÁNAK TÖRTÉNETI DILEMMÁI

Az értelmiség fogalma talán az egyik leggyakrabban használt fogalom a történeti és szociológiai irodalomban. De talán egyike azon fogalmaknak is, amelyek a társadalomkutatóknak a legtöbb kétséget és félreértést okozták azzal, hogy a terminust elmosódott, körülhatárolatlan köznyelvi értelmezéseiben és/vagy rosszul definiáltan alkalmazták. Illetve azzal, hogy a különböző történeti, szociológiai megközelítések a fogalom egy-egy jelentős aspektusát kiemelve használták csupán.¹

A tudásszociológiai vagy kultúrtörténeti jellegű kutatói szemlélet az értelmiség fogalmát az emberi nembeli tudás felhalmozódásának nézőpontjából vizsgálja-használja, középpontba állítva az eszmék, értékek, kulturális javak mindenkori termelőit és közvetítőit (esetleg fogyasztóit). Ennek a szemléletnek a főszereplői az alkotó értelmiség(iek), többé-kevésbé tekintet nélkül meghatározó történeti-társadalmi kontextusukra, a társadalmi uralom, a politikai hatalom területein játszott szerepükre.²

Az örök értelmiségi a társadalomkutató önszemléletének is megjelenítője, "minden korban a szenvedélyes tudásvágy, az igazság kimondása, a szüntelen megújulásra való készség, az alkotásigény, a szerintük alantas politikai szenvedéllyel szembeni közöny, a szellemi értékek érdekmentes szolgálata, az erkölcsi tisztaság jellemzi".³

A társadalomtörténeti megközelítések általában abból indulnak ki, hogy az értelmiség sajátos társadalmi csoport vagy réteg, amelyik az ipari modernizáció folyamatában illetve időszakában jött létre. E ponton túl azonban a társadalomtörténeti vizsgálatokban is az értelmiség definiálásának a legszélesebb gazdagságával, sokféleségével találkozhatunk.⁴

E sokféleségben talán segíti az eligazodást egy elsőre talán meghökkentőnek tűnő filológiai jellegű áttekintés, annak a kérdésnek a

megválaszolása : mikor és hol jelent meg először az értelmiség fogalma önálló társadalmi csoport elnevezéseként?

Annak ellenére, hogy szociológusok és történészek nagy számban és előszeretettel használják az értelmiség (intelligencia) elnevezést munkáikban amikor a sumér vagy egyiptomi írnokokról és papságról értekeznek, amikor a kínai mandarinok vagy a felvilágosult abszolútizmus hivatalnoki karának szellemiségéről írnak⁵, az értelmiség szociológiai fogalma viszonylag új keletű. Az újlatin nyelvek elterjedését követően az intelligencia kifejezés jól ismert volt lélektani-filozófiai kategóriaként, az értelmi fok, a megismerési szint vagy a felfogóképesség megjelölésére.⁶ Természetesen a mindennapi nyelvben éppúgy, mint a tudományos irodalomban jól ismert szereplők voltak az olvasás-írás emberei, egyes magasan képzett, tanult emberek foglalkozási csoportjai, ám írástudónak, írnoknak, deáknak vagy bölcsnek avagy éppen orvosnak, bírónak, poétának vagy filozófusnak nevezték őket. Az értelmiség megjelölés a XIX. század előtt egyfajta csoportjelölő fogalomként ismeretlen volt.⁷

Nem kis zavart jelent az értelmiség kifejezés történeti megjelenésének vizsgálatában, hogy a nyugat-európai és angolszász társadalomtudományos gondolkodásban az intelligencia kifejezés használata napjainkig hatóan összemósódott az angol "professional" illetve a francia "intellectuel" kategóriákkal és jelentéstartalmukkal.

Az angol kifejezés jelentésének a magyar nyelvhasználatban talán leginkább a diplomás szakember(ek foglalkozáscsoportja) felel meg, míg a francia kategória magyar megfelelője az értelmiségi.

Az intellektüel kifejezés a Dreyfus-per kapcsán került be az európai művelt köztudatba, majd Julien Benda 1927-ben kiadott munkája, Az írástudók árulása tette közzismertté.⁸ Ez az "értelmiségi" kategória azonban eltérő tartalmú az általunk keresettől. Seton-Watson definíciója szerint a nyugati társadalmakban ezt a kifejezést a "saját stílusuk szerint élő írók és a kultúra tekintélyes képviselői által alkotott kis belső elit társaság" megjelölésére használták és használják többnyire ma is.⁹

Ahol az intelligencia-értelmiség kifejezést pedig nem a professional-lal vagy az intellectuel-lel összemosva használják, ott jelentéstartalma teljesen eltér a magyarban használt értelmezéstől. Erre kitűnő példát nyújt Lewis Feuer kutatása, amely szerint az USA-ban az intelligencia jelentése a század huszas éveinek elején kimutatható megjelenésétől fogva kifejezetten pejoratív volt: az amerikaiak a munkásmozgalom és a városi kispolgári csoportosulások East-Side-i műveltségű, politikai fantasztáknak tartott vezetőit jelölték e kifejezéssel, akiknek semmi közük nem volt a tisztességes polgári foglalkozásokat űző 'professionals'-hoz.¹⁰

Az "intelligentsia" szó máig hordozza az angolszász gondolkodásban azt a sajátosságát, hogy a szó és jelentése az orosz értelmiségi emigrációval együtt jelent meg Nyugat-Európában az októberi forradalom után.

A mikor és hol kérdésre a választ nem is igazán a nyugati társadalmak kutatóinak munkái alapján találhatjuk meg. Lengyel, orosz és német történészek között több hullámban valóságos vetélkedés folyt annak kimutatására, hogy vajon Oroszországban, lengyel területeken vagy pedig német földön jelent-e meg először az intelligencia kifejezés társadalmi réteget jelölő értelemben.

Orosz történészek sora írta le, hogy a szót Peter Boborkin orosz író alkotta 1860-ban, amíg Wacław Lednicki kimutatta, hogy ezt a meghatározást V.G. Belinszkij használta 1846-ban.¹¹ Richard Pipes azoknak a nézeteit képviseli, akik szerint a szót német formájában (Intelligenz) már 1849-ben alkalmazták "ezzel jelölve az értelmiségnek nevezett jelenséget, nevezetesen egy olyan társadalmi csoportot, amely elkülönül a társadalom többi részétől képzettsége és "progresszív" magatartása folytán".¹²

Alexander Gella, lengyel származású szociológus véleménye az, hogy az intelligencia kifejezést először Karol Libelt használta a lengyel irodalomban 1844-ben.¹³

Az 1960-70-es években lezajlott vitához mi csupán utólag tehetjük hozzá, hogy Kossuth Lajos a Pesti Hírlapban a városok szavazati jogáról értekezve már 1843-ban használta az értelmiség kifejezést az "intelligencia" és a "honorátorok" jelentéskörnyezetében.¹⁴

Kétségtelen, hogy részletezőbb filológiai áttekintés sok érdekességet hozhatna felszínre a hol és mikor megválaszolásában. Egy társadalomtörténeti vizsgálódás azonban jobban érdekelt annak a megismerésében, hogy az elnevezéssel együtt kiformalódott társadalmi csoport, az értelmiség miért éppen az ipari modernizációtól lázas Európa periférikus és elmaradott térségében jelent meg a XIX. század közepén. Vajon Közép- és Kelet-Európa társadalmi fejlődésének milyen sajátosságai magyarázzák, hogy a régió társadalmaiban alakult ki egy társadalmi csoport, amely társadalmi szerepében, értékrendjében, mentalitásában elkülönült más társadalmi csoportoktól, önálló öntudatot kifejelesztve? ¹⁵

E kérdésekre a szerteágazó és eltérő közelítésű nemzeti kutatások¹⁶ alapján a következő, a térség egészére vonatkoztatható vázlatos válaszok adhatók:

a) A térségben - ha különböző fejlettségi szinten is - rendi-feudális szerkezetű, elmaradott, gyenge városfejlődéssel bíró agrártársadalmak kerültek bele az ipari modernizáció egyre erősödő sodrásába.

b) Itt a rendi-feudális társadalom szerkezetei nem mehettek keresztül egy hosszabb lebomlási folyamaton, mint nyugaton. Ezért a rendies csoportok, a csoportokon belüli és csoportok közötti viszonyok, az értékrendek és mentális-kulturális beidegződések, a közjogi-politikai szint alatti uralmi intézmények és társadalmi hegemoniák csupán csekély módosulással integrálódtak a drámai gyorsasággal kiformalódó, polgári-nemzetinek nevezett társadalmakba. Ezekben a társadalmakban a rendi-közjogi intézményrendszer felbomlása után a rendies társadalmi szerkezetek, csoportok első integrációját a gazdasági és társadalmi folyamatokba mélyen beágyazódó, regulázó állami-bürokratikus szuperstruktúra teremtette meg - a kifejlett piaci viszonyok helyett.

c) A társadalmi-politikai uralom, a közhatalom új legitimációs bázison való újjászervezésén, az uralmi szakszerűség kifejelesztésén túl a gazdasági modernizáció igényeit kiszolgálni tudó állami szakigazgatás kialakítása alapvető

feltétele és része volt a térség társadalmában a gazdasági felzárkózás sokmotívumú sikerének.

Ebben a folyamatban újjáéledtek a felvilágosult abszolutizmus etatista beidegződései, az állam jelentősebb szerepvállalása nem csupán a modernizációban, de a kifejezetten, alacsony önszerveződési szinten álló, gyenge érdekartikulációjú civil társadalmak felett is. Az "új polgári állam" kialakuló jólfejtett bürokratikus rendszere nem csupán ellátta az uralom szakszerű funkcióit, nem csupán megszervezte és/vagy önmaga látta el a kialakulatlan piac egyes feladatait, de igényelte és életre is hívta a képzett emberek korábban szokatlan tömegét, hogy intézményeiben, hivatalaiban alkalmazva elősegítse egy sajátos testületi szellem, korporatív társadalmi (csoport)etosz megszületését.

d) A gazdasági modernizáció Közép- és Kelet-Európában az első világháború előtti fél évszázadban nagy arányaiban írástudatlan társadalmakban, a tömegkultúra alacsony szintjén ment végbe. Oroszországtól a német területekig a felnőtt népesség megközelítően 90-30%-a nem tudott sem írni sem olvasni a múlt század közepén.

A régióban így a világháborúig terjedő időszakban egyszerre lehetett réteggépző tényező még az elemi műveltség megszerzése vagy hiánya (lásd 1.2 fejezetet!) és válhatott polgárosult viszonyok között is rendies etosz és társadalmi újraretegződés aktív tényezőjévé a középfokú iskolákban szerzett általános műveltség.

Alexander Hertz ez utóbbiról írta: "A középiskolai érettségi (Reifezeugnis, Matura) nem ugyanazt jelentette itt az intelligencia egy tagja számára, mint egy iskolázott embernek a nyugati társadalmakban. Az érettségi itt nemcsak egy szellemi foglalkozás végzésére jogosított fel, de olyan karizmatikus tulajdonként jelent meg, amely birtokában a viselője kiváltságos társadalmi csoport tagjává vált. Itt az érettségi rangot és méltóságot jelentett, ami végigkísért a teljes életen át. Az USA-ban és a többi nyugati országban az iskolai végzettség sohasem biztosított olyan társadalmi felemelkedési esélyt, mint a személyes siker vagy a vagyon. Nyugaton a diploma sohasem avatta viselőjét egy megkülönböztetett, kiváltságos társadalmi osztály tagjává". 17

A közjogi rendiség felbomlása után Közép- és Kelet-Európában a társadalomszerveződés folyamatában a középiskolai végzettség és a diploma gyakorlatilag a nemesi kiváltságlevél, a kutyabőr helyébe lépett.

e) Nagy fontosságú témánk szempontjából, hogy a térség iparosodásának a félszázada volt egyben a nemzeti közösségek kifformálódásának az időszaka is. A viszonylagosan nagylétszámú értelmiség lett az elmaradott, részben analfabéta társadalmakban a nemzetállamot megalapozó politikai ideológiák, a nemzeti kultúrák hivatott megalkotója. Ez a szerep majdnem minden társadalomban kialakította az értelmiség küldetéstudatát, amelyet csak elősegített, hogy a politikai intézményrendszer általában az értelmiség közéleti szerepével helyettesítette be a kifejeletlen és tagolatlan nemzeti-polgári társadalmak csoportjainak önrendelkezését.

A nemzeti messianizmus alanyi tudata és az "éretlen" társadalmi önrendelkezés szakszerű pótlásának feladata szintén alapvető tényező volt az értelmiség önálló szociális arculatának, mentalitásának és öntudatának kialakulásában.

Természetesen a XIX. századi német Bildungsburgertum vagy a Max Weber által mélyrehatóan elemzett századelős Beamtenintelligenz karakterjegyeiben csupán nehezen igazolható rokonságot mutat az orosz szolgálónemességgel vagy a forradalmi intelligenciával. Éppen ezért bírhat jelentőséggel a nemzeti variánsok sajátosságainak sokszempontú vizsgálata.

1.2 AZ ISKOLARENDSZER ÉS AZ ALFABETIZÁCIÓ STRATIFIKÁLÓ SZEREPE AZ IPAROSODÁS KORÁBAN

Iparosodáson e gondolatmenetünk alapjául szolgáló módszertani vizsgálódásban korszakmegjelölés értendő. Azé az 1780-as évektől az első világháborúig terjedő időszaké, amelyben Európa gazdaságaiban az iparosodás első nagy hulláma végigfutott, s amelyet munkáiban Ránki György is analógikusan a "hosszú XIX. századnak" nevezett.¹ Az alfabetizáció folyamatát elsősorban az iparosodással nekilendült a gazdaságfejlődéssel való viszonyában tekintem a vizsgálat tárgyának, igazolandó vagy módosítandó azokat a gazdaságtörténeti szakirodalmat uraló, legtöbbször empirikus ellenőrzésnek alá sem vetett optimista szemléleti előfeltevéseket, hogy a jelzett időszakban a sikeres gazdasági teljesítmények előfeltétele a népesség (munkaerő) magas szintű képzettsége, másrészt, hogy az iparosodás folyamata és a népesség műveltségének emelkedése között egyértelmű pozitív korreláció volt.²

Tisztázandó az is, hogy mi az alfabetizáció, és miért van szükség használatára, ha esetleg nem más, mint az írni-olvasni tudás elterjedésének folyamata. Az alfabetizáció megközelítően valóban az előbbi, de ez a megközelítő jelleg az, ami magyarázatot kíván. Pontosan definiálunk: az alfabetizáció olyan tömegműveltség kialakulása, amely már nem vagy nem kizárólagosan a tradicionális szóbeli ismeretátörökítés formáin, módszerein alapszik. E tömegműveltség lényegi tartalma az analfabétizmus felszámolódása, az írott információ használatához szükséges készségek és eszközök szervezett, iskolarendszerű elterjedése. És -bár logikailag a magyar nyelvben az analfabéta ellentéte az "írni-olvasni tudó", maga a kifejezés is specifikus szemlélet terméke- a felvilágosult abszolutizmus centralizált és tervezett iskolapolitikájának a szülötte.³ Ez a magyar kifejezés elfedi, hogy az elemi népoktatás Európában általában a múlt század elejéig, de pl. Angliában még a múlt század közepéig is elsősorban az olvasás oktatására koncentrált, amit a számolni tudás egészített ki és az írás tanítása csupán többnyire a kézjegy írására

korlátozódott. (Az angol kifejezés - "literacy" - ma is őrzi e folyamatot: egyik jelentése olvasottság, egyfajta alpműveltség, s a másik az olvasni-írni tudás.)⁴ Vizsgálatunk számára tehát az alfabetizáció kategóriája pontosabb, mivel jelezheti azt a történelmileg változó tartalmat, amelynek az írni-olvasni tudás már egy kifejtett állapotát jelenti. Ez a kifejtettebb állapot az elemi oktatás szintjét tekintve a múlt század második felében vált általánossá.

A fogalmi tisztázást néhány kutatómódszertani megjegyzés előrebocsátásával egészítem ki:

A szakirodalom kizárja az analfabéták sorából mindazokat, akik fizikailag vagy mentálisan gátoltak az írott jelek érzékelésében illetve értelmezésükben. Két nagyobb csoportjuk: a kisgyerekek (általában a 6 éven aluliak) és a testi vagy értelmi fogyatékosokban szenvedők.⁵ Vitatott és önálló kutatási feladat a kulturális analfabétizmus kérdése, azaz egy (kisebbségi) nyelven írott jeleket értőknek az uralkodó kultúra közegében lévő tulajdonképpen analfabétizmusa.

A múlt század utolsó harmadában kialakult modern népszámlálási statisztikák előtti időszokról legtöbb európai országban három forrásból ismerhető meg az olvasni-írni tudók aránya: a házassági regisztrációból (anyakönyvekből), a katonai sorozási jegyzőkönyvekből és a bűnügyi nyilvántartásokból.⁶ Az utóbbi lehatárolt népességre vonatkozik, a két előbbiből viszont megfelelő korrekciós módszerekkel következtetni lehet az alfabetizáció mértékére és előrehaladására az egész népességben. Az eltérő források és értékelési módszerek miatt azonban a XIX. század második fele előtti időszakra vonatkozó kutatási eredmények csupán nagyobb és tartós tendenciák vizsgálatára alkalmasak összehasonlító elemzésekben.

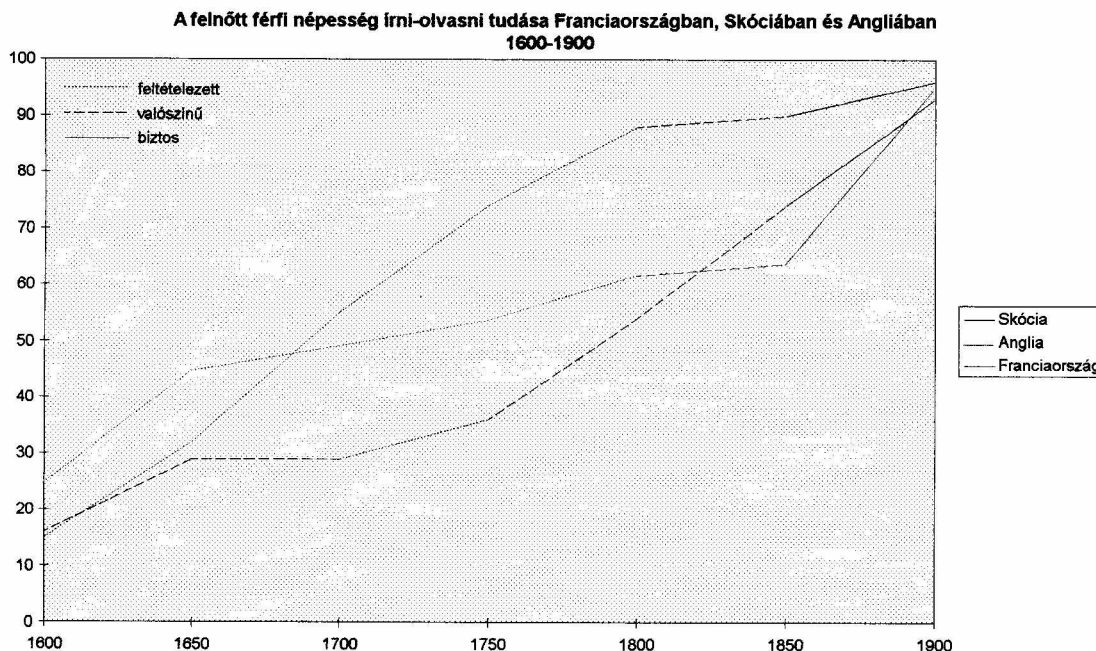
Az I. világháború előtti modern népszámlálások nem vették fel az analfabétákkal összevethető módon a kisgyermekkorúakon kívül a fogyatékosokban szenvedőket, így a szakirodalom az alfabetizáció kiteljesedésének nem a 100%-ot tekinti, hanem az analfabétizmusnak a 6 éven felüli népességben - annak állapotától és a felvételi módszerektől függően - 5-9% alá csökkenését.

A modern kori népszámlálások között is úttörő volt a Keleti Károly vezetésével végrehajtott 1869.évi magyarországi, amely először vizsgálta az alpműveltségi viszonyokat - igaz, a "valamennyire" írni tudókat is betagolta a nem analfabéták kategóriájába.⁷

A hosszú XIX. század az alfabetizáció sajátosságai szempontjából a rendelkezésre álló kutatási eredmények alapján két jól elkülönültni látszó etapra tagolódik. Az 1780-1840 közötti időszakból összefüggően elemezhető adatsorokat Angliáról, Skóciáról és Franciaországról ismerünk.⁸ Angliában az ipari forradalom kibontakozása idején a felnőtt férfi lakosságnak megközelítően kétharmada, a felnőtt női lakosságnak több mint egyharmada, az egész felnőtt lakosságnak közel fele tudott olvasni, számolni és valamilyen szinten írni. A könyvnyomtatás elterjedése utáni két évszázadban Angliában az alfabetizáció folyamata relatívan gyors volt, becslések szerint 1675-re a férfi ráta már közel 40%-ra emelkedett, a városokban elérte a 2/3-ot, a legfejletlenebb falusi térségekben is a népesség egytizede tudott olvasni. A XVII. század utolsó harmadától lelassult a fejlődés, majd az ipari forradalom előtti két-három évtizedben bontakozott ki újra magasabb növekedési ütem. Ez utóbbi időszakban Skóciában a felnőtt férfi ráta nyolcvan százalékról kilencven közelébe emelkedett, míg Franciaországban kb. 45%-ról 55%-ra. Az angol és francia ráták közötti különbségek még megfeleltethetők a két ország gazdasági fejlettségbeli különbségének, a skót azonban semmiképpen nem magyarázható ilyen módon.

Az induló különbségek mellett egységes volt azonban az alfabetizációs folyamat viselkedése mindhárom országban az ipari forradalom időszakában. Franciaországban viszonylag rövidebb, a századfordulótól mintegy két évtizedes, Angliában 1790-1840-ig, Skóciában pedig a század közepéig tartó jelentős tempóvesztés, stagnáláshoz közeli növekedés következett be.⁹

A felnőtt férfi népesség írni-olvasni tudása Franciaországban, Skóciában és Angliában (1600-1900)

Angliában az északi és déli területek között történetileg kialakult markáns alpműveltségbeli különbségeket ezekben az évtizedekben az ipari övezetekben - sok kutató által drámainak nevezett - hanyatlás módosította.¹¹ Bár az ipari központokban az olvasni-írni tudók arányszámainak csökkenése néhány eset (pl. Halifax) kivételével adatszerűen nem igazolható, az analfabéták abszolút száma a városokban valóban rapid módon növekedett. Másrészt az iparilag fejlődő övezetekben, ha lassan emelkedő bázison is, kitágult a szakadék a férfiak és a nők írni-olvasni tudási arányszámai között, ami jelzi, hogy az iparosodás első szakaszában az alfabetizáció elsősorban a férfi népességre koncentrált, és más szempontokból is az egyenlőtlenségek növekedéséhez vezetett. Az angliai alfabetizációs folyamat lényegesebb vonásaira való vázlatos utalás is felhívja a figyelmet arra, hogy a korai ipari forradalomban a nagyüzemi termelésben kialakult munkamegosztás és tömegmunka elsősorban olvasni-írni tudást nem igénylő munkaerőt kívánt. Ismeretes, hogy az analfabéta

időszakban jelentősen emelkedett az alsó középosztályokhoz sorolt előmunkások, művezetők, technikusok, gépészek száma és műveltsége, így feltehetően az eleminél magasabb szintű gyakorlatias képzés és technikai műveltség játszott nagyobb szerepet az angol gazdasági teljesítményben. Más szavakkal: az angol ipari forradalom főszereplője a technikus volt, az analfabéta fizikai munkások tömege pedig a statisztéria.¹²

1840 táján az angol gazdaság fejlettsége volt minden kétséget kizáróan a legmagasabb Európában, de az alfabetizáció alig haladta meg a felnőtt népesség egészében az ötven százalékot. Ha ezt összevetjük az európai kontinens egyes térségeinek mutatóival, kiderül, hogy nem csupán a skót előzte meg, de - Franciaország kivételével - Poroszországgal és az Osztrák Császárság Lajtán túli területeivel bezárólag a kontinentális Nyugat-Európa egésze is.¹³ Ez elkerülhetetlenné teszi, hogy itt csak leltárszerűen is számot vessünk azokkal a nem gazdasági vagy nem közvetlenül gazdasági faktorokkal, amelyek befolyásolták az európai alfabetizáció folyamatának előrehaladását.¹⁴

1.) Az oktatás rendszer és a társadalmi struktúra közvetlen kapcsolódásából fakadó hatások:

a.) A középkorban hosszú évszázadokig az írástudatlanság nem hordozott feltétlenül társadalmi státus-tartalmat, hiszen a legtöbb főúr, gyakran az uralkodó sem tudott olvasni. Ellenkezőleg, az "írástudás" hordozott rendi jelleggel elkülönült társadalmi helyzetet a klerikusok és a csekélyebb számú világi írástudó számára.

b.) A XVII. századtól megfigyelhető a differenciálódó oktatási rendszer egyes szintjeinek társadalmi csoportokhoz kötődése, ennek folytán az iskolázatlanság, az analfabétizmus lényeges választóvonalá vált az alsóbb és felsőbb osztályok között.

c.) A XX. század elejétől a fejlett ipari társadalmakban az analfabétizmus felszámolódásával a társadalmi választóvonalak áthelyeződtek az elemi oktatás fölötti szintekre.¹⁵

2.) A mindenkori munkalehetőségek, a munkapiac effektusai:

a.) A munkapiac jellege erősen eltérő volt a klasszikus iparosodás és a bürokratikus iparosítás társadalmában. Az előbbiben az iskolázás racionális befektetés (Anglia), az utóbbiakban a formalizált tudás, az iskolai végzettség éppen a nem piaci szabályozás miatt végletesen felértékelődött (Poroszország) a XVIII-XIX. században.¹⁶

b.) Sajátos korösszefüggés miatt hatott az elemi iskoláztatásra a gyermekmunka elterjedése. Az angol alfabetizáció megtorpanásában is szerepet játszott az ipari forradalom első évtizedeiben a gyermekmunka felhasználásának növekedése. Az egész napi gyári munka miatt csökkent az iskolázás aránya, ugyanakkor az ún. vasárnapi iskolák robbanásszerű gyarapodása miatt újra növekedett a csak olvasni tudás. Számolnunk kell a fejletlenebb régiókban tradicionális mezőgazdasági gyermekmunka negatív hatásaival is az alfabetizációra.¹⁷

3.) A XIX. század előtti időszakban az iskolázás terjedésének talán a legfontosabb tényezője a vallás volt. Már a könyvnyomtatás, a nyomtatott írásbeliség kialakulásának is elsődleges mozgatórugója volt a Biblia és a vallásos irodalom elterjesztése. Az alfabetizáció terjedésében az anyanyelvűséget, a Biblia-olvasó, erkölcsös, istenfélő embert középpontba helyező reformáció és a protestáns egyházak hoztak fordulatot.

a.) A protestáns egyházak és államok voltak a kezdeményezői a kötelező népoktatásnak: 1642-ben Szászországban; 1649-ben Württembergben vezették be az ifjak kötelező oktatását; Poroszországban 1717-ben és 1736-ban ediktumokkal állami iskoláztatási kényszer érvényesült. Svájc protestáns kantonjaiban a házassági anyakönyvek szerint már a XVIII. század közepére nem volt analfabéta.¹⁸ Magyarországon is a reformáció terjedése váltotta ki először az elemi oktatás fejlesztését, s már 1548-ban I. Ferdinánd törvénye kötelezte a főpapokat, hogy tehetségükhöz mérten iskolákat állítsanak. A XVIII. század elejéig törvények sora jelezte az iskolaügy fontosságának felismerését a hívekért folytatott versenyben. A XVIII. században pedig a protestáns lakosságú

városokban is statutumokkal kezdték szabályozni a népoktatás egyes kérdéseit.¹⁹

b.) Sajátos a skót presbiteriánus egyház, amely már 1560-ban konkrét tervezetet dolgozott ki egy országos iskolahálózat felállítására. 1646-ban törvény rendelkezett a skót nemzeti oktatási rendszerről, amely a XVIII. század elején teljesen kiépülve működött, a földbirtokosok és földbérlok adójából finanszírozottan lehetővé téve a szegényebbek széles körű iskolázását is. A skót társadalom több mint négyötödének írni-olvasni tudása az angol ipari forradalom kezdetén elsősorban a presbiteriánus egyháznak köszönhető.²⁰

Általánosabban is igazolható, hogy az egyházak hívőkért folyó harca stimulálta az alfabetizáció folyamatát. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a vallási pluralizmus kialakulása az iskolázottság és elemi műveltség elterjedésének egyik döntő faktora a XIX. század közepe előtti Európában. És megfordítva: ahol vallási pluralizmus nem alakult ki (pl. a bizánci kereszténység területein), az alfabetizáció véglegesen elmaradott szinten stagnált.

4.) A társadalmi ellenőrzés és a hatalom eszményeinek pozitív és negatív irányú hatásai:

A középkorban az uralkodó társadalmi közvélekedésben széles körűen elterjedt volt az alfabetizációtól való félelem azon okból, hogy az iskolázással az alsóbb osztályok erkölcsi-kulturális függésben tartásának kényelmes eszközét tennék semmissé. Hosszú bizonyítás helyett csupán egy szélsőségében jellemző példa: a polgárháborúig az észak-amerikai államokban a rabszolgák beutvetésre tanítását törvény tiltotta és büntette. E konzervatív közelítés hullámain indította el - népoktatás-ellenes mozgalmakat váltva ki - mind az angol, mind a francia forradalom. A gyári munka terjedése időszakában e nézetek újabb érveléssel gazdagodtak, hogy ti. az elemi oktatásban részesülő művelt munkások nem hajlandók többé unalmas, nehéz fizikai munkát végezni.

Ugyanakkor a katonai helyzetük megrendülése miatt modernizáló abszolutizmusok (Poroszország, az Osztrák Császárság, majd jóval később a krími háború utáni Oroszország is) a gazdasági modernizáció részeként hangsúlyt fektettek az elemi népoktatás fejlesztésére, ha más-más

hatékonysággal is. Az abszolútista állam törekvései emelték ki először az elemi oktatást az egyházak kezéből és kezelték politikai kérdésként. A porosz állami kötelező jellegű oktatási rendszer igen eredményes volt: a házassági anyakönyvek adatai szerint az 1840-es években házasulók közül a férfiaknak csupán 16,2%-a, a nőknek 39,5%-a volt írástudatlan. A porosz területeken az 1860-as években már meg is szüntették a katonai sorozási jegyzőkönyvekre alapozott adatközlést az írni-olvasni tudásról, hivatkozva az analfabétizmus teljes eltűnésére.²¹

Ismeretes, hogy az orosz abszolútizmus e tekintetben is jóval hatástalanabb volt. A katonai - hatalmi szempontok szerepet játszottak a késői, 1870-es angol népoktatási törvény megszületésében is. Az amerikai Észak győzelme Dél felett, Poroszország győzelme Ausztria felett azt a nézetet erősítették, hogy a jobb közoktatás nagyobb esélyt ad a háború megnyerésére. Sedan emléke és a revansvágy hasonlóan szerepet játszott a francia népoktatási törvények megalkotásában is. Ugyancsak pozitív hatású volt az, hogy a modern polgári nemzetek kialakulási folyamatában a nemzeti mozgalmak a közoktatást a nemzeti egység megteremtése fontos eszközének tekintették és az állami oktatást állították az államvallás szerepkörébe.²²

A társadalmi ellenőrzés és hatalmi megfontolások előzőekhez nem hasonlítható, de mégis jelentős hatású más eszméi is voltak az alfabetizáció előremozdításának. A felvilágosodás nyomán elterjedt az a felfogás, hogy az általános elemi oktatás meggátolni képes a bűnözés terjedését, mely a "vagy több iskolát vagy több börtönt kell építeni" dilemmájának pozitív megközelítése volt.²³ Adam Smith hatására terjedt el az a felfogás is, hogy az általános népműveltség megőrzi a nemzeteket a babonáktól és az álmodozó radikálisok befolyásától, a társadalmi káosztól. E felfogás tartósságát mutatja az angol politikai elitnek az oroszországi forradalom után is általános véleménye, hogy a jó iskola és az általános műveltség védte meg Angliát a bolsevizmustól.

5.) A demográfiai folyamatok, stratégiák és szokások is befolyásolták az elemi iskolázást. Csupán kettőt említsünk közülük: Tradicionális demográfiai viszonyok között a magas halandóság miatt túl kockázatos volt gyerekek

oktatásába investálni. A XVIII. század végén Nyugat-Európában a halálozási ráta csökkenése viszont kimutathatóan hatott az alfabetizáció ütemére. Az iparosodás első szakasza együtt járt egyfajta demográfiai forradalommal is. A népességrobbanás olyan feszültséget teremtett, amelyet az oktatási rendszer fejlődése nem tudott rövid távon feloldani. (Angliában az ipari centrumokban az analfabétizmus növekedésének a bevándorláson kívül ez volt a legfontosabb oka!)

A felsorolt tényezők megmagyarázzák, hogy az ipari forradalom nem a legkiterjedtebb tömegműveltséggel rendelkező országokban bontakozott ki először, illetve az iparosodás korai, első fázisában nem mutatható ki egyértelmű pozitív korreláció az ipari forradalom és az alfabetizáció folyamata között. Pozitív összefüggésként tényszerűen megállapítható azonban az, hogy a múlt század közepéig az ipari forradalom küszöbét átlépő társadalmakban az írni-olvasni tudók aránya a felnőtt lakosságban mindenütt meghaladta a 40%-ot. (Ennek az arálynak egyfajta küszöbérték jellegét az 1950-es években a fejlődő országokban végzett felmérések is megerősítették.)²⁴

A XIX. század közepétől új fejlődési szakasz bontakozott ki az európai alfabetizációban: minden országban megfigyelhető a folyamat ütemének felgyorsulása, aminek következtében az analfabétizmus a világháborúig terjedő időszakban Európa fejlett térségeiben felszámolódott.²⁵

a.) A századfordulóig befejeződött a folyamat Svájcban és Németországban, a XX. század elején pedig Nagy-Britanniában (Írországban is!) Legkésőbb, de még ugyancsak a világháború előtt valósult meg az alfabetizáció az Osztrák-Magyar Monarchia osztrák és cseh területen, valamint Észak-Itáliában, de Dél-Olaszországban még 60% körüli az analfabétizmus. Különösen rapid volt a folyamat a skandináv-térségben és talán a legteljesebb is, ami a 100%-hoz való közelítést jelenti. Az alfabetizáció jellege és mértéke szempontjából a skandináv térséghez számítható Észtország is.

b.) Egyfajta szürke övezetbe kerültek a Magyar Birodalom, Spanyolország és átlagát tekintve Olaszország is, valamint a lengyelek és litvánok által lakott területek. Ezen országok közvetlenül a századforduló előtti

évtizedekben lépték át az akkor küszöbértéknek tekinthető általános 40 %-os alfabetizáltságot, de a folyamat üteme kevés volt ahhoz, hogy a világháborúig az írástudatlanságot eltüntesse. Magyarországon a felnőtt népességnek egyharmada, Lengyelországban közel 40%-a, a sor végén álló Spanyolországban 45,6%-a volt a vizsgált időszak végén is analfabéta.²⁶ (Csupán összevetésként: Az USA fekete lakosságának alig több mint 30%-a volt írástudatlan ugyanebben az időpontban, míg a fehér lakosság körében már a múlt század 60-as éveiben teljessé vált az írástudás.)

c.) Végül: a sötétnek nevezhető övezetben tartózkodtak az utolsó békeévekben is: Portugália, Szerbia, Görögország, Románia, az európai Oroszország és ide sorolható Dél-Olaszország is. Ezek az országok ebben az időszakban éppen csak elérték vagy alatta maradtak a 40%-os küszöbértéknek. E térség alfabetizációs szintjét ekkor elérték vagy kevéssel meg is haladták Közép- és Dél-Amerika legfejlettebb országai: Argentina, Uruguay, Chile.²⁷

Ahogy az európai iparosodás első, kb. 1840-ig terjedő periódusában nem igazolható a tömeges elemi szintű iskolázottság és az ipari forradalom között egyértelmű és pozitív kölcsönös meghatározottság, úgy a második szakaszban az ipari verseny az oktatási rendszer fejlődésének legerősebb motívumává vált. A népoktatási rendszer - a kiépült felsőoktatási szuperstruktúrákkal együtt - a gazdasági növekedés közvetlen kiszolgálójává lett a fejlett országokban, egyértelművé téve az összefüggést a tömegkultúra szintje és a gazdasági fejlődés között is.²⁸ A sikeresen felzárkózott térségek adatai igazolják, hogy ha oktatási rendszerük történelmileg különböző okok miatt volt ugyan fejlett a múlt század közepén, az mégis szerves részévé, fontos katalizátorává vált gazdasági teljesítményüknek.

Magyarország a múlt század közepétől a világháborúig terjedő időszakban, főként a népoktatási törvény megalkotása, 1868 után, imponáló előrehaladást ért el az analfabétizmus felszámolásában. A hazai folyamat sajátosságai: a növekedési ütem erős hullámmozgása évtizedenként; a városok többségében az analfabéták számának tartós növekedése (1880-90 között a legtöbb ipari centrumban is); a nemek, felekezetek és nemzetiségek közötti

műveltségi különbségek átmeneti növekedése - inkább teszik hasonlónvá az ipari forradalom Angliájához, mintsem a múlt század második felében sikeresen felzárkózó országokhoz.²⁹ Ha van alfabetizációs modell, akkor a világháború előtti fél évszázad magyar folyamata, sajátosságai miatt inkább rokonítható az 1840 előtti angollal, mint a korabeli skandinávval vagy akár a némettel.

1.3 AZ ÉRTELMISÉG TÁRSADALMI MOBILITÁSÁNAK HAZAI FORRÁSAI

1.31 A KUTATÁS KÉRDÉSEINEK KIALAKÍTÁSA

A vizsgálathoz vezető kérdések megfogalmazásában több tényező játszott szerepet. Egyrészt: a történeti szakirodalomban nagyszámú állítás, sztereotípiát volt és van forgalomban a hazai értelmiség vagy egyes értelmiségi csoportok társadalmi származásával kapcsolatban, jórészt a szépirodalom és a korabeli publicisztika típusainak ellenőrizetlen átvételére alapozva.¹ Egy, a dualizmus kori értelmiség társadalmi származását kvantitatív módszerekkel is vizsgáló kutatás hiányának valószínű oka abban keresendő, hogy 1930 előtt nem készültek olyan országos adatfelvételek, amelyek tartalmazták a felmérték származásának vizsgálatához szükséges minimális adatot, az apa foglalkozását.²

Másrészt: az 1970-es években hazánkban is beindult történeti mobilitáskutatás felfedezte azt a forrástípust -- az oktatási statisztikát --, amellyel áthidalható az előbb említett források hiánya, és amely felhasználásával, ha az értelmiség társadalmi mobilitásának összetett folyamata nem, az értelmiségbe irányuló intergenerációs mobilitás kvantitatív módszerekkel vizsgálható az 1930 előtti időszakban is.³ E kutatások azonban a források hiányára hivatkozva az 1899. évig nyúltak csak vissza és különösebb indoklás nélkül a vizsgálatot a felsőoktatásra korlátozták, azonosítva így a diplomásokat az értelmiséggel.

Mivel az értelmiség - a sajátos életforma szerinti rend, az úri és művelt középosztály integráns, számszerűleg meghatározó részeként - a 19. század derekát követő strukturális átalakulás méhében lezajlott társadalmi átrétegződési folyamatokban alakult ki,⁴ ezen időszak mobilitási folyamatainak homályban maradása meghatározóan csonkíthatja az értelmiség történeti kialakulásáról, fejlődéséről újraformálódó képünket.

Az említett kutatások másik problémája az, hogy a felsőfokú képzettség a dualizmus időszakában valóban megfelelt-e az értelmiséghez sorolt csoportok képzettségi szerkezetének. E kérdés vizsgálata azzal az eredménnyel járt, hogy a dualizmus időszakában az értelmiségbe kerüléshez már középiskolai végzettség -alsó küszöbként négy középiskolai szintű végzettség- elégségesnek bizonyult, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők az értelmiség fontos, ám vékony, forrásszerűen általában nehezen elkülöníthető felső rétegét alkották.⁵

E felismerés, valamint az a tényező, hogy a felsőfokú képzettséget szerzett értelmiségiek is keresztülhaladtak a középfokú oktatási rendszer csatornáján -- vezetett el akkor a következtetéshez, hogy a dualizmus időszakában értelmiségi pályákra kerültek egészét átfogó vizsgálat elsődlegesen a középfokú oktatásban részt vett tanulók társadalmi származásának vizsgálatára alapozódhat --, és ezt egészítheti ki a főiskolai - egyetemi hallgatók vizsgálata. E ponton nem volt megkerülhető a kérdés: a középiskolát végzettek milyen arányban kerültek ténylegesen értelmiségi foglalkozásokba? A középiskolát végzett tanulók pályaválasztási adatainak elemzése alapján bebizonyosodott, hogy a vizsgált periódusban az érettségizettek 85-90 %-a, a néhány középiskolai vagy polgári iskolai osztályt végzettek háromnegyede készült közvetlenül vagy továbbtanulás után értelmiségi pályákra,⁶ tehát társadalmi származási adataik elemzése ilyen érvényességgel használható fel az értelmiségbe irányuló mobilitás vizsgálatára.

A közép- és felsőoktatási rendszer valamint tanulóinak társadalmi származási adatainak társadalomtörténeti szempontú vizsgálatában a hazainál nagyobb tradíciókkal rendelkező nyugat-európai kutatások központi kérdésfelvetése újabb szempontot adott a kutatási alapkérdések megfogalmazásához. Az 1960 -as évek végének diák-lázadásokat és politikai vitákat szülő légkörében felélénkült társadalomtörténeti művelődéskutatások centrumába annak megválaszolása került, hogy az iparosodás előtti társadalom különböző rétegei és osztályai számára hogyan változtak meg a társadalmi

átrétegződés dinamikus vertikális helyváltoztatásaiban fokozatosan növekvő szerepet játszott közép- és felsőoktatási rendszerhez való hozzáférés esélyei az ipari forradalom kibontakozásának időszakában. Bár az oktatási-képzési esélyegyenlőtlenségekről, azok változásának okairól, jellegéről és mértékéről egyazon országon belül is jelentősen eltérő kutatási eredmények születtek, egy közös vonás valamennyire jellemző: nem vizsgálták konkrétan azt a kérdést, hogyan hatottak a képzési esélyek változásai a társadalmi mobilitásra.⁷

Ennek okát nem elsősorban a kutatások politikai jellegű indíttatásában találhatjuk, hanem abban, hogy a múlt századi nyugat-európai társadalmakban a közép- és felsőfokú képzési rendszerek funkciója eltért a hazaitól, nem váltak döntően egy társadalmi képződmény "újratermelőivé", nem mutatkozott nagymértékű átfedés egy társadalmi csoport utánpótlási bázisa és a közép- és a közép- és felsőfokú oktatási intézményekben tanulók között.

A kutatás kérdéseit a fentiekben vázlatosan rekonstruált megfontolások után a következőképpen fogalmaztuk meg:

- Mely források alapján, és milyen érvényességgel tárható fel országos szinten a dualizmus kori értelmiség társadalmi származása, másként: az értelmiségbe irányuló intergenerációs mobilitás folyamata?

- Milyenek voltak és hogyan változtak e folyamatban a hazai társadalom egyes történeti - társadalmi csoportjainak esélyei?

1.32 A KUTATÁS FORRÁSAI

A XIX. század mások felében kiépült középfokú oktatási rendszer két nagyobb funkcionális egységre tagolódott. A tulajdonképpeni középiskolának tekintett nyolcosztályos érettségit adó gimnázium, amelyhez 1878-ban felzárkózott a Thun-féle reform keretében létrehozott reáliskola is. A tulajdonképpeni középiskolák közel fele a kiegyezés időszakában "csonka" intézményként (többnyire négy esetleg hat osztállyal) mint egy alacsonyabb szintű képzési lépcső működött és csak fokozatosan fejlődött a századfordulóig főgimnáziummá, főreáliskolává, teljesítve az 1883. évi középiskolai törvény normatíváit. A felfejlődő alsóbb szintűnek tekinthető középiskolák helyébe az 1868. évi népiskolai törvény által létrehozott, de dinamikus fejlődésnek csupán az 1890-es években indult polgári iskola lépett.⁸

A középiskolák működéséről, a tanulók érdemjegysorozatairól és a tanárok tevékenységéről periodikusan publikált iskolai jelentések (előbb Tudósítvány, később Értesítő elnevezéssel) 1850-hez, az új birodalmi tanterv megjelenéséhez kötődtek Magyarországon. Az Organisations-Entwurf 116. §-ának rendelkezése nyomán a korábban több-kevesebb rendszerességgel megjelent tanulóinak neve mellett a felekezeti hovatartozást és az elért érdemjegyeket (ún. Érdemsorozat), beépültek az iskolák tematikailag folyamatosan gazdagodó évi jelentéseibe.⁹ Az 1860-as évek végétől a tanulók iskolai viszonyait ismertető adatokon túl rendszeressé vált az ún. statisztikai kimutatás közzététele, amelyben -- elszakítva a névjegyzéktől -- publikálták az iskolák tanulóinak felekezeti, nyelvi viszony szerinti illetve lakhely szerinti megoszlását is.

Az értesítőknek a tanulók felekezeti hovatartozása jelölésére használt kategóriái a dualizmus időszakában teljes mértékben igazodtak a népszámlálások kategóriáihoz, a nyelvi viszonyokra vonatkozó statisztikai közlések -- a kor liberális szemléletének megfelelően, de eltérve az 1869. évi

népszámlálás felvételi rendszerétől -- a tanulók anyanyelvnek vallott nyelv szerinti megoszlását tartalmazták a beszélt nyelvek szerinti megoszlással együtt az 1883. évi középiskolai törvény életbelépésének időszakáig. Ettől az időponttól kezdve a beszélt nyelvek szerinti kategorizálás redukálódott a "csak magyarul beszél -- beszél magyarul" kategóriapárra. A tanulók lakhely ("illetőség") szerinti megoszlásának kategóriái (helybeli, megyebeli, más megyebeli, Horvát és Szlavón országbeli, más állambeli) sajnos kevésbé hordoznak elemzésre ma is felhasználható tartalmat.

A közoktatási minisztérium főfelügyelete alá tartozó középiskolák (állami és római katolikus fenntartású) a minisztérium intencióinak megfelelően az 1878/79. tanévtől a statisztikai adatközlések sorába beiktatták a tanulók szüleinek "polgári állása" szerinti megoszlását is. Az autonóm felekezetek felügyelete alá tartozó középiskolák ezt a szempontot az 1881/82. tanévtől vették fel statisztikai adatközléseik sorába.¹⁰

Mielőtt azonban a középiskolai tanulók szüleinek törvényes gyámjainak polgári állása -- később foglalkozása -- címen kialakított adatközlések kategóriái által felvett módszertani problémákra rátérnénk, be kell kapcsolni az oktatási statisztika egy másik szintjét. Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk 148.§-a értelmében a vallás- és közoktatásügyi miniszter évi jelentésében számolt be az országgyűlésnek a közoktatás állapotáról. Az 1870-től periodikusan megjelent kiadvány publikálta az egyes középiskolák főfelügyeleti hatóságai által szolgáltatott statisztikai adatgyűjtések országos összesítéseit is -- az alsó illetve felsőfokú tanintézetek eltérő rendszerű adataival egyetemben.¹¹ A VKM évi jelentései az iskolai értesítőkkel összefüggő forráscsoportot alkotnak, mivel az országos statisztikai összesítések az értesítőkben is közölt iskolai adatgyűjtésre alapozódtak -- így, megfordítva, az iskolai értesítők statisztikai adatanyaga az országos összesítés intézményenkénti bontásának tekinthető. E forrásszintnek a jelentőségét a dualizmus időszakában nehezen kezelhető mennyiségűre duzzadt értesítőanyag és annak nem is hiánytalan fennmaradása adja meg.

A VKM évi jelentéseit 1899-től beolvasztották az 1897. évi XXXV. tc. 5. §-a által életre hívott éves kormányjelentésekbe, az oktatási statisztikák ezután a kormányjelentések függelékeként megjelent statisztikai évkönyvben kerültek nyilvánosságra, de a statisztikai táblázatok azonos formában helyet kaptak a Magyar Statisztikai Évkönyv köteteiben is.¹²

Az országos oktatási statisztikákban -- az értesítőkhöz hasonlóan 1878-tól szerepelt az állam főfelügyelete alatti középiskolák tanulóinak származását ismertető statisztika, majd 1881-től az adatközlés e szinten is kiterjedt a középiskolák teljes körére. A középiskolai tanulók szüleinek társadalmi (polgári) állására illetve foglalkozására kialakított kategóriák rendszere igazodott az egykorú népszámlálások szemléletéhez és kisebb eltérésekkel és fáziskésésekkel követte azok gyakorlatát.¹³

A társadalmi (polgári) állás illetve foglalkozás megjelölésére használt kategóriák
rendszerei az oktatási statisztikákban

1878-

-értelmiség
-önálló őstermelő
-önálló iparos és kereskedő

-magánhivatalnok
-munkások és személyes szolgálatot
teljesítők

1881-

-önálló értelmiség
-önálló őstermelő
-kis- és nagyiparos, kereskedő
vállalkozó stb.
-köztisztviselő
-magántisztviselő

-személyi szolgálatot tevő,
munkás

1890-

- őstermelő
-önálló
-nagybirtokos és bérlő
-kisbirtokos és bérlő

-alkalmazott

-iparos
-önálló
-nagybirtokos

1908-

-őstermelés
-nagy-, közép-, kisbirtokosok
és bérlők
-kisbirtokos- (kisbérlő-)
napszámosok
-egyéb őstermelők (feles,
majoros, kertész, halász)
-gazdasági tisztviselők
-egyéb gazdasági
segédszemélyek,
gazdasági cseléd)
-bányászat és ipar
-bányavállalkozók vagy
iparosok

-kisiparos	-tisztviselők
-alkalmazott	-egyéb segédszemélyek (előmunkás, segéd, munkás)
- <u>kereskedő vállalkozó</u>	- <u>kereskedelem és közlekedés</u>
-önálló	-kereskedők vagy vállalkozók
-nagykereskedő	-tisztviselők
-kiskereskedő	-egyéb személyzet (altiszt, segéd, szolga)
-alkalmazott	
- <u>tisztviselő</u>	- <u>közzszolgálat és szabad foglalkozás</u>
-köztisztviselő	-köztisztviselők és díjnokok
-magán- (és társulati) tisztviselő	-papok, tanárok és tanítók
-katona	-egyéb értelmiségiek és ilyeneknél alkalmazott írnok, segéd
-más értelmiségi (orvos, ügyvéd, lelkész, stb.)	-közhivatali vagy egyéb értelmiségi altisztek, szolgák
	-katonatisztek (honvédtisztek, csendőrtisztek)
	-katonai (honvéd, csendőr) altisztek
- <u>személyes szolgálatot tevő</u> (napszámos, szolga stb.)	- <u>különböző ágbeli és k.m.n. napszámosok</u>
- <u>magánzó vagy jövedeleméből élő</u>	- <u>nyugdíjasok vagy jövedelmükből élők, magánzók vagy eltartásosak</u>
	- <u>egyéb és ismeretlen foglalkozásúak</u>

-árvaházi, szeretetházi gyerekek

1915-18

-őstermelés-önálló őstermelő-tisztviselő-munkás és cseléd-bányászat, ipar, kereskedelem,hitel és közlekedés-önálló-tisztviselő-egyéb alkalmazott-értelmiség-polgári és katonai tisztviselő-pap, tanár, tanító-más önálló és tisztviselő-polgári és katonai altiszt és szolga-különböző ágú és k.m.n. napszámos-nyugdíjas, tőkés, járadékos, magánzó-egyéb és ismeretlen-árvaházi, szeretetházi gyerek

A kétszintű forráscsoport elsődleges módszertani problémája statisztikai jellegéből fakad: a fenti kategorizálások szerint megadott foglalkozási adatok az egyén általános társadalmi státuszának egyéb szegmenseitől (itt: felekezet, etnikum), de az egyéntől (e forráscsoportban: a névjegyzéktől) is elszakítva, egy iskolai illetve az egész középiskolai tanulói népességre vonatkoztatva szerepelnek, s így lehetetlenné teszik a különböző státuszszemek egyénre vonatkoztatását, a tanulók illetve szüleinek tényleges történeti-társadalmi

rétegzettségének rekonstrukcióját – természetesen az adott elemek (etnikum, felekezet, foglalkozás) szintjén.

A másik nagy módszertani probléma, hogy forrásaink elvont foglalkozási statisztikai kategóriái különböző társadalmi makrocsoportokhoz tartozó foglalkozáscsoportokat mosnak egybe:

- 1890-ig az önállók csoportjaiban együtt szerepeltek a nagy- és középbirtokosok, valamint a különböző nagyságú gazdasággal rendelkező birtokos paraszti népesség, az ipar és forgalom nagy- és kisvállalkozói, a személyes szolgálatot teljesítők kategóriájába sorolták a mezőgazdaság, az ipar és a forgalom (kereskedelem, közlekedés, hitelélet) munkásait, alkalmazottjait, de egy-egy tömbbe foglalták az értelmiség (szabad foglalkozásúak, közalkalmazottak, papok, pedagógusok stb.) valamint a magántisztviselők különböző társadalmi állású csoportjait is. (Ez utóbbi kategorizálásokban is fennmarad.)

- 1890 után az ágazati szemlélet érvényesítése a kategóriákat közelebb viszi a társadalmi rétegződéshez – nagy- és kisbirtokosok, ágazatonként a nagy- és kisvállalkozók, a különböző ágazatok alkalmazottainak és az egyéb napszámosok, szolgák szétválasztásával valamint az értelmiségi foglalkozáscsoportok további bontásával – de még ezen a szinten is a statisztikai foglalkozási kategóriák rendkívül differenciált társadalmi csoportokat fognak össze. (Külön problémát okoz viszont a nagy- és kisvállalkozók szétválasztása más oldalról, mivel ilyen bontást a népszámlálások nem alkalmaztak.

- 1908-tól a kategóriarendszer egyszerre jelentős előrelépés – a mezőgazdasági kistulajdonosi kategóriák finomodása, a magántisztviselők ágazati bontása, közhivatali altiszti illetve katonai altiszti csoport különválasztása a személyes szolgálatot teljesítőktől illetve a katonatisztektől – egyúttal azonban jelentős visszalépés is, hiszen újra egybevonatban szerepelnek a

birtokosi és vállalkozói kategóriák. (A világháborús kategóriarendszer ez utóbbi tendenciáit viszi tovább.)

- És végül a harmadik módszertani problémát a kategóriák rendszerének gyakori változása okozza, nehezítve a különböző időmetszetek összehasonlítási lehetőségének megteremtését.

A fentiekből következett, hogy a középiskolai tanulók, -- mint az értelmiség utánpótlási bázisa -- vizsgálata a bemutatott statisztikai források alapján kénytelen volt megmaradni egy olyan makrostrukturális szinten, ahol a társadalmi rétegződés nagy csoportkategóriái helyett velük csak durva és áttekintő kapcsolatban lévő statisztikai kategóriák álltak rendelkezésre.

A kategóriák átrendezése (másodelemzésre), így két szempont együttes alkalmazása alapján történt:

- a különböző időmetszetek összehasonlítási lehetőségének megteremtése oly módon, hogy a differenciáltabb kategóriák irányából megmaradjon a durvább kategóriák retrospektív értelmezésének esélye;
- az ágazatilag megosztott statisztikai foglalkozási csoportokból globálisabb, de a társadalmi rétegződéshez -- feltételezhetően -- közelebb álló csoportok létrehozása.¹⁴

A vázolt forrásproblémák által korlátozva a kutatási kérdések a következőképpen módosultak:

- Milyen mértékű volt és hogyan változott -- a rendelkezésünkre álló kategóriák által megragadható -- társadalmi csoportok aránya az 1878-tól az első világháborúig terjedő időszakban az értelmiség merítési bázisában?

A mobilitási folyamat differenciáltabb értelmezéséhez e ponton volt kapcsolható a polgári iskolai tanulók illetve a főiskolai- egyetemi hallgatók hasonló adatainak vizsgálata, amelyekből következtetni lehetett az alsóbb tisztségviselői, illetve a diplomás értelmiségi pályákra irányuló mobilitás eltérő sajátosságaira. Az elemzéseknek ebben a fázisában kerülhetett sor a felekezeti, illetve etnikai adatsorok felhasználására is a statisztikai foglalkozási csoportok és a társadalmi csoportok közötti kapcsolat finomítására.¹⁵

- Milyenek voltak és hogyan változtak a hazai társadalom egyenes csoportjainak középfokú képzési -- és ezen keresztül mobilitási -- esélyei a vizsgálható periódusban, az esélykülönbségek milyen távolságokat jeleznek a társadalomban az értelmiség és a nem értelmiség csoportok között?¹⁶

A kérdések megválaszolása során, a fentebb vázlatosan ismertetett módszertani problémák által korlátozva addig a következtetésig jutottunk el, hogy a foglalkozási valamint etnikai és felekezeti adatokból kielemezett és kényszerűen elkülönült státuszszávokban megragadott jellemzők és folyamat-tendenciák feltételezhető metszéspontjai mögött találhatók azok a valóságos társadalmi-etnikai-felekezeti csoportok, amelyek több-kevesebb szerepet játszottak a dualizmus kori értelmiség utánpótlásában.

A különböző státuszszávok egyesítése valamint a statisztikai foglalkozási kategóriák közelítése a hazai társadalom történeti-társadalmi rétegződéséhez -- ezáltal a kutatás eredményei elvontságának megszüntetése, vázolt korlátozott érvényének kiterjesztése -- a vizsgált forráscsoport alapján azonban nem lehetséges.

A makrovizsgálat korlátozott érvényének feloldását nem a statisztikai kategóriák további rendezgetésében és/vagy a statisztikai forrásokkal esetleges összefüggésbe hozható kiegészítő források bekapcsolásában látjuk, hanem olyan forrástípus bevonásában, amely szervesen kapcsolható két szintű oktatási

statisztikai forrásainkhoz, és amely mikroszintű mintavételekkel teszi értelmezhetővé a makroszintű elemzések eredményeit. Ez a forrástípus a társadalomtörténeti vizsgálatokra kevésbé felhasznált középiskolai anyakönyv.

A középiskolai anyakönyvek az egyénre (tanulóra) vonatkoztatva tartalmazzák általános társadalmi státuszának meghatározott szegmenseit (szülő foglalkozása, felekezeti hovatartozás, anyanyelv, lakhely) az azonosítást lehetővé tevő adat (név) pedig módot ad egyéb források (anyakönyvek, telekkönyvek, hagyatéki iratok, fennmaradt népszámlálási összeíró ívek, adóívek, lakásbérleti iratok stb.) bekapcsolására a tanulók és szüleinek általános társadalmi státusza felderítésére. Másrészt az iskolai anyakönyvek empirikus foglalkozási névanyaga önmagában is biztosítja -- az értesítőkben közölt statisztikai foglalkozási kategóriákba sorolás elemzésén keresztül -- az elvont kategóriák tartalma történeti alakulásának feltárását.¹⁷

Mivel az iskolai anyakönyvek elemzéséből felfelé építkező kutatás több szempontból is korlátozott (anyakönyvek mennyisége, hozzáférhetőség a szomszédos államokban), az oktatási statisztikai források és az anyakönyvek belső összefüggései (értesítők névjegyzéke, azonos tanulói népesség) adják meg a mintavételi eljárás alkalmazásának lehetőségeit, a makro- és mikrokutatások összekapcsolhatóságát a dualizmus kori középiskolai tanulók társadalmi származása, ezen keresztül az értelmiségbe irányuló társadalmi mobilitás sajátosságainak a hazai társadalom történeti---társadalmi rétegzettség szintjén való feltárásában.

A KÖZÉPISKOLAI TANULÓK TÁRSADALMI SZÁRMAZÁSA A DUALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

- Kutatásmódszertani vázlat -

Forrásszintek	I	II	III
Források	VKM jelentései 1878-1898 MStÉ 1899- Kormányjelentések 1900-	Középiskolai ér- tesítő 1878-	Középiskolai anya- könyvek
A kutatásban felhasználható adatok	Országos statisztikai összesítés, a tanulók általános társadalmi státu- szának szegmense- ire vonatkozó ada- tok elkülönülten	Iskolai statisztikai összesítés a tanulók általános társadalmi státuszának szeg- menseire vonatkozó adatok elkülönülten	Névjegyzék az egyenre vonatkoz- tatva egyesített stá- tuszelemekkel (szü- lő fogl., etnikum, vallás, lakó-hely, stb.)
A forrásszintek összekapcsolását biztosító elemek	Azonos statisztikai kategóriák	Azonos statisztikai kategóriák Névjegyzék (azonos tanulói népesség)	Névjegyzék (azonos tanulói né- pesség)
A forrásszintek összekapcsolásá- sából származó új kutatási lehe- tőségek	Elhelyezés makro- szintű folyamatok- ban	Iskolánkénti, isko- latípusonkénti, fenn- tartók szerinti, tele- pülésenkénti, telepü- léstípusonkénti, területi-regionális bontás	

A tanulók statisztikai kategóriákba sorolásának (a kategorizálás sajátosságai nak) feltárása

Statisztikai kategóriák tartalmának feltárása, (Emprikus foglalkozási kategóriák)

Történeti-etnikai-felekezeti mikrocsoportok azonosítása, típusok kialakítása. A kutatás időhatárának kitelése 1878 előttre

---

Más források és kutatási eljárások kapcsolódási pontjai	Karrier-mobilitási vizsgálatok (emlékiratok, naplók, szépirodalom, publicisztika)	Iskolai értesítők nem statisztikus adatai (iskolatörténet, tanrend, éremjegyek stb.)	Anyakönyvek, telekkönyvek, hagyatéki iratok, népszámlálási összíróívek, adóívek, lakásbérleti iratok stb.

2.1 A HAZAI ÉRTELMISÉG XIX. SZÁZADI FEJLŐDÉSÉNEK FŐBB VONÁSAI ÉS AZ ÉRTELMISÉG FOGALMÁNAK TARTALMA

Az értelmiségi hivatások és a társadalmi munkaszervezetben intellektuális funkciókat betöltő nagyobb csoportok kialakulása a magyar társadalom fejlődésében is az iparosodás, a polgári társadalom kiformalódásának kísérője, jóllehet a folyamat kezdetei már a XVIII. századra és a XIX. század első felére nyúlnak vissza.¹ A társadalomban intellektuális funkciókat, szellemi feladatköröket ellátó csoportok fejlődésének kutatása elsősorban tehát ezt - a társadalmi csoport és fogalom történetiségét - kell, hogy figyelembe vegye, s következésképpen azt, hogy "az értelmiség társadalmi szerepe és funkciói csak a konkrét általános szintjén ragadhatók meg és elemezhetők tartalmasan, valóságként."²

Megközelítésünkben a történetiség nem csupán azt jelenti, hogy az értelmiség mint társadalmi réteg a társadalomfejlődés egy adott fokán - a polgári társadalom kialakulásával - jelenik meg, ha az intellektuális funkciókat ellátó csoportok elhatárolódása nem is előzmények nélküli, hanem jelenti azt a kettősséget is: hogy bár a termelési kultúra folytonossága lehetővé teszi, sőt feltételezi a felhalmozott tapasztalatok állandó mozgásban tartását, gyarapítását, s így a már kialakult értelmiségi funkciók, szerepkörök és ellátó csoportjaik kontinuitását, az értelmiség minőségében, jellemzőiben a társadalmi munkamegosztás, a hatalmi-politikai viszonyok, a nyilvánosság és a kultúra szerkezeti módosulásaival együtt változik.

Megközelítésünkben fakadó első feladatunk - a konkrét elemzések előtt, épp azok feltételeként - olyan értelmiségfogalom kialakítása, amely egyrészt megfelel a vizsgált periódus társadalmi munkaszervezetbeli differenciáltságának, az erre épülő csoportformálódásoknak, másrészt tükrözi a korabeli társadalmi elismertséget is: anyagit és presztizsbelit egyaránt, hiszen ennek a megléte vagy hiánya elősegíthette, vagy pedig gátolta egy-egy máskülönben értelmiségi

feladatkört ellátó csoport társadalmi helyzetének értelmiségiként való realizálását.

Magyarországon a XVIII. század folyamán erősödött fel a laicizálódás addig gyér folyamata, amelynek egyik lényeges eleme volt, hogy az egyházak értelmisége mindinkább több és egyre differenciáltabb funkciókat látott el (oktatás, gyógyítás, könyvkiadás, tudományos kutatás stb.) másik oldalon e belső vagy tartalminak is nevezhető laicizálódás összefonódott az értelmiségi funkciók egyházon kívüli fokozatos kibővülésével, differenciálódásával és egy sor korábban empirikusan elvégzett feladat intellektualizálódásával.³ E lassú sodrású és a század második felében érezhetően felerősödő folyamat okai közül a legfontosabbaknak a felvilágosult abszolútista állam modernizációs törekvéseit, a nemesi árutermelés növekedését, a rendi képviseleti rendszer megyei szintű közigazgatási tevékenységének szakszerűsödését és a városfejlődés stagnálásának megszűntét tartjuk.⁴ Mindezen okok vezettek oda, hogy a XIX. század elejére az egyházak és a papság által gondozott értelmiségi feladatkörök mellett kialakult a központi igazgatás szakszerű bürokratikus intézményei által foglalkoztatott hivatalnoki kar, a megyében és a nagyobb - főként szabad királyi - városokban a pénzügyi-gazdasági teendőket végző hivatali apparátus, a nagybirtokok sokrétű igazgatását ellátó gazdatiszti csoport és egy jórészt a közoktatás keretein belül maradó, illetve a főúri mecenatura köldökszínörján függő kulturális elit. Már ebben az időszakban megfigyelhető, hogy a hazai társadalomban mily kevés az igény és a lehetőség a polgáriasult társadalmak legnépesebb értelmiségi típusára, az ún szabadfoglalkozású értelmiségire. Nálunk az orvos feladatait a szélesebb tömegek számára is elérhető módon borbélyok, felcserek, bábák elégítették ki legtöbbször közalkalmazásban, az ügyvédek számának gyarapodását az anyagi lehetőségeken túl a népesség döntő többségének korlátozott jogképessége is akadályozta, de a polgárias életformákból fakadó irodalmi, művészeti igények kielégítése sem kívánt nagyobb számú szabadfoglalkozású értelmiségi elemet.⁵ (Gondoljunk csak Csokonai tragikus életpályájára!)

Azt már nehezen lehetne megállapítani, hogy milyen lehetett a foglalkozásukat kenyérkeresetként űzők, valamint a nemesi értelmiségiek aránya, mint ahogyan a két társadalmi csoport közötti határvonal sem húzható meg határozottan. A különbség lényege azonban közöttük a feudális társadalomban nyilvánvaló volt: "az egyik oldalon van a társadalmi rang, vagyon, s a politikai szereplés és vele a döntés bizonyos joga - a másik oldalon a hivatásszerűen végzett értelmiségi munka, amely a megélhetés fő forrása is".⁶

Még nehezebb annak a megállapítása, hogy az értelmiségi feladatköröket hivatásszerűen ellátó csoportok a társadalom mely rétegeiből nyerték ekkor tagjaikat. Figyelembe véve azonban a XVIII. magyarországi középfokú oktatási intézményekben tanulók származási viszonyait⁷, valamint II. József 1785. évi pátenének hatásait, nem sokat tévedünk, ha a századfordulón 20000 főnyire becsült⁸ értelmiségi keresetű megközelítőleg 40 %-át nem nemesi származásúnak tartjuk. Ezt a véleményünket támasztja alá a "Honorátor" terminus jelentésnek átalakulása a múlt század első évtizedeiben: az 1820-as évekig a kategória a többségében nemesi származású, de már fizetésből élő értelmiségiek gyűjtőneve volt, a nemességen kívülről jöttek gyarapodása azonban azzal a hatással járt, hogy az 1830-as években e névvel már a nem nemesi értelmiségieket kezdték jelölni, miközben a tényleges tevékenység és az életvitel hasonlósága miatt a nem nemesi értelmiségiek (most már honorátorok) jogállása - bírói hovatartozás, adómentesség stb. - is a nem nemesi származásúakéhoz közelített.⁹

Az 1840-es években már a polgárosodás egyes elemei is éreztették hatásukat az értelmiségi feladatkörök szaporodásában, az intellektuális funkciók differenciálódásában és egészében az értelmiségiek létszámgyarapodásának felgyorsulásában - bár az értelmiségi keresetű csoportok többsége ekkor is még elsősorban a feudális termeléshez és társadalomszervezethez kötődtek, azok igényeinek feleltek meg: a 60-66000 főre tehető értelmiségi keresőn belül a legnagyobb létszámú csoport az egyházi értelmiségieké volt (kb. 20000), míg létszámban a második helyet foglalták el a közigazgatási tisztviselők (kb. 16000). Az előbbiekhöz képest félannyi (kb. 10-10000) keresővel bírt a

gazdatisztek és a pedagógusok - többségükben népiskolai tanítók - tábora, az ügyvédek száma megközelítően 5000 fő volt - ám tényleges ügyvédi gyakorlatot csupán töredékük folytatott - míg a modern értelmiségi pályán lévők (orvos, gyógyszerész, újságíró, író, művész valamint mérnök) együttes száma alig volt több az ügyvédekénél.¹⁰

Pedig a szakmai szerkezet sajátosságai önmagukban nem is tükrözik értelmiségfejlődésünk kezdeteinek három alapvető vonását:

a.) Uralmának értelmiségi szerepköreit többségében a nemesség látta el, mint ahogyan a kulturális intézményeink alapításában és vezetésében, s a közélet egyéb területein is jelentős szerepet vállalt az európai műveltségű mágnessok és köznemesek egy csoportja - miközben társadalmi helyzetüket, csoportformálódásukat és kapcsolatrendszerüket továbbra is származásuk, rendi - feudális állásuk határozta meg, nem pedig a társadalmi munkaszervezetben elfoglalt értelmiségi helyük.¹¹

Ezt a jelenséget és társadalmi csoportot mi is tradicionális vagy nem professzionális értelmiségnek nevezzük, bár az arisztokráciához, illetve a nemességhez tartozva tényleges társadalmi csoportot nem alkottak.¹²

b.) A tárgyi szakszerűség intellektuális funkcióit betöltő, többnyire nem nemesi származású értelmiségiek nem számíthatták magukat az előző csoportba tartozóknak, a társadalomszerveződés rendi-feudális keretei között a **honoráciorok** "sem nép, sem nemesség" státuszába sorolták őket.¹³

c.) A fentieknek megfelelően a XIX. század első felében - a társadalmi munkaszervezet differenciáltságának adott szintjén, a társadalomszerveződés korabeli sajátosságaival összhangban - fel sem vetődött az értelmiségi szerepköröket betöltők egységes társadalmi csoportként való felfogásának gondolata. Jellemzőnek tartjuk e szempontból, hogy a későbbiekben csoportmegnevező kategóriává vált fogalom, az "intelligencia" is csupán 1831-ben fordult elő a magyar irodalmi nyelvhasználatban, igaz, még "értelem, értelmesség" jelentéssel.¹⁴ Mint ahogyan jellemző az is, hogy Kossuth 1843-ban az értelmiséget "magában elvont testetlen fogalom"-nak tartotta.¹⁵

Az 1840-es évek második felében a változások egyre szaporodó jelei tehát nem uralkodóvá válásuk, hanem a hazai értelmiség fejlődésében perspektívájuk miatt jelentősek. Újra hangsúlyozzuk, hogy e változások mögött már az induló polgárosodás egyes elemei álltak, közülük is a legfontosabbak: a fejlődő mezőgazdasági árutermelés, az induló gyáripár irányítása és működtetése, a modernizálódó szállítás és kereskedelem, a kultúra és nyilvánosság szerkezetének átalakulása, a modern szakigazgatás kiépítésének kezdetei, valamint az előbbieket kiszolgáló oktatás és egészségügy fejlődése.¹⁶

Az induló polgárosodás értelmiségi funkciókat módosító és újakat kitermelő hatására felerősödött a professzionalizálódás addig gyengécske folyamata. Ekkor vált számszerűleg is jelentőssé a választott vármegyei tisztséget - a "nobile officium"-ot - viselő birtokos nemesek mellett a hivatali fizetésükből élő tisztviselők csoportja, ekkor kezdte éreztetni hatását a hivatalviselési jog megadása a honoráciorok számára.¹⁷ a századelő nemesi kúriáiból a városokba átkerült kulturális központok gyorsan bővülő alapintézményei - a sajtó, a könyvkiadók - először tették lehetővé, hogy jelentősebb birtokkal vagy egyéb jövedelemmel nem rendelkező művészek alkotásaikból megélhessenek. S ekkor jelent meg a hazai értelmiség fejlődésében a gazdaság modern szektoraiban - a gyáripárban, s főként a hitelintézetekben alkalmazott magántisztviselő.

A társadalom polgári átalakulásának alkotmányos feltételeit megteremtő 1848. évi márciusi törvények V. tc. 2. § d. pontja a változások fentebb leírt fázisában nem vállalkozhatott az értelmiség definiálására, csupán felsorolhatta mindazokat a szellemi foglalkozásokat, amelyek betöltőinek a későbbi fejlődés során nagyobb közéleti szerepet kívánt biztosítani. Ezek: "tudorok, sebészek, ügyvédek, mérnökök, académiái művészek, tanárok, a magyar tudós társaság tagjai, gyógyszerészek, lelkészek, segédlelkészek, községi jegyzők és iskolatanítók". Jellemző, hogy még e korszerű, a társadalmi munkaszervezetben hivatásszerűen végzett tevékenységet alapul vevő törvény alkotói is feltételnek tekintették a gazdasági-jogi függetlenséget, épp ennek az alapján zárhatták ki a

választói körből a gazdatiszteket, ha rövid időn belül ezt a felfogásukat meg is változtatták.¹⁸

A hazai értelmiség kialakulásának kezdeteit vizsgálva Vörös Károly a vázolt problémákkal szembesülve a következő értelmiségfogalmat tartotta alkalmasnak a XIX. század első felében empirikus kutatásokra: modern értelmiség "általában az a szellemi vagy legalábbis nem fizikai munkát végző réteg, amely a gazdasági fejlődés során kibontakozó új, e fejlődés természetének megfelelően, egyre inkább sajátosan polgári feladatokat ellátó munkakörökben talál, illetve ezek bővülésével számolva keres magának elhelyezkedést."¹⁹

Definíciójában az intellektuális funkciók realizálódása a munkakör, tehát a modern értelmiség egyik fő sajátosságának tartja az intellektuális feladatok hivatásszerű ellátását. A társadalmi feladatkörök intellektuális jellegének lehető legszélesebb meghatározásával figyelembe véve az adott időszak értelmiség fejlődésének azt a történeti sajátosságát, hogy az intellektuális funkciók a kialakulás fázisának megfelelően kifejezetten és differenciálatlanok, s bármilyen szűkítés e szempontból leszűkítené a vizsgálható folyamatot és a vizsgálat eredményének általánosíthatóságát is. Értelmiségfogalma - tekintettel az oktatás és az egyes értelmiségi hivatásokhoz szükséges képzettség akkori szintjére - nem tartalmaz iskolázottsági fokok szerinti megszorítást sem. A modern jelző pedig, ha nem is exponált módon, utal a korszakban még igen jelentős szerepet játszó tradicionális értelmiségiekre, akiknek többsége társadalmi helyzetében és egzisztenciájában nem vagy nem egészében volt kötött szakképzettségéhez és értelmiségi szerepköréhez.

Vörös Károly tanulmányának eredményei igazolják, hogy definíciója empirikus kutatásokra alkalmas, úgy véljük azonban, hogy a XIX. század első felében, még az 1840-es években is, a társadalomszerveződés rendi-feudális keretei között az értelmiségi funkciókat betöltő csoportokat - tradicionálisakat és moderneket egyaránt értve - korai társadalmi rétegnek tekinteni.

A rendi feudális társadalom keretei között megindult folyamat kettős meghatározottságot hagyományozott a magyar értelmiség fejlődésének későbbi periódusára. Egyrészt: amely értelmiségi tevékenységek és hivatások a XIX.

század első feléig kialakultak, magukba építve továbbvitték a rendi társadalomszerkezet sajátosságait, átörökölték az e hivatásukat többségében betöltő rétegeknek az adott tevékenységre, értelmiségi szerepkörre ráakódó presztízsét.²⁰ Másrészt: a tradicionális szellemi hivatásokat betöltő értelmiségiek (köztisztviselő, lelkész, gazdatiszt, ügyvéd stb.) képzése már ebben az időszakban kialakult, illetve némelyiknél magas szintet ért el, míg a meginduló tőkés fejlődés által létrehívott értelmiségi hivatásokat betöltők képzése az előbbiekhöz képest alacsonyabb vagy teljesen hagyományok nélküli szintről indulva csak az oktatási rendszer fokozatos - a század végéig tartó - átalakulása során jutott el olyan szintre, amely a korabeli társadalmi megítélés szerint is "jogosított" az értelmiséghez való tartozásra.

A század közepe az egész magyar társadalom, s ezen belül az értelmiség fejlődésében is fordulópont: ha nem is maradéktalanul, de felszámolódtak mind az értelmiségfejlődés indukálásában egyre inkább előtérbe kerülő polgárosodás, mind közvetlenül az értelmiséggé válás útjából a rendi-adminisztratív korlátok.

A múlt század közepétől a kiegyezésig tartó fejlődési szakasz következő mozzanatai lényegesek értelmiségfogalmunk kialakítása szempontjából:

- a.) A század első felében még döntő szerepet játszott tradicionális főúri és nemesi értelmiségiek a szabadságharc és az emigráció vérvesztései, valamint a politikából és a közéletből történt visszavonulásuk következtében mind jelentőségükben, mind számszerű arányukban háttérbe szorultak a gyorsan növekvő professzionális értelmiségi csoportokkal szemben.
- b.) A tőkés gazdaságfejlődés viszonylagos felgyorsulása, valamint az államszervezet modernizálása vonzataként - ha az utóbbi összbirodalmi érdekek szerint történt is - elkezdődött a tárgyi szakszerűség intézményeinek rendszeres kiépülése, amelyek megszervezték és függőségükbe vonták az intellektuális feladatköröket betöltő értelmiségi hivatáscsoportokat.
- c.) Az előbbi folyamatokkal párhuzamosan megindult az értelmiségi csoportok szakmai-érdekképviselői jellegű, alapvetően a társadalmi munkaszervezetben elfoglalt helyük szerint meghatározott szerveződése is²¹, bár a tulajdonképpeni társadalmi réteggé szerveződés első jelének csupán a Magyar Tisztviselők

Országos Egyesületének megalakulása tekinthető 1874-ben, hiszen ez volt az első olyan társadalmi szervezet, amely céljául az egész ország valamennyi szellemi munkával foglalkozó hivatáscsoportjának összefogását és képviselését tűzte ki. Az egyesület eredményeitől függetlenül tükrözi az értelmiségi rétegtudat első hazai megnyilvánulását az alapítási felhívás: "Midőn az egyesület a magyar állam területén levő összes állami, törvényhatósági, községi, intézeti, társulati és magán tisztviselők, úgy az ezekkel társult szellemi munkások (jelentése itt: szabadfoglalkozásúak - M.J.) közérdekeinek előmozdítását, társadalmi kérdéseinek mielőbbi megoldását és nyomasztó anyagi helyzetének javítását tűzte ki feladatául: egy percre sem tévesztette szem elől azon nehézségeket, melyekkel céljainak kivitelében megküzdenie kellend."²²

Egyoldalú lenne azonban, ha az értelmiség két évtizedes állapotváltozásáról rajzolt képhez csak a fejlődési tendenciákat vennénk figyelembe, s eltekintenénk a hagyományozódott tényezőktől, valamint a periódusban felszínre került új ellentmondásokról - melyeket együttesen az előbbi alapítási felhívás tömören a társadalmi szerveződés nehézségeinek nevezett. A legalapvetőbb nehézség mindenekelőtt az volt, hogy maga a társadalom egésze sem alakult át modern polgári-nemzeti társadalommá. Sőt, a negyvennyolc előtti rendies csoportok is inkább részekre hullottak annak megfelelően, hogy egyes részei képesek voltak bekapcsolódni a tőkés átalakulás folyamatába, mások - a parasztság és a birtokosság esetében a döntő többség - pedig nem. A nemzetiségiek körében még az összbirodalmi törekvések is erősítették a felbomlás és a divergencia áramlatát.²³ Hogy a polgári társadalomszerveződési technika mennyire nem tudta ekkor még új rendszerré egyesíteni a felbomló, szétaprózódó társadalmi elemeket, arról a kortársak közvetlen tapasztalatokra támaszkodó elemzései árulkodnak a legjobban. Közülük Schwarcz Gyulának a korszak végén írt elemzése és konklúziója a leginkább találó: "A magyar társadalom, miként láttuk, szerves értelemben még nem létezik: a magyar nemzet egyes rétegei mind e napig nem egyebek még, mint többé-kevésbé elszigetelt maradványai azon rendeknek, melyek negyvennyolc előtt (...) léteztek."²⁴ Keleti Károly pedig egyenesen

kasztosodásnak nevezte a hazai társadalomban lejátszódott széthullási és elzárkózási tendenciát.²⁵

Egységesebb képet a szellemi foglalkozású társadalmi csoportok sem mutattak: "breccia"-ként (törmelékes, darabos közet) származás, nemzetiség és felekezet, uralmi-rendelkezési vagy tárgyi szakszerűség intézményeihez való tartozás, valamint összbirodalmi, illetve nemzeti-nemzetiségi orientáció szerinti tagolódásuk mellett különböző műveltségi, vagyoni-jövedelmi szintjeik és eltérő társadalmi presztizsük alapján is csoportokra bomlottak.²⁶

Rendkívül erős széttagolódás, heterogenitás az egyik oldalon, csupán a társadalmi létezés alapfeltételeit homogenizáló professzionalizáció a másik oldalon - ez magyarázza, hogy az értelmiségi szerepköröket ellátó hivatáscsoportok együttesének mint társadalmi csoportnak a fogalmi megragadása ellentmondásosan és részigazságokat tartalmazóan alakult a századderék utáni közvélekedésben, sőt a szaktudományos munkákban is.

A közvélekedés fogalomalkotását a korabeli szótárakban és lexikonokban követhetjük nyomon. Ágoston Antal 1864-ben megjelent Kis olasz tolmácsa egyáltalán nem közölt még gyűjtőfogalmat a szellemi foglalkozásúak együttes megnevezésére, csupán az egyes foglalkozások - bíró, ügyvéd, orvos, sebész stb. - neveit tartalmazza.²⁷

Az ugyanebben az időben kiadott Czuczor-Fogarasi nagyszótár alaposságát tanúsítja, hogy benne már az értelmiség szó és jelentései is megtalálhatók: "Öszves értelem; értelmi erő; értelmes férfiak öszvege" - vagyis ekkor nem több még a korai intelligencia szó szinonimájánál.²⁸

Az azonban már inkább a hazai társadalomtörténeti hagyományokból is táplálkozó értékzavarainak tudható be, mint az értelmiségfejlődés és rétegszerveződés későbbi sajátosságainak, hogy a nagyszótár után három évtizeddel megjelentetett Pallas Nagy Lexikona, sőt az első világháború kitörésének évében kiadott Révai Nagy Lexikona X. kötete sem nyújthatott jelentéstöbbletet az értelmiség fogalmával kapcsolatban a nagyszótárhoz képest.²⁹

Schwarcz Gyula "Közoktatásügyi reform"-jában a "közértelmiség" fogalmának jelentése alig különbözik a nagyszótárban megadott utolsó jelentésnél, azt azonban, hogy az értelmiség fejlődésében lejátszódott - általunk korábban vázolt - főbb változási tendenciákat észlelte, nem csupán elemzéseinek árnyalatai, hanem közvetlen megállapításai is bizonyítják: "Rút játékot űznek nálunk e szóval is, értelmiség. Igen gyakran értelmiségnek nevezik nálunk a pusztá pár száz holdas földbirtokosságot, mintha e kettő szükségképp együtt járna%"³⁰ Az 1869. évi népszámlálás foglalkozási felvételi kategóriái tükrözik az időközben végbement változások egyik lényeges vonását - az értelmiségi pályák gyarapodását a gazdagság modern szektoraiban foglalkoztatott tisztviselőkével -, bár még nem sorolták őket az "értelmiségi keresetűek" közé.³¹

Ám a népszámlálás előszava tükrözi a változás (váltás!) nagysága és minőségi volta által előidézett megítélési zavarokat is, melyek még a tudományos közvéleményben is jelentkeztek: "Legtöbb magyarázatot igényelne talán az értelmiségi kereset címmel ellátott rovatcsoport s itt is talán főképp a cím az, amely ellen kifogást lehetne tenni. Természetes ugyanis, hogy a nagyobb gazda, az iparos, a kereskedő is a közéletben az úgynevezett értelmiség (intelligentia) közé soroztatnak. E cím itt sem akar tőlük elvitattatni, de a különbség köztük s az e csoportban foglaltak között az, hogy amazoknál tárgyhoz: földhöz, ipartelephez, mesterséghez, bolthoz, áruhelyhez stb. van kötve a foglalkozás, holott az értelmiségi kereset után élők foglalkozása nagyrészt a régebben úgynevezett "szabad mesterségek" rovata alá sorozható, vagy ezekhez rokon."³²

Használható támpontot így a folyamat kifejtettebb pontján készült népszámlálástól kaphatunk. 1890-ben az első valóban korszerű magyar népszámlálás eredményeit összefoglaló kötet alkotói a magyar társadalom szerkezetének elemzéséből kiindulva a következőképpen határozták meg az értelmiség felvételéhez használt kategóriát:

az értelmiség magában foglalja "a népességnek mindazon elemeit, a kiknél az értelmiség (t.i. szakképzettségük, szaktudásuk - M.J.) kereseti,

életfenntartási alapot képez, akár az állam és társadalom szolgálatában, vagy mint úgynevezett szabad foglalkozást űzők működnek az illetők, akár pedig a gazdasági foglalkozásoknál, tehát az őstermelésnél, bányászat - ipar - és forgalomnál végzik ezen foglalkozásnál előforduló szellemi munkát".³³ A számlálóalapokhoz mellékelte alkalmazási utasítások részletesen felsorolták az előbbi elv alapján az értelmiséghez sorolt foglalkozásokat is:

- **"tulajdonképpen értelmiség"**: összes köztisztviselő (írnok, díjnok is), tanári és tanítói személyzet, lelkészek, szerzetesek, apácák, orvosok, szülésznők, kórházak igazgatási és kezelési személyzete, gyógyszerészek, ügyvédek, (magán-)mérnökök, művészek;
- **"gazdaságban foglalkoztatott értelmiség"**: kultúrmérnök, erdőtiszt, gazdatiszt, vasúti mérnökök és egyéb vasúti tisztviselők, államépítészeti mérnökök, bányamérnökök, iparvállalatokban alkalmazott tisztviselők, vegyészek, rajzolók, takarékpénztárak és egyéb pénzintézetek tisztviselői.³⁴

A századvég felé közeledve, majd a XX. század elején egyre inkább gyarapodnak annak a jelei, hogy a létszámukban gyorsan gyarapodó értelmiségi foglalkozásúak az "úri és művelt középosztály" képződmény keretein belül a társadalom más osztályaitól, rétegeitől való elkülönülésükkel, társadalmi szerveződésükkel, önálló szellemi arculatuknak kialakításával³⁶ már jogosabbnak tekinthetők társadalmi rétegnek, mint statisztikai gyűjtőfogalomnak vagy egyszerű munkajellegcsoportnak.³⁶

A társadalmi réteggé alakuláshoz vezető folyamatok közül az alábbiakat ítéljük a legfontosabbaknak:

a.) A szellemi feladatkörök polgári foglalkozássá válása - amit professzionalizációnak is neveztünk - Magyarországon konkrét formájában rendkívül sajátosan ment végbe.

Annak eredményeképpen, hogy az állam jelentős szerepet vállalt a tőkés fejlődés feltételeinek megteremtésében, s a főként külföldi értékeltségű "nagy szervezetek" viszonylag korán megjelentek a hazai gazdasági élet színterein,³⁷ a hazai értelmiség fő típusa az alkalmazott, bérből élő hivatalnok-értelmiség lett.

A piaci viszonyoktól függő, úgynevezett szabad pályás értelmiségiek aránya a századderék utáni négy évtized gyors számbeli gyarapodást hozó fejlődése ellenére sem haladta meg a szellemi foglalkozásúak egészének 10 %-át. Az ipari forradalom kibontakozása után a hazai értelmiség alkalmazottá válása csak fokozódott: 1910-ben kevesebb, mint 8 %-uk volt a foglalkozási viszonyát tekintve önálló.

(Lásd II. táblázat)

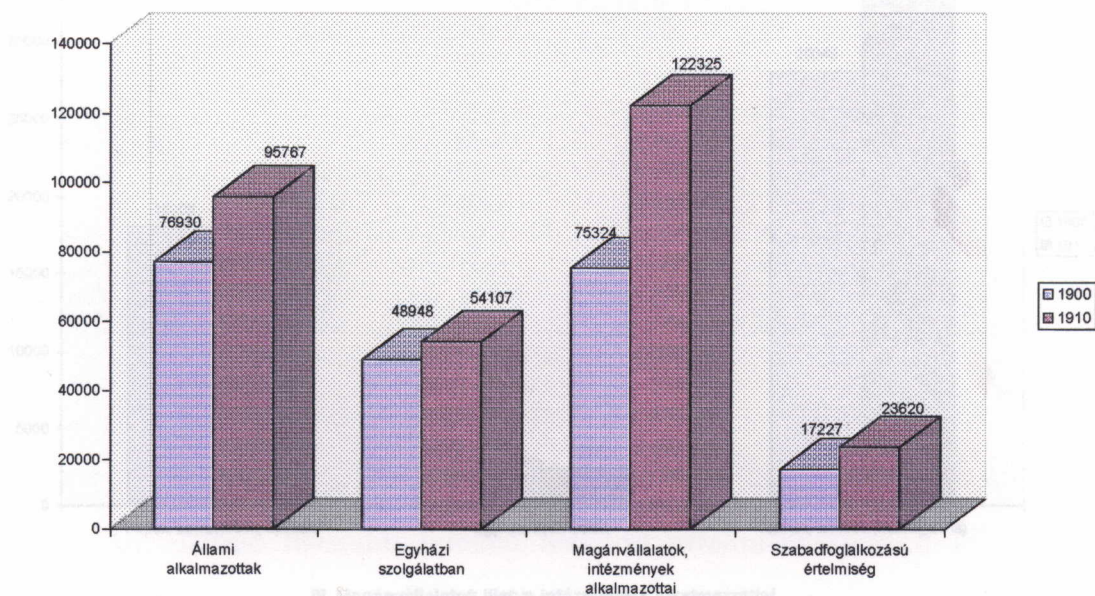

II. táblázat

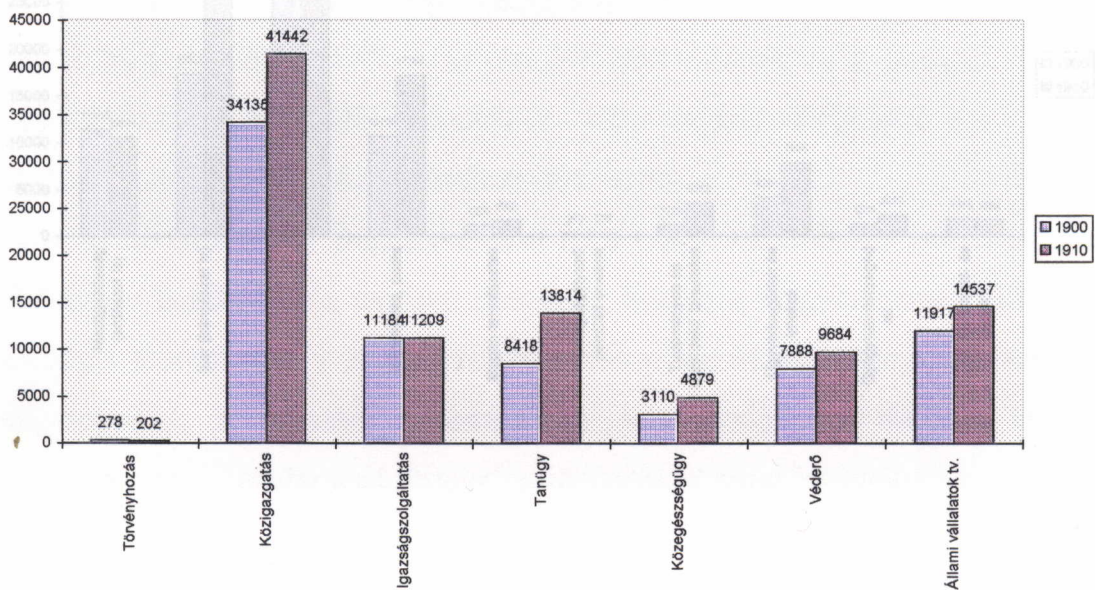
Tisztviselő és értelmiségi keresők foglalkozási viszony szerint
1900-1910-ben³⁸ Magyarországon (Horvát-Szlavónia nélkül)

Foglalkozási csoport	1900	1910
Állami alkalmazottak	76930	95767
Egyházi szolgálatban	48948	54107
Magánvállalatok, intézmények alkalmazottai	75324	122325
Szabadfoglalkozású értelmiség	17227	23620
Állami alkalmazottak	1900	1910
Törvényhozás	278	202
Közigazgatás	34135	41442
Igazságszolgáltatás	11184	11209
Tanügy	8418	13814
Közegészségügy	3110	4879
Véderő	7888	9684
Állami vállalatok tv.	11917	14537
Egyházi szolgálatban	1900	1910
Papok, szerzetesek, apácák	18003	18637
Egyházi tisztviselők	2896	2388
Tanítók, tanárok (községek is)	28049	33082
Magánvállalatok, intézmények alkalmazottai	1900	1910
Mezőgazdaság (erdészet is)	11350	10604
Ipar (bányászat is)	17328	32167
Kereskedelem	25839	44881
Közlekedés, posta	10706	17194
Magán tanintézetek	1220	1682
Betegsegélyező pénztári orvosok	272	370
Tudományos és közérdekű társulatok	1220	3555
Ügyvédsegédek és írnokok	4201	7905
Gyógyszerészsegédek	1274	2283
Egyéb tisztviselő- és díjnok	1863	1684
Szabadfoglalkozású értelmiség	1900	1910
Ügyvédek	4190	6443
Orvosok (állatorvosok is)	2696	2580
Irodalom, művészet	3870	5304
Magántanárok, nevelők	5565	7821
Mémökök	858	1409
Magántitkárok, tanácsadók	48	63

Tisztviselő és értelmiségi keresők foglalkozási viszonyuk szerint

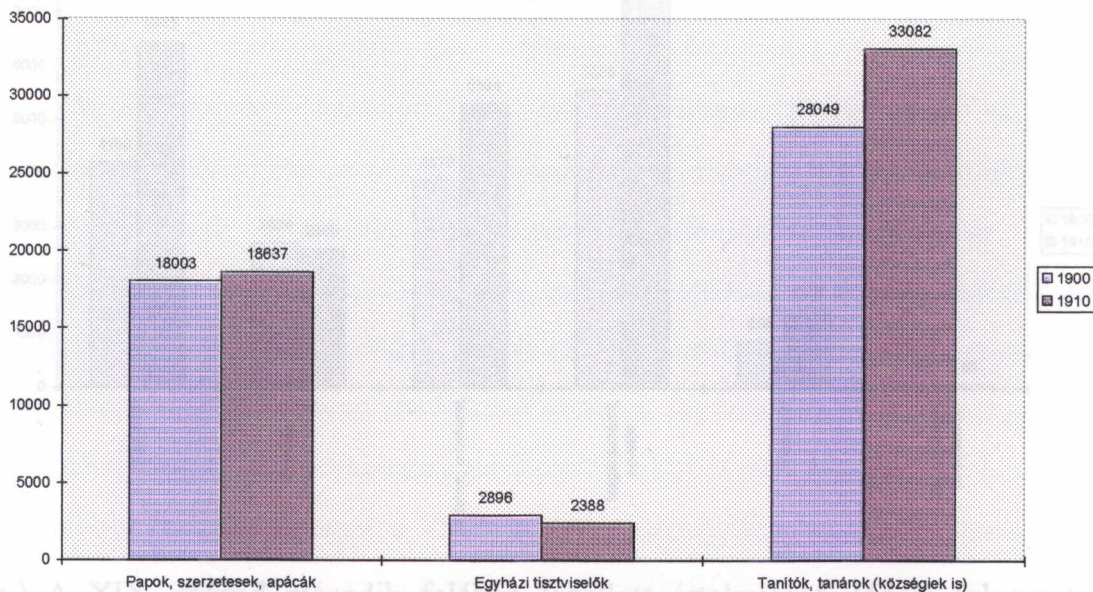

I. Állami alkalmazottak

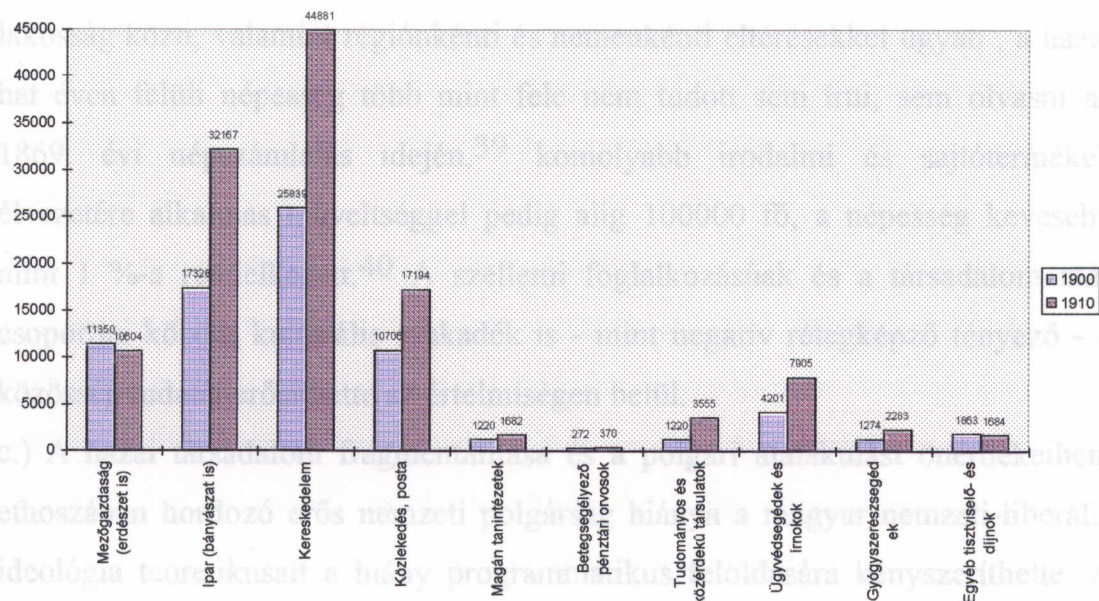

II. Egyházi szolgálatban

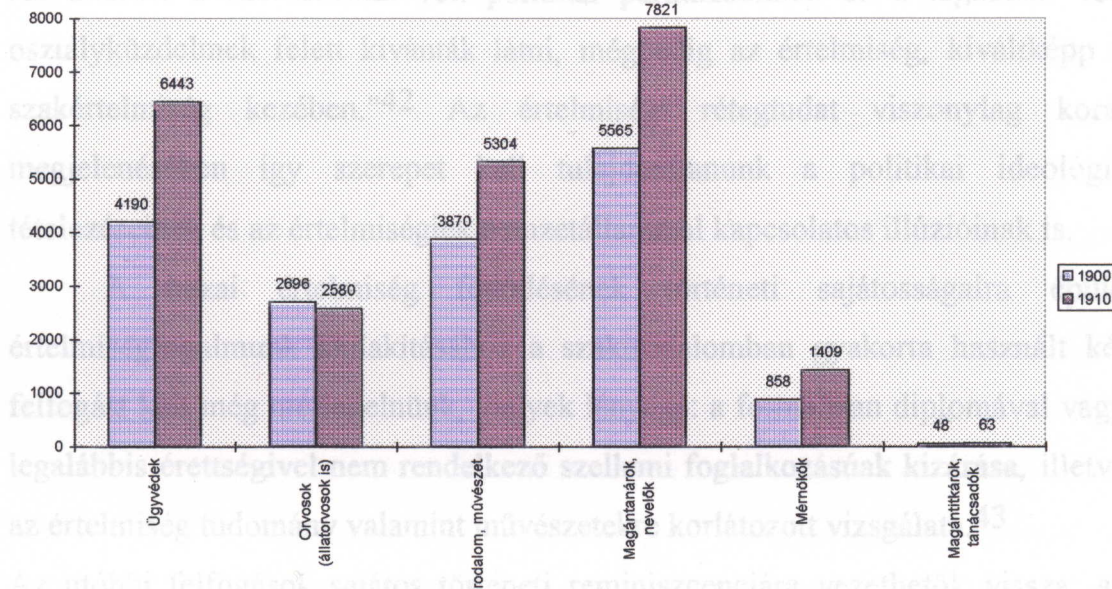

III. Magánvállalatok illetve intézmények alkalmazottjai

IV. Szabadfoglalkozású értelmiség

b.) A XIX. század második felében lezajlott értelmiségfejlődési folyamat a tömegkultúra **igen alacsony szintje fölött** játszódtott le: városi és vidéki lakosság közti, valamint régiókénti és nemenkénti eltérésekkel ugyan, a hazai hat éven felüli népesség több mint fele nem tudott sem írni, sem olvasni az 1869. évi népszámlálás idején,³⁹ komolyabb irodalmi és sajtótermékek élvezetére alkalmas műveltséggel pedig alig 100000 fő, a népesség kevesebb mint 1 %-a rendelkezett.⁴⁰ A szellemi foglalkozásúak és a társadalom más csoportjai közötti kulturális szakadék is - mint negatív rétegeképző tényező - a közösség tudatát erősíthette az értelmiségen belül.

c.) A hazai társadalom fragmentaritása és a polgári átalakulást önértékeiben, ethoszában hordozó erős nemzeti polgárság hiánya a magyar nemzeti-liberális ideológia teoretikusait a hiány programmatikus feloldására kényszeríthette. A polgárosodást, a nemzeti társadalommá szerveződést, a magyar kultúra hegemoniájának fenntartását történelmi küldetésül kapó "művelt középosztály" vagy "közértelmiség" létrejöttének követelménye már a század közepétől a liberális polgárosodási modellek sarkételévelé válva szivárgott be az értelmiségi köztudatba.⁴¹ E küldetésstudat látszott hatalmas támaszt nyerni a kiegyezés időszakában a nemzetállamiság visszaállításával, hiszen az értelmiség európai műveltségű részének tudatában az állam "(...) igen fontos szerepet töltött be. (...)

Az államot a szorosabban vett politikai pártküzdelmek és a tágabban vett osztályküzdelmek felett kívánták látni, mégpedig az értelmiség, kiváltképp a szakértelmiség kezében."⁴² Az értelmiségi rétegtudat viszonylag korai megjelenésében így szerepet kell tulajdonítanunk a politikai ideológia tételezéseinek és az értelmiségiek nemzetállammal kapcsolatos illúzióinak is.

A hazai értelmiség fejlődésének történeti sajátosságaira épülő értelmiségfogalmunk kialakításához a szakirodalomban gyakorta használt két felfogást kell még mérlegelnünk, melyek lényege: a formálisan diplomával vagy legalábbis érettségivel nem rendelkező szellemi foglalkozásúak kizárása, illetve az értelmiség tudomány valamint művészetekre korlátozott vizsgálata.⁴³

Az utóbbi felfogások sajátos történeti reminiscenciára vezethetők vissza: az értelmiségi megnevezést a XIX. század második felében az európai látószögű, humán műveltségű, alkotó értelmiségi csoportok gyakran kisajátították, csak önmagukra alkalmazták,⁴⁴ nem véve tudomást a műszaki-közgazda értelmiségekről, még kevésbé a szellemi munka korabeli "segédmunkásairól", a képzettségi színvonalukkal még alacsony régiókban tartózkodó gazdasági tisztviselőkről.

A képzettségi szint alapján szűkített értelmiségfogalmat használók érvelésében két visszatérő mozzanat szerepel: az egyik annak a fejlődésnek a regisztrálása, hogy a múlt század második felében az oktatási rendszer fokozatos kiépülésével és modernizációjával az értelmiséggé válás kizárólagos csatornája az iskola lett; a másik, amely a képzettségi szint minimumát is pontosan meghúzza az érettségiben, az előbbi érvelésen túlmenően az 1883. évi I. tc. - a köztisztviselők minősítési törvénye - rendelkezéseit hozza fel bizonyítékkul.

Az első érv kiindulópontja az általánosítás adott szintjén helytálló, bár gyakran arra szolgál csupán, hogy további vizsgálatok nélkül az értelmiséget a diplomás értelmiségi csoportokkal azonosíthatóvá tegyék. Ám figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy az 1880-as évekig általános gyakorlat volt a jóformán csak írni-olvasni tudással rendelkező tisztviselők alkalmazása a közigazgatás középső és alsó szintjein, ha származásuk és politikai felfogásuk az uralmi szakszerűség szempontjainak megfelelt. Meggyőző példa erre az 1867. évi

megyei tisztújítás tartalmilag hasonló jegyzőkönyvei közül egy, Esztergom vármegyéé: a megválasztott 58 tisztviselő közül 23 egyáltalán nem végzett az elemi felül magasabb szintű iskolát - a képzettségük megjelölésére szolgáló rovatokban leggyakrabban a "hosszas szolgálat által jártas" vagy a "törvénytudománybani jártasságát mint szolgabíró szerezte" (!) megjegyzés szerepelt, annak ellenére, hogy több mint harmaduk írnoknál magasabb beosztásban szolgált.⁴⁵ Maga a minősítési törvény is - a múlt század második felének a közepén - csak a megszületése utáni időszakban alkalmazásba kerülőkre vonatkozott: 34. §-a biztosította az addig képesítés nélkül alkalmazottakat, hogy rájuk nézve a törvény előtt fennálló gyakorlat marad az irányadó. De az új tisztviselőkre vonatkozó képesítési rendelkezések sem csupán érettséginel magasabb iskolai végzettséget követeltek, hanem a közigazgatási szervezet tényleges munkamegosztásának megfelelően alacsonyabbal is megelégedtek a kistisztviselői, írnoki és díjnoki beosztásokban. A törvény differenciált rendelkezéseinek megfelelően még a XX. század elején is a vármegyei szolgálatban álló tisztviselőknek csupán kétharmada rendelkezett felsőfokúnak számító végzettséggel, a csak érettségizettek aránya nem érte el a 2 %-ot (!), míg kisebb - többségében négy középiskolai osztályú - végzettsége a tisztviselők közel egyharmadának nem volt.⁴⁶

Az egész szellemi foglalkozású népesség iskolázottságáról átfogó forrással csak a dualizmus korának utolsó évtizedéből rendelkezőnk, igaz, ez is csupán a középiskolák fokozatai szerint kategorizált, s nem tájékoztat sem a magasabb végzettségről, sem az elvégzett iskolatípusról. Ám ennek alapján is - a folyamat végpontjából - megvonhatóvá válik a XIX. század második felére történetileg érvényes értelmiségfogalom alsó képzettségi határvonala.

(Lásd III. táblázat)

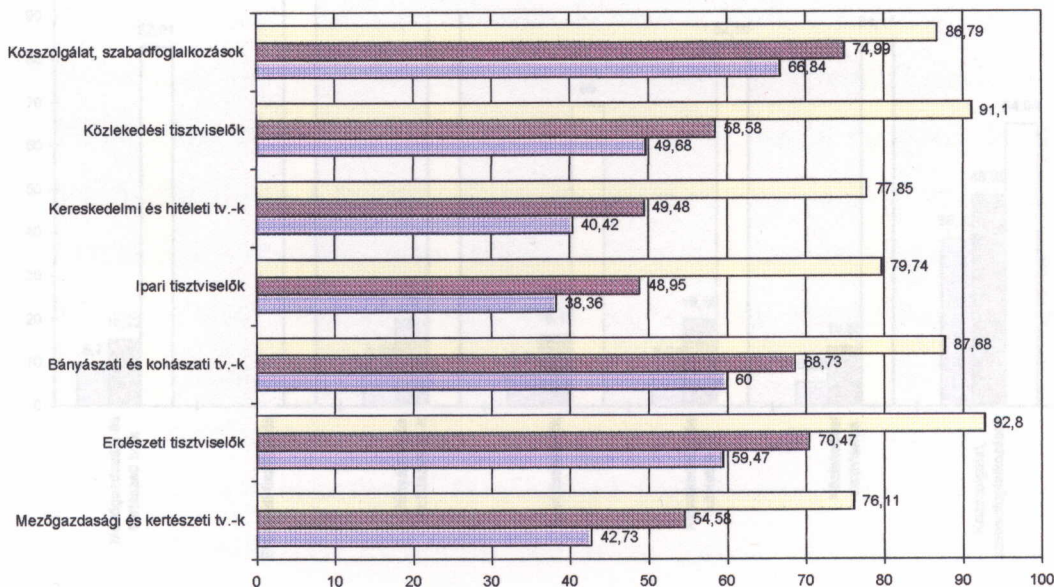
III. táblázat

Az értelmiségi csoportok iskolai végzettség szerinti arányai 1910-ben

Magyarországon⁴⁷

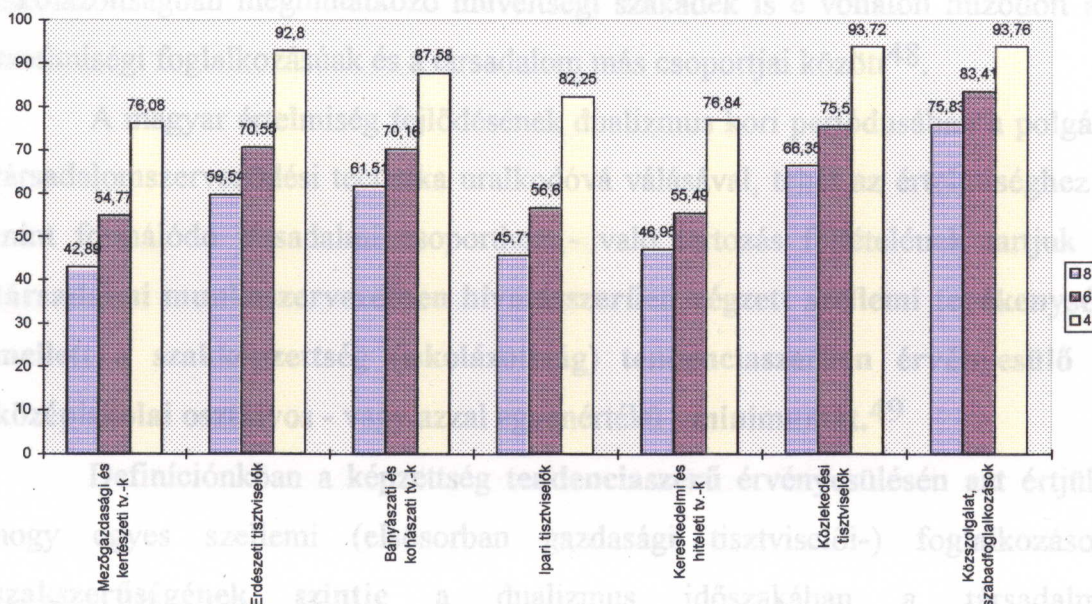
Foglalkozási csoport	Női keresőhánysszázaléka			Férfi keresőhánysszázaléka			Összesen		
	8	6	4	8	6	4	8	6	4
Műegyetem és kertészeti tv.-k	8,7	15,22	82,61	42,88	54,77	76,08	42,73	54,58	76,11
Erőszaki tisztviselők			100	59,54	70,55	92,8	59,47	70,47	92,8
Bányászati és kőbányászati tv.-k	8,89	20	91,11	61,51	70,16	87,58	60	68,73	87,66
Ipari tisztviselők	6,91	16,17	69	45,71	56,6	82,25	38,36	48,95	79,74
Kereskedelmi és hitelügyi tv.-k	8,24	19,86	82,86	46,95	55,49	76,84	40,42	49,48	77,85
Közfeladati tisztviselők	5,29	13,55	84,14	66,35	75,5	93,72	49,68	58,58	91,1

**Az értelmiségi csoportok iskolai végzettség szerinti megoszlása
(középiskolai osztály)**

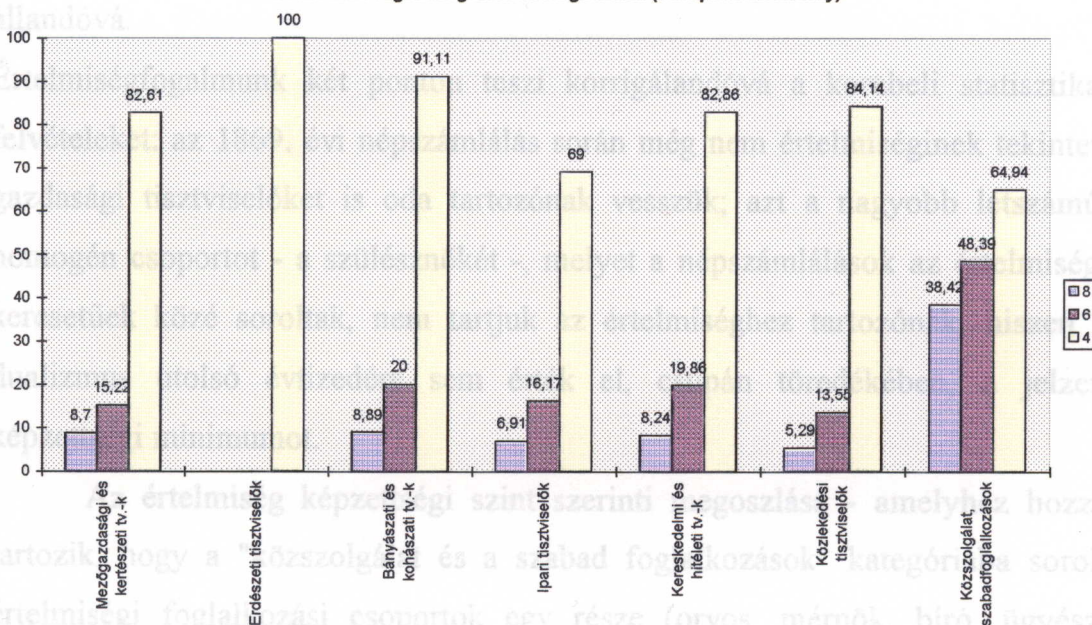

A férfi keresők végzettség szerinti megoszlása (középiskolai osztály)

A női keresők végzettség szerinti megoszlása (középiskolai osztály)

A felvétel adatai szemléletesen mutatják, hogy az értelmiségi foglalkozási csoportok képzettségi minimuma a 4 középiskolai osztályos végzettségnél húzódott: az értelmiség **döntő többsége** a dualizmus utolsó évtizedében legalább ilyen vagy magasabb iskolai végzettséggel rendelkezett.

iskolázottságban megmutatkozó műveltségi szakadék is e vonalon húzódott az értelmiségi foglalkozásúak és a társadalom más csoportjai között⁴⁸.

A magyar értelmiség fejlődésének dualizmus kori periódusában a polgári társadalomszerveződési technika uralkodóvá válásával, tehát az értelmiséghez - mint formálódó társadalmi csoporthoz - való tartozás feltételének tartjuk a társadalmi munkaszervezetben hivatásszerűen végzett szellemi tevékenység mellett a szakképzettség (iskolázottság) tendenciaszerűen érvényesülő 4 középiskolai osztályos - vagy azzal egyenértékű - minimumát.⁴⁹

Definíciónkban a képzettség tendenciaszerű érvényesülésén azt értjük, hogy egyes szellemi (elsősorban gazdasági tisztviselői-) foglalkozások szakszerűségének szintje a dualizmus időszakában a társadalmi munkaszervezet, az üzemszervezetek és intellektuális tevékenységkörök kifejlése, differenciálódása folyamatában alakult ki és vált viszonylagosan állandóvá.

Értelmiségfogalmunk két ponton teszi korrigálandóvá a korabeli statisztikai felvételeket: az 1869. évi népszámlálás során még nem értelmiséginek tekintett gazdasági tisztviselőket is oda tartozónak vesszük; azt a nagyobb létszámú, homogén csoportot - a szülésznőket -, melyet a népszámlálások az értelmiségi keresetűek közé soroltak, nem tartjuk az értelmiséghez tartozónak, hiszen a dualizmus utolsó évtizedére sem érték el, csupán töredékében, a jelzett képzettségi minimumot.

Az értelmiség képzettségi szint szerinti megoszlása - amelyhez hozzá tartozik, hogy a "közszolgálat és a szabad foglalkozások" kategóriába sorolt értelmiségi foglalkozási csoportok egy része (orvos, mérnök, bíró, ügyész, ügyvéd, tanár, tanító, lelkész) csoportonként egységesen szabályozott felsőfokú, illetve ahhoz közel álló szakképzettséggel rendelkezett - az értelmiség belső társadalmi tagolódásának is egyik meghatározó tényezője, s egyben jelzése is. Egyik, mert a dualizmus kori értelmiség és egyes csoportjai társadalmi helyzetének alakulásában meghatározó szerepe volt még az értelmiségi hivatáscsoportokhoz, intézményekhez való tartozásnak- függőségnek, a

jövedelmi- vagyoni helyzetnek, a származásnak, valamint az "uralmi szervezet" ("közélet") hierarchiájában elfoglalt pozíciónak is.

2.2 AZ ÉRTELMISÉG NÖVEKEDÉSÉNEK ÉS SZAKMAI SZERKEZETVÁLTOZÁSÁNAK FŐBB TENDENCIÁI

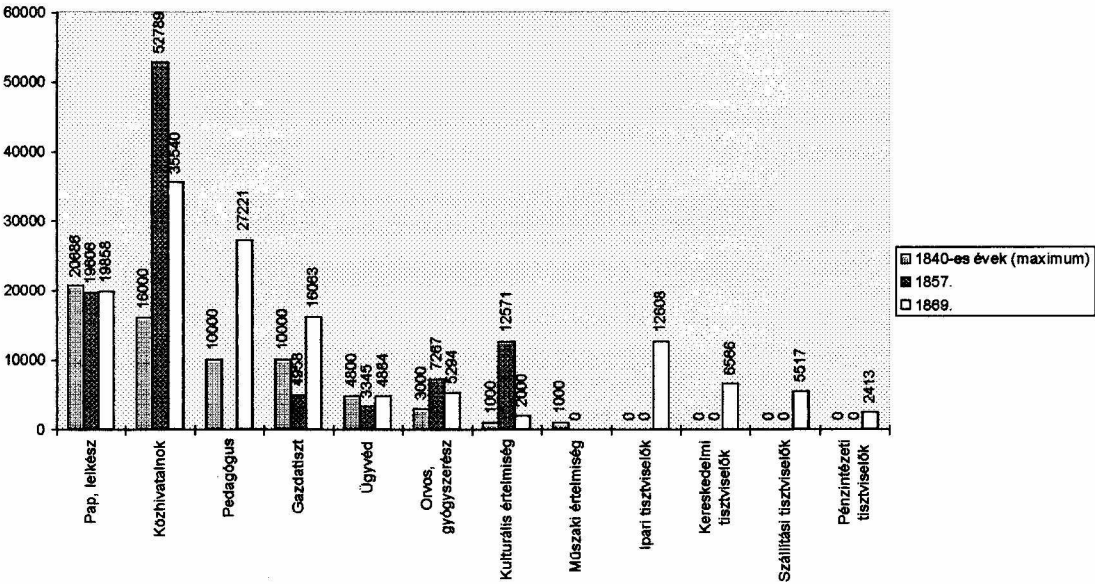
Az 1840-es évek és a kiegyezés közötti időszak fejlődésének számszerű vizsgálatát az egykorú források hiányosságai rendkívül megnehezítik.¹ Az 1857-es birodalmi népszámlálás felvételi módszerei alkalmatlanok nemcsak az értelmiségi foglalkozásszerkezeti módosulásnak, hanem számszerű változásának regisztrálására is. Így a jelzett időszak változási tendenciáit csupán az 1840-es évek és az 1869. évi népszámlálás fogalmunk szempontjai által korrigált adatainak összevetése alapján ragadhatjuk meg, a birodalmi népszámlálás adatait csak jelzésként használva.

IV. táblázat

Az értelmiség növekedése az 1840-es évek és 1869 között Magyarországon
foglalkozási csoportonként²

Foglalkozási csoport	1840-es évek (maximum)	1857.	1869.	Az 1869. évi létszám az 1840-es évek %-ában
Pap, lelkész	20686	19606	19858	96
Közhivatalnok	16000	52789	35540	222,13
Pedagógus	10000		27221	272,21
Gazdatiszt	10000	4958	16063	160,63
Ügyvéd	4800	3345	4884	101,75
Orvos, gyógyszerész	3000	7267	5294	167,5
Kulturális értelmiség	1000	12571	2000	200
Műszaki értelmiség	1000	-	-	-
Ipari tisztviselők	-	-	12608	-
Kereskedelmi tisztviselők	-	-	6566	-
Szállítási tisztviselők	-	-	5517	-
Pénzügyi tisztviselők	-	-	2413	-
Összesen:	66000		137965	209,04

Az értelmiség növekedése az 1840-es évek és 1869 között Magyarországon, foglalkozási csoportonként

A húszéves periódus kezdeti és végső pontjának az összevetéséből előálló kép - a források különbözőségéből adódó problémák ellenére is - kielégítő bizonyossággal jelzi az időközben végbement folyamat főbb arányait és

jellegzetességeit: az 1840-es évek lefojtottságainak megszűntével, az értelmiség funkcionális-szakmai szerkezetének módosulásával, kibővülésével párhuzamosan számában szinte robbanásszerűen növekedett, s a növekedés üteme csupán a hatvanas években hagyott alább. A gyarapodás okai közül az államszervezet kiépítése (a köztisztviselők 122 %-os növekedése), a gazdaság tőkés fejlődésének kibontakozása (a magántisztviselők 20 %-os arányának kialakulása), valamint a képzett munkaerő - s közöttük a szellemi foglalkozásúak - iránti igények bővülése (a pedagógusok 172 %-os növekedése) játszott döntő szerepet. Azt, hogy az értelmiség növekedése mennyire dinamikus volt e közel két évtizedben, nem csupán az jelzi, hogy számuk egészében is megduplázódott, hanem az össznépelességen belüli arányuknak közel kétszeresére emelkedése is: míg az 1840-es években legfeljebb 0,5 %-át jelentették az összlakosságnak, addig 1869-ben már 0,91 %-át - családtagjaikkal együtt pedig több mint 2,5 %-át!

Az országos átlagszámok azonban - mind az értelmiség szakmai szerkezete, mind a népességhez viszonyított aránya szempontjából - jelentős területi eltéréseket takarnak jelezve a fejlődés regionálisan eltérő dinamikáját.

V. táblázat

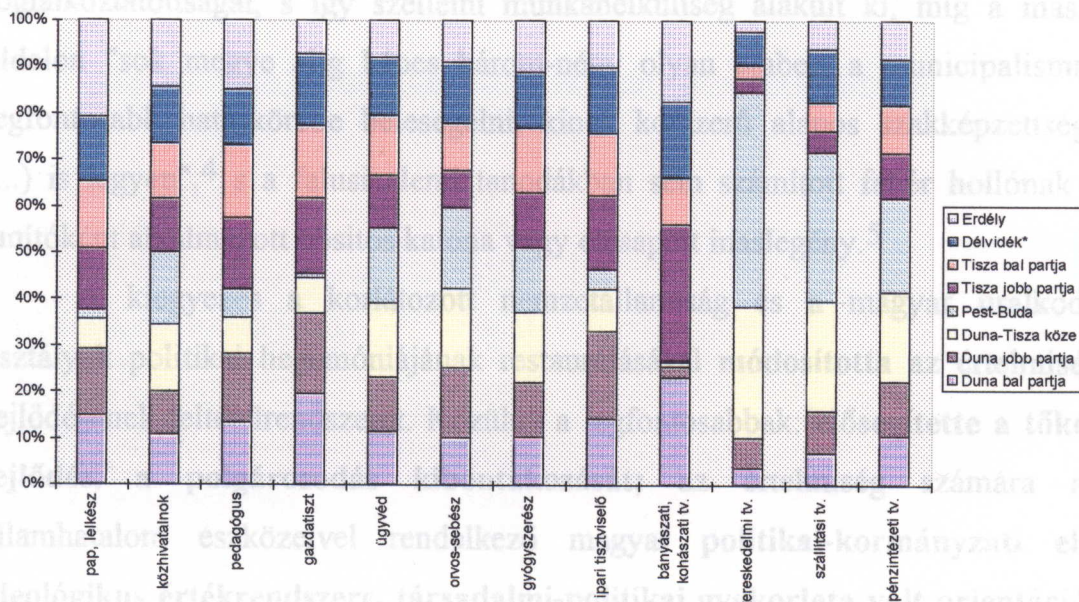
Az értelmiség belső foglalkozási megoszlása és a lakosságon belüli arányai országreszenként 1869-ben³ (Fiume és Horvát-Szlavónia nélkül)

Foglalkozási csoport	Duna bal partja	Duna jobb partja	Duna-Tisza közé	Pest-Buda	Tisza jobb partja	Tisza bal partja	Délvidék*	Erdély	Országos átlag
pap, lelkész	15,62	14,97	6,82	2,04	13,93	15,07	14,56	21,94	14,6
közhivatalnok	22,91	19,09	30,9	33,12	24,33	25,18	25,78	30,31	26,13
pedagógus	20,85	23,12	12,52	9,49	24,34	24,45	18,96	23,4	20,02
gazdatiszt	16,83	15,18	6,55	0,78	14,06	13,53	13,3	6,32	11,81
ügyvéd	3,57	3,57	5	5,04	3,45	4,01	3,85	2,48	3,59
orvos-sebész	2,38	3,48	4,01	4,07	1,82	2,41	3,04	2,1	2,83
gyógyszerész	0,91	1	1,32	1,21	1,04	1,21	1,04	0,96	1,06
ipari tisztviselő	7,85	10,38	4,89	2,38	8,82	7,34	7,73	5,51	7,82
bányászati, kohászati tv.	2,67	0,27	0,1	0,06	3,39	1,16	1,89	2,01	1,45
kereskedelmi tv.	2,13	3,66	15,9	26,08	1,62	1,72	4,01	1,33	4,83
szállítási tv.	2,6	3,44	8,95	12,21	1,68	2,4	4,29	2,33	4,05
pénzüntézet tv.	1,65	1,82	3,02	3,17	1,51	1,61	1,53	1,3	1,77
	Duna bal partja	Duna jobb partja	Duna-Tisza közé	Pest-Buda	Tisza jobb partja	Tisza bal partja	Délvidék*	Erdély	Országosan
Összesen:	16677	18224	22148	12510	15812	14961	18847	17296	123965
Összlakosságon belüli arány (%)	0,96	0,86	1,45	4,92	1,06	0,83	0,71	0,82	0,91

Az értelmiség belső foglalkozási megoszlása és lakosságon belüli arányai országrészenként, 1869.

Az országos átlaghoz a Duna bal partján elterülő vármegyék fejlődése volt leginkább közeli - míg a népességhez viszonyított arány szempontjából a Délvidéké, a szakmai szerkezet szempontjából Erdélyé volt a legkevésbé dinamikus. A Duna-Tisza közének, s ezen belül is Pest-Budának a fejlődési mutatói pedig azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy a tényleges különbségek nem is annyira az egyes régiók, hanem a városok és a vidék között húzódtak: míg a városi lakosságon belül a kiegyezés körüli évekre az értelmiségiek aránya 3-5 % között mozgott, addig az egyéb települések népességén belüli arányuk kevéssel haladta meg a fél százalékot. A szakmai szerkezet vonatkozásában a városok és a vidék értelmiségén belüli különbségek leginkább az egyházi, illetve a gazdaságban foglalkoztatott értelmiségiek eltérő arányaiban mutatkoztak meg: az előbbiek belső aránya a városokban 2-8 %, az egyéb településeken 14-20 % volt, az utóbbiaké városokban 30-45 %, az egyéb településeken csupán átlagosan 6 %. Pedig a pályán lévő értelmiségiek rendkívül eltérő arányai - melyek jelzik az értelmiségi foglalkozások döntő többségének "urbánussá" válását - sem mutatják teljes mértékben a városi és vidéki értelmiségfejlődés között a korszakban egyre növekvő szakadék tényleges nagyságát, hiszen a fővárosban és a nagyobb városokban a szellemi foglalkozásuk iránti igények gyors bővülése sem tudta biztosítani a képzett fiatalok teljes

foglalkoztatottságát, s így szellemi munkanélküliség alakult ki, míg a másik oldalon "sok megye alig képes három-négy olyan embert a municipalismus legfontosabb hatáskörébe beleszegélni, kinek korszerű alapos szakképzettsége (...) is legyen",⁴ s a falusi elemi tanodákban sem számított fehér hollónak a tanítóként alkalmazott obsitos katona vagy elcsapott inaslegény.⁵

A kiegyezés a korlátozott nemzetállamiság és a magyar uralkodó osztályok politikai hegemoniájának restaurálásával módosította az értelmiség fejlődésének feltételrendszerét. Közülük a legfontosabbak: elősegítette a tőkés fejlődés, a polgárosodás kibontakozását; az értelmiség számára az államhatalom eszközeivel rendelkező magyar politikai-kormányzati elit ideológikus értékrendszere, társadalmi-politikai gyakorlata vált orientációs ponttá.

Az 1880. évi népszámlálás fogyatékoságai miatt - ekkor terjesztették ki az önszámlálási módszert⁶ - alkalmatlan az értelmiség szakmai szerkezetében végbement változások mérésére, ami azzal a következménnyel jár, hogy újra csak mintegy húszéves periódus változásairól kaphatunk megbízhatónak tekinthető képet, az 1890. évi népszámlálás foglalkozási statisztikái alapján. 1890-re viszont kialakult az értelmiség foglalkozási statisztikai felvételének a dualizmus későbbi éveiben nem változó szerkezete, s így a forrásanyag homogénné válása megbízhatóbbá teszi értelmezésüket.

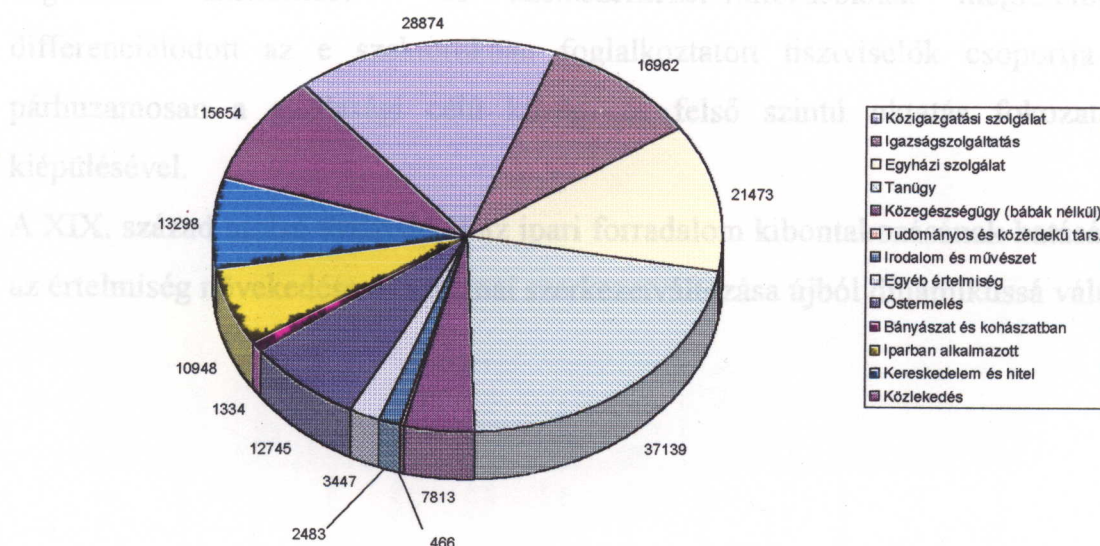

VI. táblázat

Az értelmiség szakmai csoportok szerinti megoszlása 1890-ben⁷

Közigazgatási szolgálat	28874
Igazságszolgáltatás	16962
Egyházi szolgálat	21473
Tanügy	37139
Közegészségügy (bábák nélkül)	7813
Tudományos és közérdekű társ.	466
Irodalom és művészet	2483
Egyéb értelmiség	3447
Östermelés	12745
Bányászat és kohászatban	1334
Iparban alkalmazott	10948
Kereskedelem és hitel	13298
Közlekedés	15654
Összesen:	172636

Az értelmiség szakmai csoportok szerinti megoszlása 1890-ben

A magyar értelmiség szakmai szerkezetének az 1869. évi és az 1890. évi népszámlálások alapján történő összevetése a változások ütemének lassulását mutatja a korábbi két évtizedes periódushoz képest.⁸ Nemcsak az értelmiség létszámának a lakosság egészéhez viszonyított növekedési üteme mérséklődött - 0,91 %-ról 0,99 %-ra nőtt csupán -, miközben az egész népesség növekedése is stagnált, de szakmai szerkezetükben sem történt lényeges eltolódás. Ennek okait az 1873-as gazdasági válságban, majd a kilábalás után a magyar gazdaság ipari

forradalmát megelőző lassú "felkészülésben"⁹ látjuk. Az értelmiség fejlődésének ez a jellege megfelel a magyar társadalom e két évtizedben végbement ugyancsak lassú, de átfogó átstrukturálódásának.¹⁰

A változások nem ezen a téren voltak igazán jelentősek: a kiegyezés utáni húsz évben teljesedtek ki az értelmiség fejlődésének korábbi szakaszában kialakult jellegzetes sajátosságai:

- Általánossá vált a szellemi foglalkozásúak szakmai csoportszerveződése, sőt átfogóbb szerveződési kísérletek is történtek.¹¹

- Kiépültek a magyar értelmiség fejlődésében is a tőkés piacgazdaság jellegzetes kísérői, a vállalkozásszerű "szabad foglalkozások". A nyugat-európai értelmiségfejlődésnek a klasszikus kapitalizmus időszakában e fő típusa¹² nálunk ekkor vált viszonylag jelentősebb csoporttá.¹³

- S végül, a modern gazdasági szektorokban a tőkekoncentráció hatására végbement üzemméret - és üzemszerkezet-változásoknak megfelelően differenciálódott az e szektorokban foglalkoztatott tisztviselők csoportja - párhuzamosan a gazdasági célú közép- és felső szintű oktatás fokozatos kiépülésével.

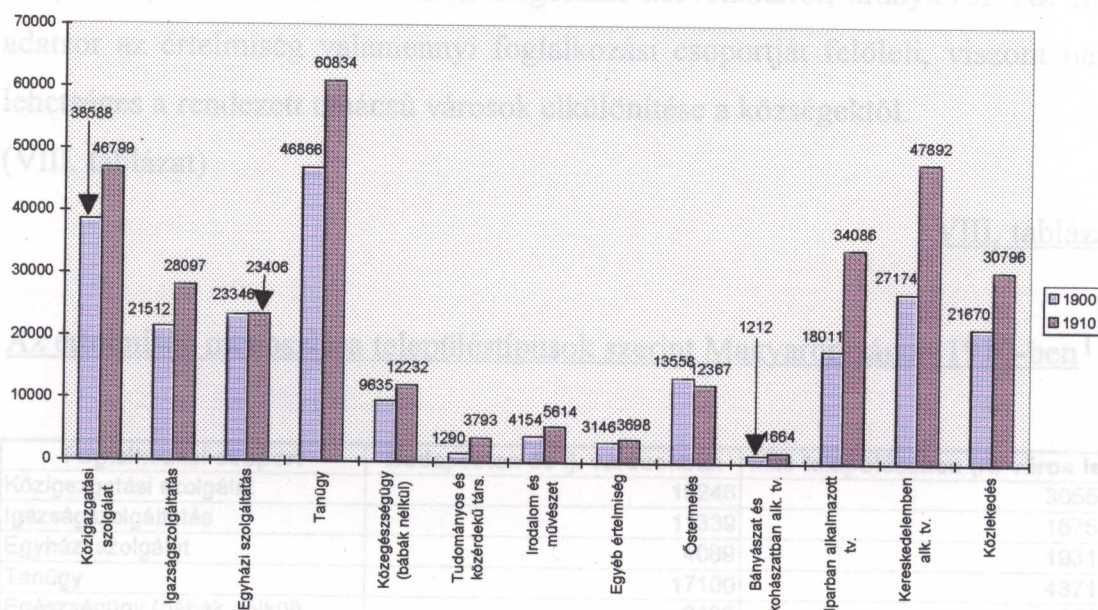
A XIX. század utolsó évtizedétől az ipari forradalom kibontakozásának hatására az értelmiség növekedése és szakmai szerkezetváltozása újból dinamikussá vált.

VII. táblázat

Az értelmiség nagyobb szakmai csoportok szerinti megoszlása 1900-1910-
ben¹⁴

	1900	1910
Közigazgatási szolgálat	38588	46799
Igazságszolgáltatás	21512	28097
Egyházi szolgáltatás	23346	23406
Tanügy	46866	60834
Közegészségügy (bábák nélkül)	9635	12232
Tudományos és közérdekű társ.	1290	3793
Irodalom és művészet	4154	5614
Egyéb értelmiség	3146	3698
Östermelés	13558	12367
Bányászat és kohászatban alk. tv.	1212	1664
Iparban alkalmazott tv.	18011	34086
Kereskedelemben alk. tv.	27174	47892
Közlekedés	21670	30796

Az értelmiség nagyobb szakmai csoportok szerinti megoszlása

Az 1890-1910 közötti időszak értelmiség fejlődésének meghatározó tényezője volt a gazdasági szektorokban foglalkoztatott tisztviselők dinamikus növekedése a 80 %-kal növekvő értelmiségen belül: 1910-re arányuk 40 % fölé emelkedett!¹⁵

Közülük is a kereskedelemben és hitéletben, valamint az iparban foglalkoztatott tisztviselők létszáma és aránynövekedése tekinthető a legfontosabbnak, míg a

alatti megnyolcszorozódása mutatja, hogy a tudományosság intézményei ebben a periódusban épültek ki és váltak hatékony tudományszervező erővé. Az átlagoshoz közeli volt a köztisztviselők és a pedagógusok gyarapodása, mellyel így is a legnagyobb csoportjaivá váltak a századelőre az értelmiségnek.

A magyar gazdaság tőkés átalakulásának és a magyar társadalom polgárosodásának jórészt a városokra és a városok társadalmára való korlátozódása, a parasztság polgárosodásának lehatároltsága és megrekedése¹⁶ azzal a következménnyel járt, hogy a tőkés fejlődéstől indukált értelmiségfejlődés is aránytalan mértékben a városokhoz kapcsolódott.

Bár forrásaink nem teszik lehetővé a századelőn valamennyi értelmiségi foglalkozási csoport tagjainak egységes településtípusonkénti vizsgálatát, két részleges megközelítés egybevetéséből megfelelő képet kaphatunk a településtípusonkénti és a területi megoszlás körvonalairól, arányairól. Az első adatsor az értelmiség valamennyi foglalkozási csoportját felöleli, viszont nem lehetséges a rendezett tanácsú városok elkülönítése a községektől.

(VIII. táblázat)

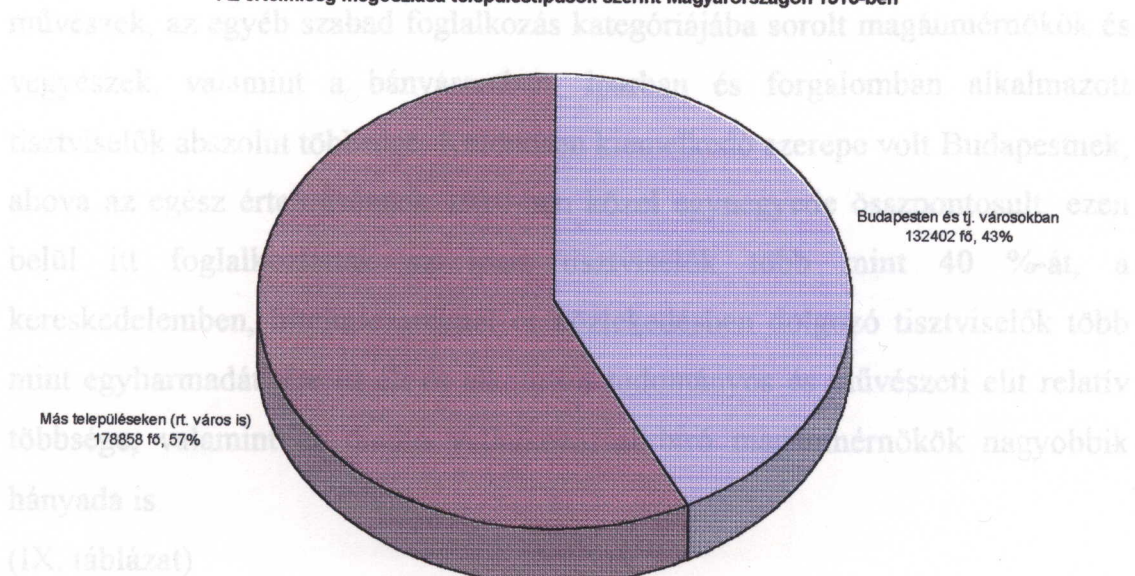
VIII. táblázat

Az értelmiség megoszlása településtípusok szerint Magyarországon 1910-ben¹⁷

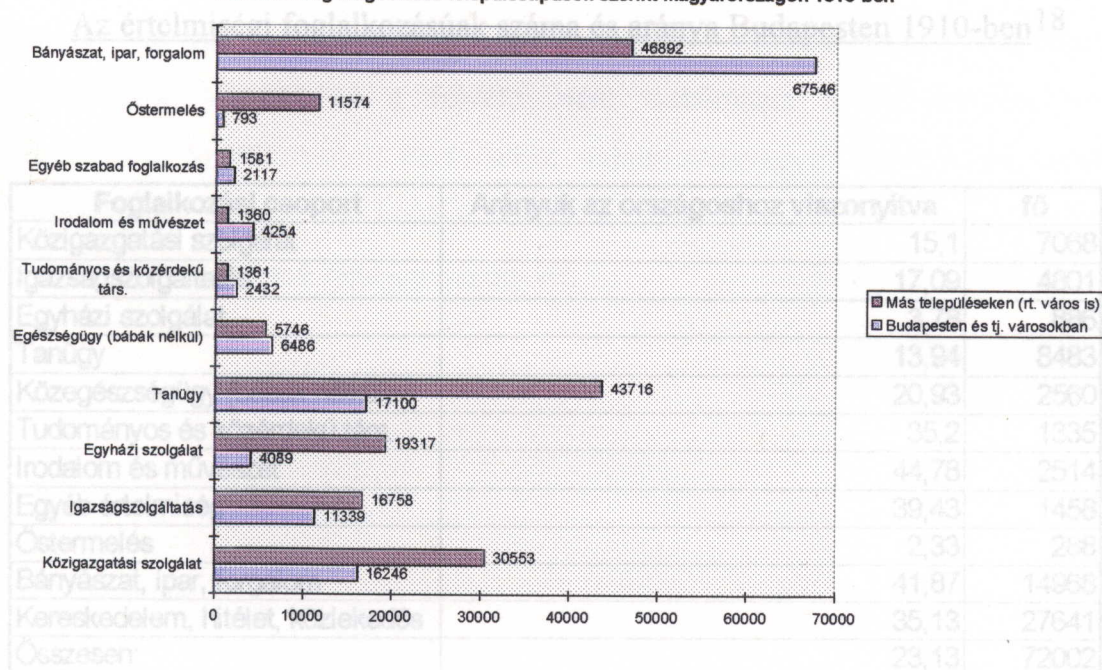
Foglalkozási csoport	Budapesten és tj. városokban	Más településeken (rt. város is)
Közigazgatási szolgálat	16246	30553
Igazságszolgáltatás	11339	16758
Egyházi szolgálat	4089	19317
Tanügy	17100	43716
Egészségügy (bábák nélkül)	6486	5746
Tudományos és közérdekű társ.	2432	1361
Irodalom és művészet	4254	1360
Egyéb szabad foglalkozás	2117	1581
Östermelés	793	11574
Bányászat, ipar, forgalom	67546	46892
Foglalkozási csoport	Budapesten és tj. városokban	Más településeken (rt. város is)
Összesen	132402	178858

Az értelmiség megoszlása településtípusok szerint Magyarországon 1910-ben

Az értelmiség megoszlása településtípusok szerint Magyarországon 1910-ben

A VII. táblázat adataiból kitűnik, hogy az értelmiség több mint kétötöde a székesfővárosban és a törvényhatósági jogú városokban élt. E városokban koncentrált az orvosok, gyógyszerészek és állatorvosok, a tudományos és közérdekű társulatokban foglalkoztatott tudósok, tisztviselők, az írók és

művészek, az egyéb szabad foglalkozás kategóriájába sorolt magánmérnökök és vegyészek, valamint a bányászatban, iparban és forgalomban alkalmazott tisztviselők abszolút többsége. Különösen kiemelkedő szerepe volt Budapestnek, ahova az egész értelmiségnek 1910-ben közel egynegyede összpontosult, ezen belül itt foglalkoztatták az ipari tisztviselők több mint 40 %-át, a kereskedelemben, hitelintézeteknél és közlekedésben dolgozó tisztviselők több mint egyharmadát. De itt élt és alkotott a tudományos és művészeti elit relatív többsége, valamint az önálló vállalkozással bíró magánmérnökök nagyobbik hányada is.

(IX. táblázat)

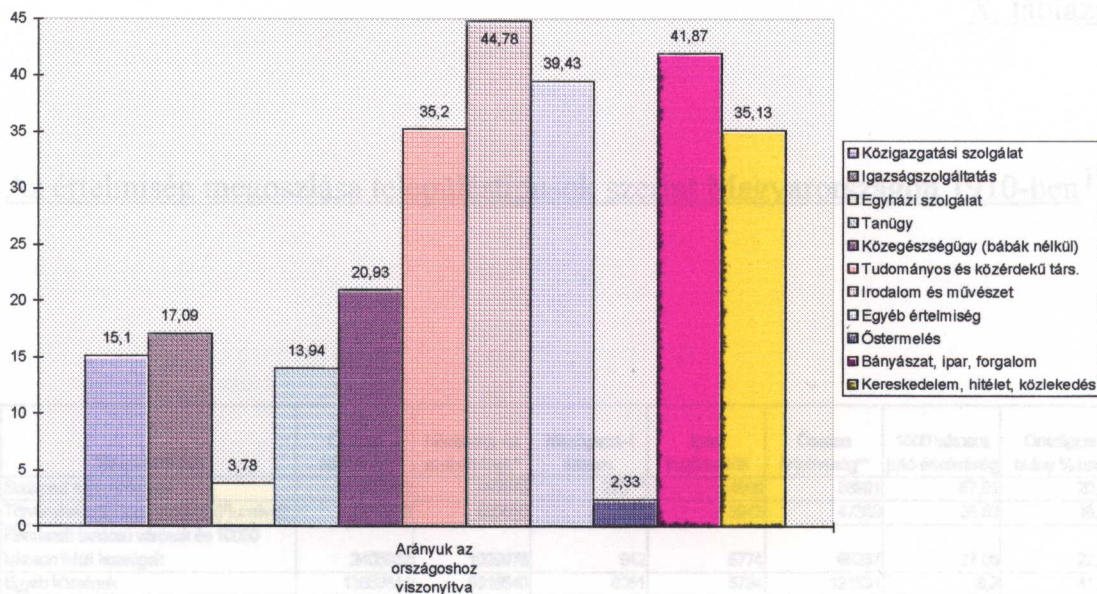
IX. táblázat

Az értelmiségi foglalkozásúak száma és aránya Budapesten 1910-ben¹⁸

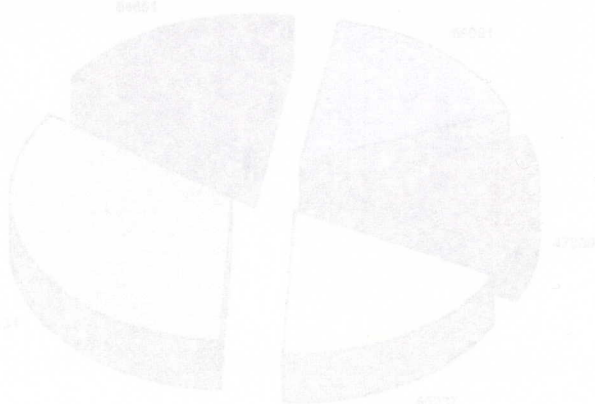
Foglalkozási csoport	Arányuk az országoshoz viszonyítva	fő
Közigazgatási szolgálat	15,1	7068
Igazságszolgáltatás	17,09	4801
Egyházi szolgálat	3,78	886
Tanügy	13,94	8483
Közegészségügy (bábák nélkül)	20,93	2560
Tudományos és közérdekű társ.	35,2	1335
Irodalom és művészet	44,78	2514
Egyéb értelmiség	39,43	1458
Östermelés	2,33	288
Bányászat, ipar, forgalom	41,87	14968
Kereskedelem, hitélet, közlekedés	35,13	27641
Összesen:	23,13	72002

Az értelmiségi foglalkozásúak aránya Budapesten, 1910-ben

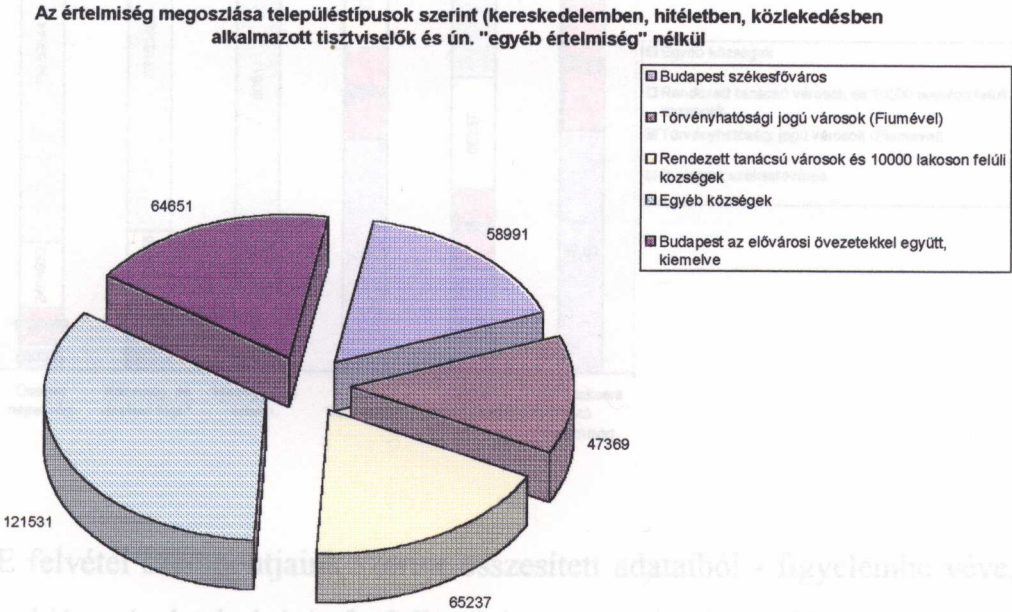
Az 1910. évi népszámlálás egy másik adatsora lehetővé tette a rendezett tanácsú városok és a 10000 főnél nagyobb lakosságszámú települések elkülönítését, viszont ez a felvétel nem tartalmazta a kereskedelem, forgalomban foglalkoztatott tisztviselők, valamint az egyéb kategóriába sorolt értelmiségiek adatait, és bontás nélkül közölte a közszerződési és szabad foglalkozású csoportok létszámviszonyait.

X. táblázat

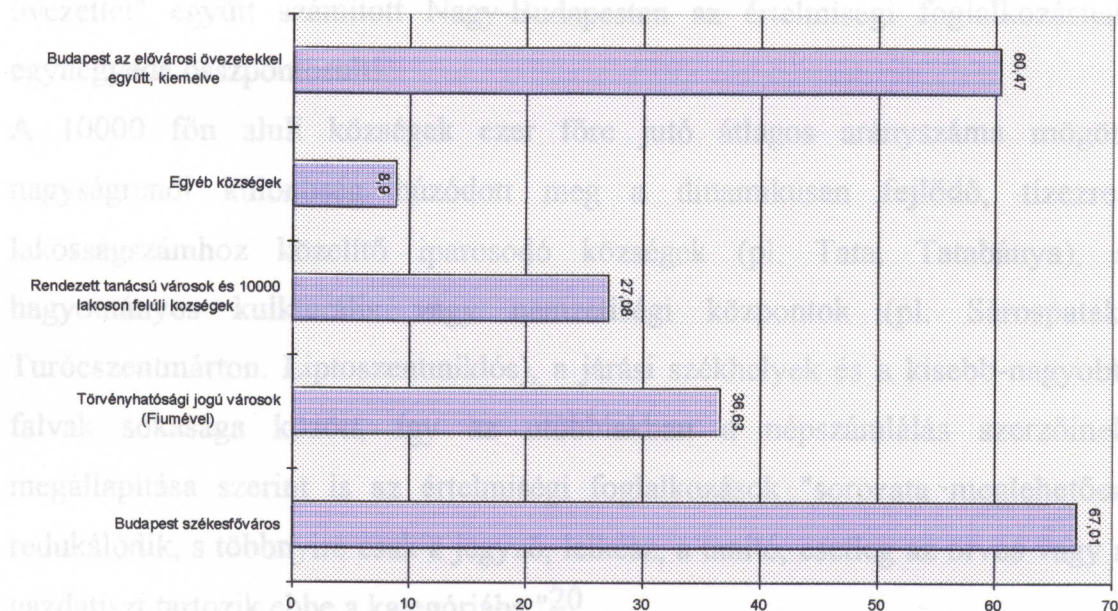
Az értelmiség megoszlása településtípusok szerint Magyarországon 1910-ben¹⁹

Településtípus	Összes népesség	Közszołg. és szabad fogl.*	Mezőgazd.-i értelm.	Ipari tisztviselők	Összes értelmiség**	1000 lakosra jutó értelmiség	Országos arány %-ban
Budapest székesfőváros	880371	492975	270***	14968	58991	67,01	20,12
Törvényhatósági jogú városok (Fiumével)	1293009	609550	388	5943	47369	36,63	16,16
Rendezett tanácsú városok és 10000 lakoson felüli községek	2408932	1029978	942	5774	65237	27,08	22,26
Egyéb községek	13669844	5616540	8061	5794	121531	8,9	41,46
Budapest az elővárosi övezetekkel együtt, kiemelve	1066040	571763	290	16416	64651	60,47	22,05

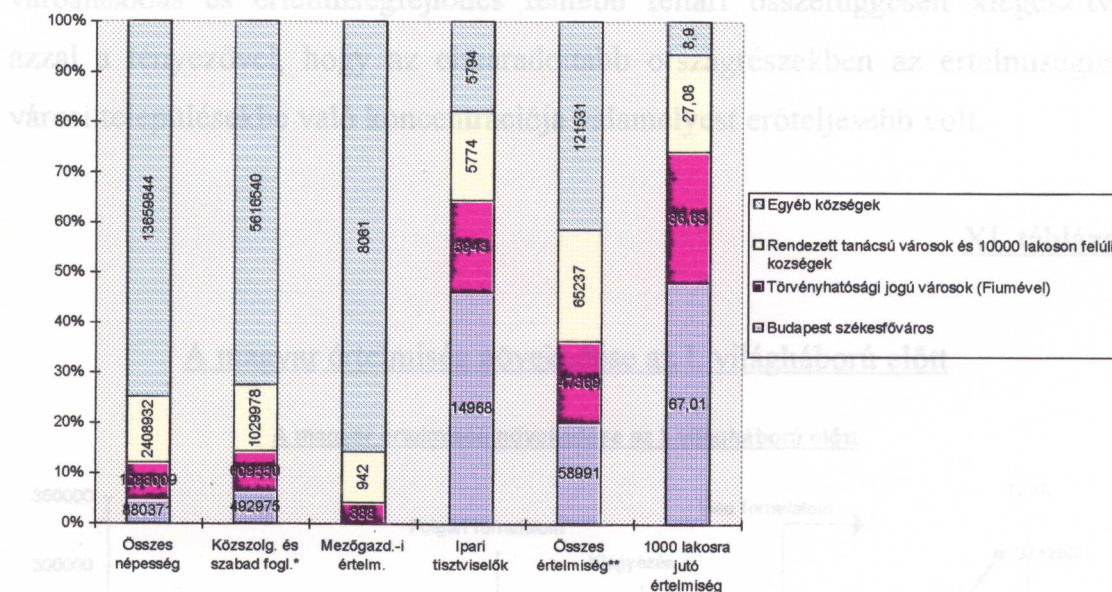

1000 lakosra jutó értelmiség településtípusok szerint

Értelmiségi foglalkozási főcsoportok megoszlása településtípusok szerint

E felvétel szempontjaink szerint összesített adataiból - figyelembe véve, hogy a hiányzó értelmiségi foglalkozási csoportoknak a fővárosba és a törvényhatósági jogú városokba való koncentrálódása az átlagosnál nagyobb volt - fény derül arra, hogy **a századelőn a hazai értelmiség megközelítően kétharmada élt a lakosság egynegyedének lakóhelyéül szolgáló városokban és 10000 főnél nagyobb lakosú településeken, csupán az ún. "elővárosi**

övezettel" együtt számított Nagy-Budapesten az értelmiségi foglalkozásúak egynegyede összpontosult!

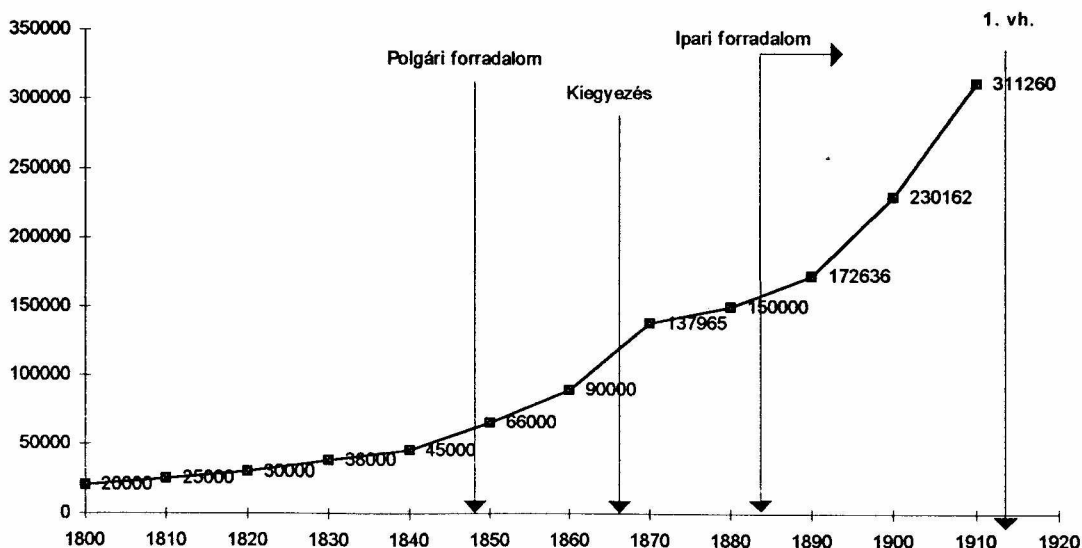
A 10000 főn aluli községek ezer főre jutó átlagos arányszáma mögött nagyságrendi különbség húzódott meg a dinamikusan fejlődő, tízezres lakosságszámhoz közelítő iparosodó községek (pl. Tata, Tatabánya), a hagyományos kulturális vagy nemzetiségi központok (pl. Sárospatak, Turócszentmárton, Liptószentmiklós), a járási székhelyek és a kisebb-nagyobb falvak sokasága között, így az utóbbiakban a népszámlálás szerzőinek megállapítása szerint is az értelmiségi foglalkozások "sorozata meglehetően redukálódik, s többnyire csak a jegyző, lelkész, a tanító, esetleg az orvos vagy a gazdatiszt tartozik ebbe a kategóriába."²⁰

Az országrészenkénti bontás (lásd. I. sz. melléklet) megerősíti a városiasodás és értelmiségfejlődés fentebb feltárt összefüggéseit kiegészítve azzal a tényezővel, hogy az elmaradottabb országrészekben az értelmiségiek városi településekbe való koncentrációja valamelyest erőteljesebb volt.

XI. táblázat

A magyar értelmiség növekedése az I. világháború előtt

A magyar értelmiség növekedése az I. világháború előtt

Egészében a hazai értelmiség növekedése a XIX. század derekától rendkívül dinamikus volt: a múlt század közepétől 1910-ig száma megötszöröződött, a kiegyezéstől 1910-ig megháromszorozódott, a dualizmus időszakában - különösen az ipari forradalom kibontakozása után - szakmai szerkezetében jelentős eltolódás ment végbe a gazdasági szektorokban foglalkoztatottak javára. A növekedésnek és szakmai szerkezetváltozásnak a folyamata együtt járt az értelmiség városokba való koncentrálódásával, a falvak értelmisége csupán néhány főre és foglalkozásra korlátozódott. Újra hangsúlyozzuk, hogy a hazai értelmiség kialakulásának és dualizmus kori fejlődésének jelentős sajátossága a nyugat-európaihoz képest, hogy fő típusa - és számszerűleg döntő többsége - nem a "piaci viszonyoktól függő, önálló egzisztenciával" rendelkező "szabad pályás"²¹ értelmiségi volt, hanem az alkalmazott, bérből élő hivatalnok-értelmiségi.

2.3 AZ ÉRTELMIÉG TÁRSADALMI FORRÁSAI A DUALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

A kiformalódó magyar értelmiség társadalmi forrásait már a felszabadulás előtti kutatások is igen pontosan megjelölték. Erdei Ferenc az 1943-44-ben írt nagy monográfiájában¹ a modern magyar értelmiség legfontosabb forrásának a XIX. század első felére kialakult tradicionális értelmiséget tartotta, amelyben túlsúllyal és minőségadóként szerepelt a nemesség, maga töltve be "uralma értelmiségi szerepeit", de mellette - alárendelten ugyan - egyre jelentősebbé vált a "nem nemesi rendű honorátior réteg" és a jórészt plebejusi származású egyházi lelkészi és tanítói kar, valamint az uradalmi gazdálkodás értelmisége.² E fő forrás és fejlődésvonal mellé társult az abszolutizmus időszakában az osztrák birodalmi kormányzás soknemzetiségű-nemzetietlen hivatalnoki kara, s a két fejlődésvonal a kiegyezés után egyesülve nemcsak a dualizmus kori értelmiségfejlődés személyi anyagának döntő többségét adta, hanem e fejlődés történelmi hagyományait, társadalmi értékrendszerét is. Erdei szerint ezt az örökséget csak az módosította lényegesebben, hogy a dualizmus időszakában az értelmiség kiegészült belső polgári - főként asszimiláns - elemekből is.³

Az egyes források arányainak, tényleges jelentőségüknek feltárása annál is fontosabb, mivel pontos ismeretük hiánya gyökeresen eltérő következtetésekhez vezetett és vezethetnek az értelmiség jellegének, társadalmi szerepének megítélésében.⁴

Épp ezért, bár feladatunk csupán a harmadikként megjelölt forrás vizsgálata, meg kell próbálnunk az előző kettőhöz viszonyított nagyságrendjét, jelentőségét megállapítani, hogy értékelésünkben minimálisra szoríthassuk a tévedés lehetőségét.

A XIX. század derekán - mint már kiderült - legfeljebb 60-66000 fő lehetett szellemi foglalkozásban Magyarországon. Azt, hogy ennek az időszaknak az értelmisége milyen társadalmi csoportokból származott - egyet

kell értenünk Vörös Károllyal⁵, nem lehet pontosan megállapítani, de néhány közvetett jelenség - mint a lelkeszi, tanítói pályák plebejus rétegekből táplálkozásának hagyományai, az 1844. évi V. tc. a hivatalviselés kiterjesztése a nem nemesekre, valamint a honoráciorok társadalmi helyzetét rendező kérdések napirendre kerülése⁶ - arra vall, hogy az értelmiségi pálya már a forradalom előtt sem volt a nemesség monopóliuma, a szellemi foglalkozásúak egy jelentős hányada került ki a nem nemesek közül. Érdemes a negyvenes éveknek még egy jelenségére felfigyelnünk: kialakult egy elég nagyszámú, értelmiségi képzettségű, de elhelyezkedni nem tudókból álló csoport,⁷ amely megélhetésének biztosítása érdekében nem mondhat majd nemet az abszolutisztikus kormányzatok által kínált lehetőségekre, mint birtokos társaik.⁸ Ez szinte kizárja annak a valószínűségét, hogy a magyar értelmiség abszolutizmus kori növekedése a birodalom osztrák, cseh-morva, jórészt polgári származású hivatalnoki karából táplálkozott döntő mértékben vagy netán kizárólagosan. Annál kevésbé valószínű ez, mivel - az 1869. évi népszámlálás adatai bizonyítják - az értelmiség abszolutizmus kori növekedésének a köztisztviselőkéhez hasonló mértékű tényezője volt a pedagógusok és a gazdasági tisztviselők gyarapodása! E gondolatmenet végén - bár a kérdéskör még részletes kutatásokat igényel - úgy ítéljük, hogy a kiegyezés évébe lépő értelmiséget nem lehet társadalmi származása vagy a fejlődés "fő vonala" szempontjából egy-két képletűnek tekinteni: ekkor már utánpótlásában legalább a nemességgel egyenlő arányban vettek részt a magyar társadalom polgári-nem nemesi csoportjai is.⁹ A dualizmus időszakában a háromszorosára növekvő értelmiség utánpótlásának fő formája az oktatási rendszeren keresztül zajló strukturális mobilitás¹⁰ volt. Ennek elemzése a XX. század elején pályán lévő értelmiségiek mintegy háromnegyedének társadalmi származására deríthet fényt - egynegyed részük pedig vagy a kiegyezés előtt vagy más forrásokból került értelmiségi pályára.

2.31 AZ ÉRTELMISÉGBE IRÁNYULÓ MOBILITÁS ALAKULÁSA A DUALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

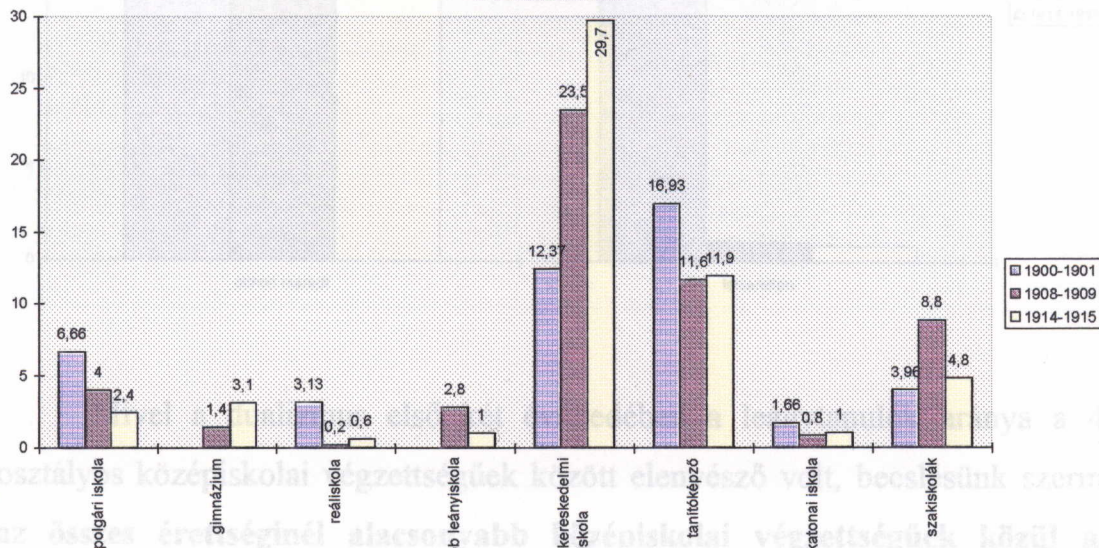
A kiegyezés után kiépült középszintű oktatási rendszer két nagyobb funkcionális egységre tagolódott. Az érettséginel alacsonyabb középfokú képzést részben a gimnáziumok és reáliskolák, részben az 1868. évi népiskolai törvénnyel létesített, de tényleges fejlődésnek csak az 1890-es évektől indult polgári iskolák adtak.¹¹ Bár az 1883. évi középiskolai törvény szerint a "gymnasiumok- és reáliskolának az a feladata, hogy az ifjúságot magasabb általános műveltséghez juttassa és felsőbb tudományos képzésre előkészítse"¹² - valójában a középiskolák alsóbb osztályai egy alacsonyabb szintű oktatási intézmény feladatát látták el, a tényleges társadalmi igényeknek megfelelően. Erről tanúskodik, hogy az első osztályokba beiratkozó tanulók hozzávetőlegesen egyötöde jutott el az érettségi vizsgálatokig.¹³ Azt, hogy a középiskolák alsóbb osztályainak milyen arányban volt feladata a különböző értelmiségi pályákra készülők képzése, adatok hiányában nem tudjuk megállapítani. Közvetett módon azonban, mivel a polgári iskolák és a középiskolák alsóbb négy osztálya - ha képzésük jellege miatt arányaikban el is tértek - azonos funkciókat töltöttek be, kapaszkodókat nyerhetünk a polgári iskola 4. osztályát végzett tanulók pályaválasztási megoszlásából.

XII. táblázat

A polgári iskola 4. osztályát végzett tanulók pályaválasztása Magyarországon
(Horvát-Szlavónia nélkül)¹⁴

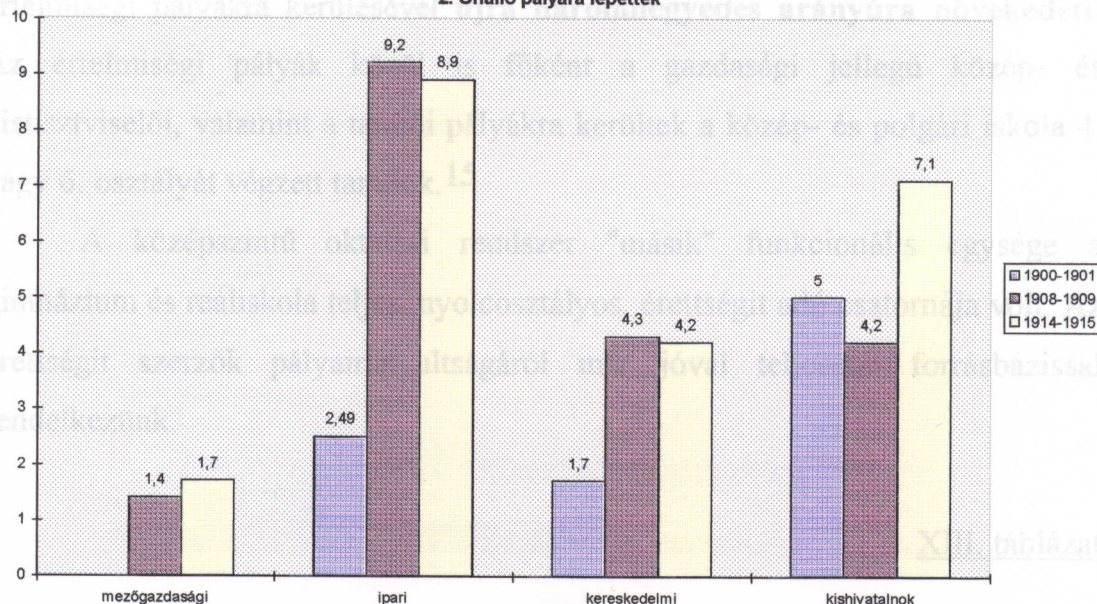
1. Továbbtanultak	1900-1901	1908-1909	1914-1915
polgári iskola	6,66	4	2,4
gimnázium		1,4	3,1
reáliskola	3,13	0,2	0,6
felsőbb leányiskola		2,8	1
felsőbb kereskedelmi iskola	12,37	23,5	29,7
tanítóképző	16,93	11,6	11,9
katonai iskola	1,66	0,8	1
szakiskolák	3,96	8,8	4,8
2. Önálló pályára lépett	1900-1901	1908-1909	1914-1915
mezőgazdasági		1,4	1,7
ipari	2,49	9,2	8,9
kereskedelmi	1,7	4,3	4,2
kishivatalnok	5	4,2	7,1
3. Egyéb	1900-1901	1908-1909	1914-1915
otthon maradt	26,8	26,6	22,3
ismeretlen	15,29	1,1	0,9

A polgári iskola 4. osztályát végzett tanulók pályaválasztása Magyarországon
1. Továbbtanultak

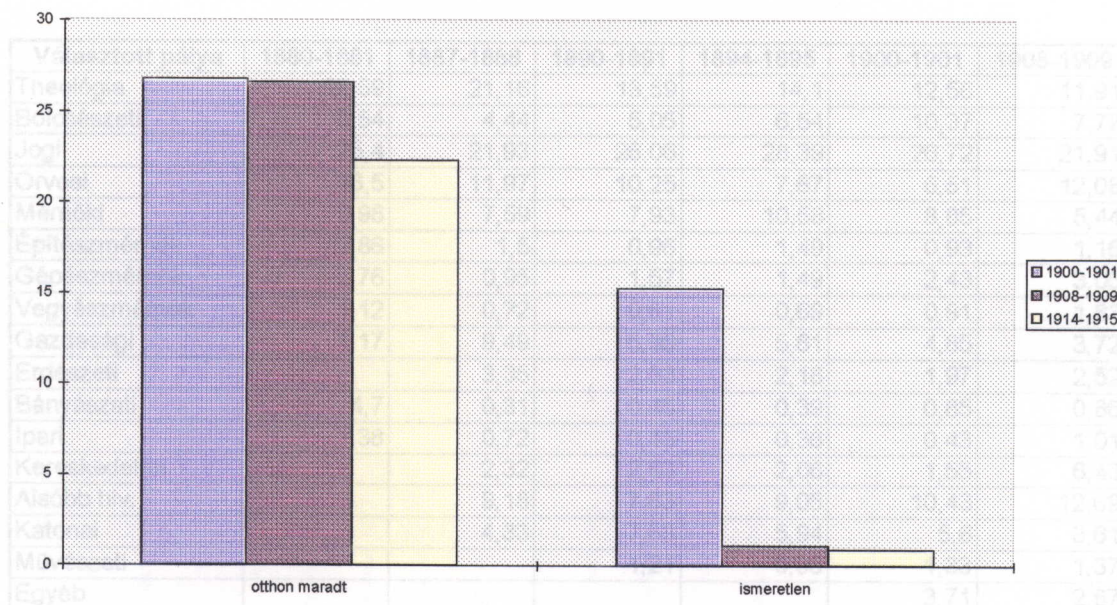

A polgári iskola 4 osztályát végzett tanulók pályaválasztása Magyarországon
2. Önálló pályára léptettek

A polgári iskola 4 osztályát végzett tanulók pályaválasztása Magyarországon
3. Egyéb

Mivel a dualizmus első két évtizedében a leánytanulók aránya a 4. osztályos középiskolai végzettségűek között elenyésző volt, becslésünk szerint az összes érettségénél alacsonyabb középiskolai végzettségűek közül az értelmiségi pályára készülők aránya háromnegyed körül mozoghatott. A századfordulón a leánytanulók számának gyarapodásával ez az arány kétharmadra esett vissza, míg a háború előtti években - a nők fokozódó

értelmiségi pályákra kerülésével újra háromnegyedes arányúra növekedett. Az értelmiségi pályák közül is főként a gazdasági jellegű közép- és kistisztviselői, valamint a tanítói pályákra kerültek a közép- és polgári iskola 4. vagy 6. osztályát végzett tanulók.¹⁵

A középszintű oktatási rendszer "másik" funkcionális egysége a gimnázium és reáliskola teljes, nyolcosztályos, érettségit adó csatornája volt. Az érettségit szerzők pályairányultságáról már jóval teljesebb forrásbázissal rendelkezünk.

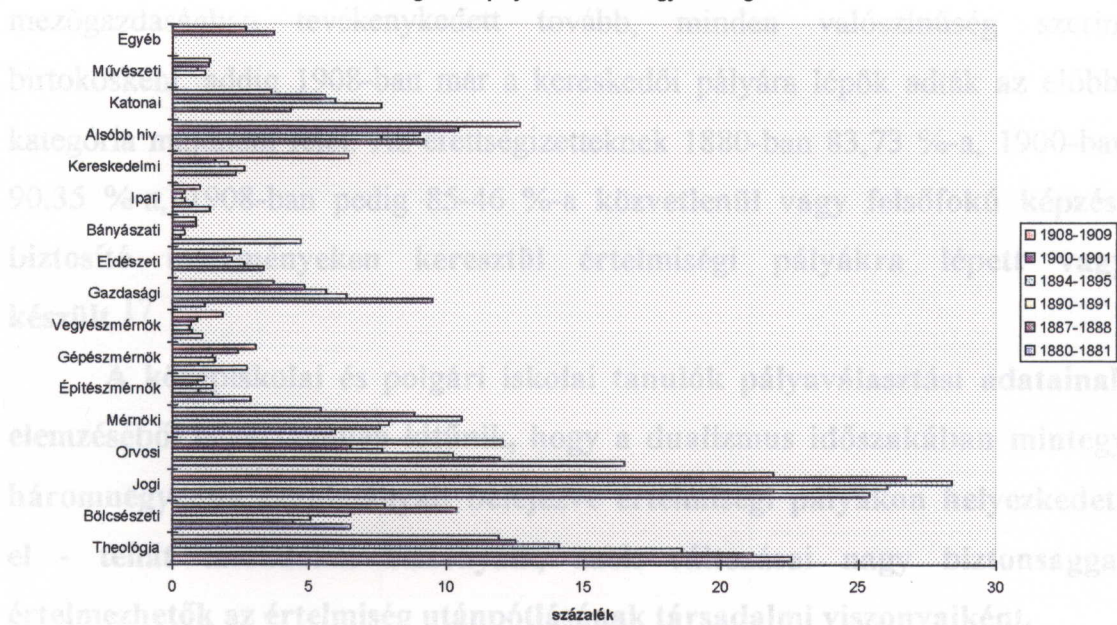
XIII. táblázat

Érettségizettek pályaválasztása Magyarországon¹⁶

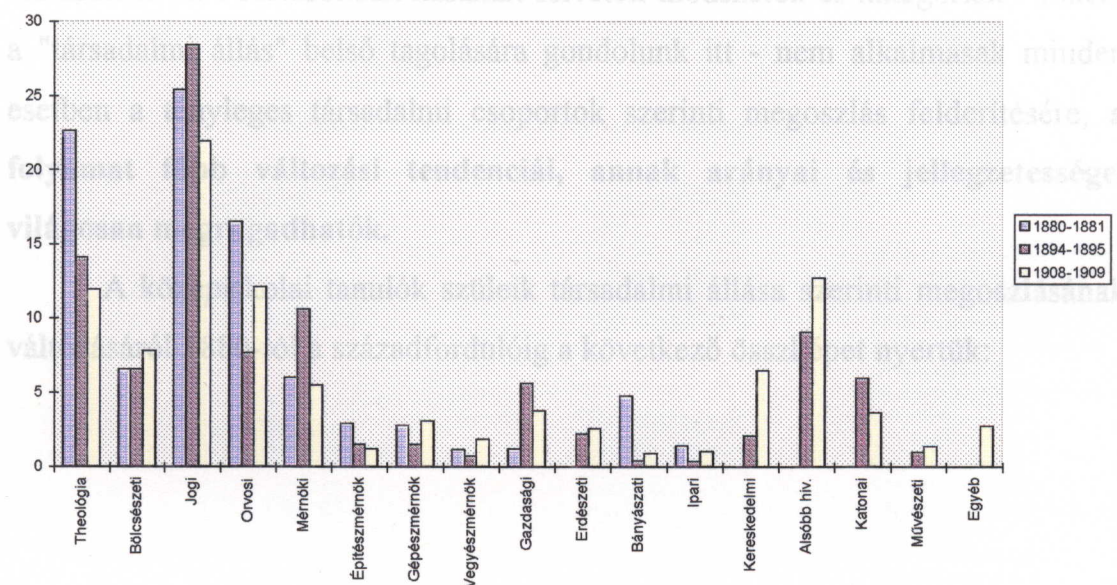
Választott pálya	1880-1881	1887-1888	1890-1891	1894-1895	1900-1901	1908-1909
Theológia	22,59	21,16	18,59	14,1	12,56	11,91
Bölcsészeti	6,54	4,44	5,05	6,54	10,37	7,77
Jogi	25,4	21,93	26,06	28,39	26,72	21,91
Orvosi	16,5	11,97	10,25	7,67	6,51	12,08
Mérnöki	5,98	7,59	7,93	10,58	8,85	5,44
Építész-mérnök	2,86	1,5	0,96	1,49	0,93	1,16
Gépész-mérnök	2,76	0,95	1,57	1,49	2,43	3,05
Vegyész-mérnök	1,12	0,72	0,61	0,69	0,91	1,83
Gazdasági	1,17	9,49	6,36	5,61	4,85	3,72
Erdészeti		3,35	2,63	2,18	1,97	2,52
Bányászati	4,7	0,31	0,45	0,39	0,85	0,86
Ipari	1,38	0,72	0,45	0,36	0,43	1,01
Kereskedelmi		2,32	2,63	2,06	1,55	6,43
Alsóbb hiv.		9,18	7,63	9,05	10,43	12,69
Katonai		4,33	7,63	5,94	5,6	3,61
Művészeti			1,21	0,93	1,33	1,37
Egyéb					3,71	2,67

Érettségizettek pályaválasztása Magyarországon

Érettségizettek pályaválasztása Magyarországon

Az érettségiző tanulók a középiskolai tanulónak alig 5 %-át tették ki korszakunk egészében. Közülük 1880-ban mindössze 16,25 % ment nem értelmiségi pályára az iskola elvégzése után - a századfordulóra arányuk fokozatosan 10 % alá esett, majd újra lassan emelkedett. Míg azonban 1880-ban a nem értelmiségi foglalkozást választó érettségizettek kétharmada a

mezőgazdaságban tevékenykedett tovább, minden valószínűség szerint birtokosként, addig 1908-ban már a kereskedői pályára lépők adták az előbbi kategória majdnem felét. Az érettségizetteknek 1880-ban 83,73 %-a, 1900-ban 90,35 %-a, 1908-ban pedig 85-46 %-a közvetlenül vagy felsőfokú képzést biztosító intézményeken keresztül értelmiségi pályákra lépett vagy készült.¹⁷

A középiskolai és polgári iskolai tanulók pályaválasztási adatainak elemzéséből egyértelműen kitűnik, hogy a dualizmus időszakában mintegy háromnegyedük tanulmányait befejezve értelmiségi pályákon helyezkedett el - tehát társadalmi viszonyaik, azok változásai nagy biztonsággal értelmezhetők az értelmiség utánpótlásának társadalmi viszonyaiént.

Bár a közép- és polgári iskolai tanulók szociális viszonyairól iskolatípusonként más és más időponttól kezdve állnak rendelkezésünkre források és az e forrásokban használt felvételi módszerek és kategóriák - főként a "társadalmi állás" belső tagolására gondolunk itt - nem alkalmasak minden esetben a tényleges társadalmi csoportok szerinti megoszlás felderítésére, a folyamat főbb változási tendenciái, annak arányai és jellegzetességei világosan megragadhatók.

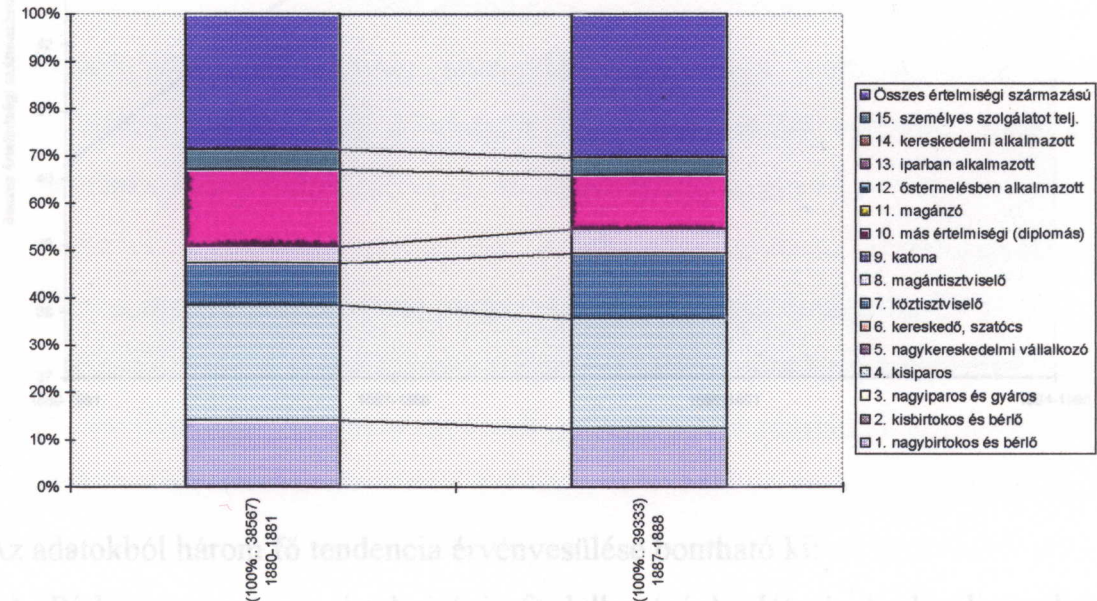
A középiskolai tanulók szülei társadalmi állása szerinti megoszlásának változásáról 1880-tól a századfordulóig a következő összképet nyertük:

A középiskolai tanulók szülei társadalmi állása szerint¹⁸

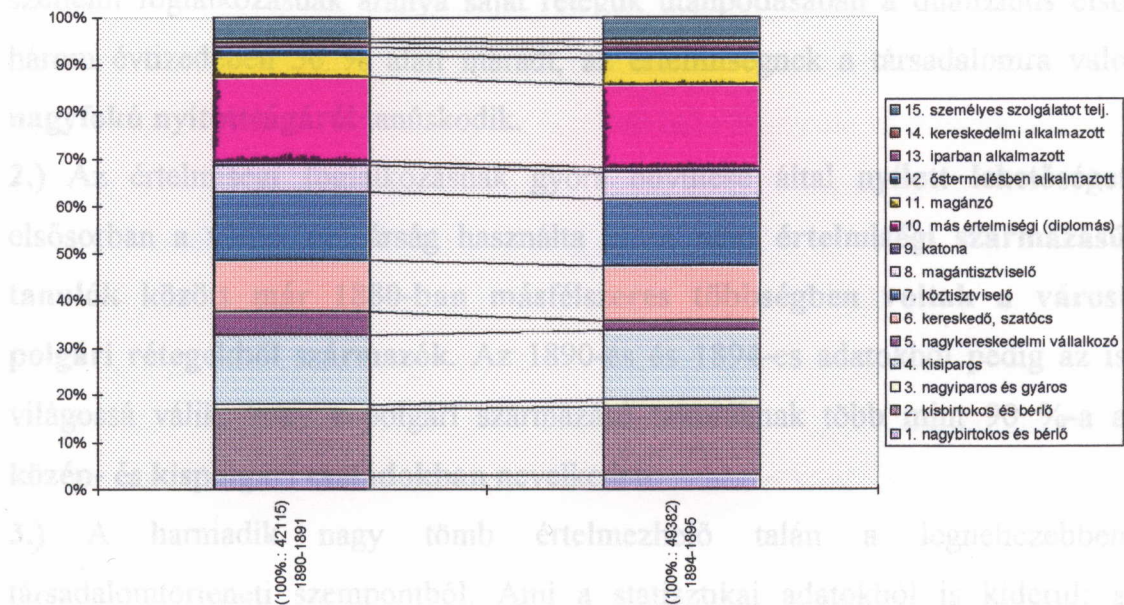
	1880-1881	1887-1888	1890-1891	1894-1895
	(100%.: 38567)	(100%.: 39333)	(100%.: 42115)	(100%.: 49382)
1. nagybirtokos és bérlő	19,9	17,79	3,02	3,05
2. kisbirtokos és bérlő			14,34	14,48
3. nagyiparos és gyáros			1,09	1,36
4. kisiparos	33,99	33,48	15,3	14,84
5. nagykereskedelmi vállalkozó			4,93	2,04
6. kereskedő, szatócs			11,25	11,58
7. köztisztviselő	12,49	19,6	14,96	14,19
8. magántisztviselő	4,91	7,5	5,72	5,64
9. katona	-	-	1,06	0,98
10. más értelmiségi (diplomás)	22,81	16,55	18,26	17,51
11. magánzó	-	-	4,81	5,59
12. őstermelésben alkalmazott	-	-	1,59	1,77
13. iparban alkalmazott	-	-	1,1	1,29
14. kereskedelmi alkalmazott	-	-	0,92	1,07
15. személyes szolgálatot telj.	5,91	5,08	4,65	4,62
Összes értelmiségi származású	40,21	43,65	44,81	43,91

A középiskolai tanulók szülei társadalmi állása szerinti megoszlása I.

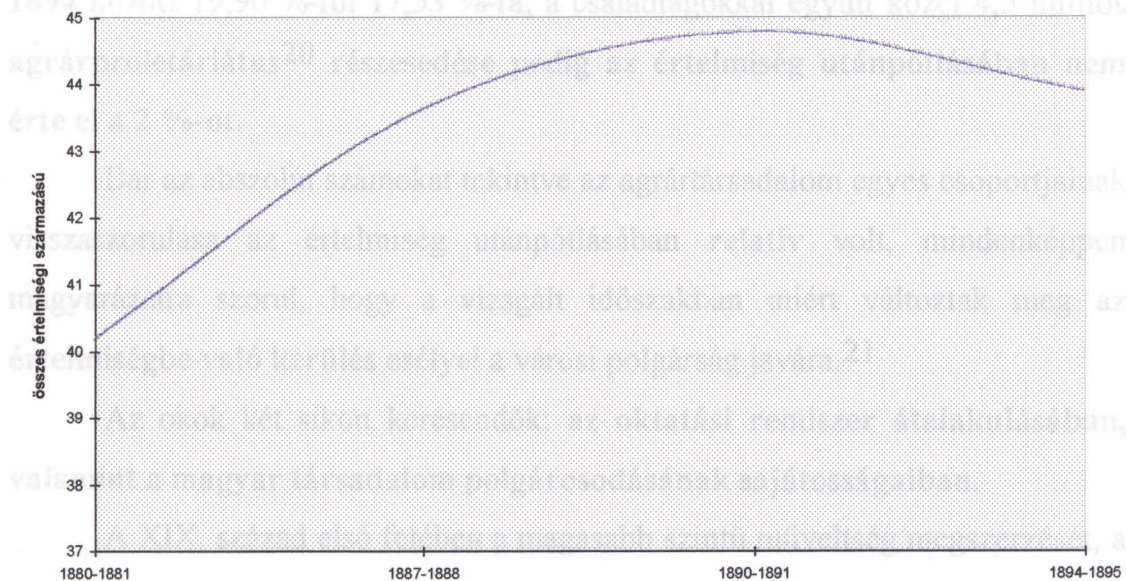

A középiskolai tanulók szülei társadalmi állása szerinti megoszlása II.

A középiskolai tanulók szülei társadalmi állása szerinti megoszlása III.

Az adatokból három fő tendencia érvényesülése bontható ki:

- 1.) Párhuzamosan az értelmiségi foglalkozásuk létszámának dinamikus növekedésével emelkedett a tanulók között az értelmiségi családokból származók aránya, ez a növekedés azonban csupán néhány százalékos volt,¹⁹ jelezve az értelmiség önreprodukciójának határait. Egészében az a tény, hogy a műveltség megszerzését egyéni elhatározásra bízta, korlátot az egyéni választás

szellemi foglalkozásuk aránya saját rétegük utánpótlásában a dualizmus első három évtizedében 50 % alatt maradt, az értelmiségnek a társadalomra való nagyfokú nyitottságáról tanúskodik.

2.) Az értelmiségi foglalkozásuk gyors bővülése által nyílt lehetőséget elsősorban a városi polgárság használta ki: a nem értelmiségi származású tanulók között már 1880-ban másfélszeres többségben voltak a városi polgári rétegekből származók. Az 1890-es és 1894-es adatokból pedig az is világossá válik, hogy a polgári származású tanulóknak több mint 90 %-a a közép- és kispolgári családokban nevelkedett.

3.) A harmadik nagy tömb értelmezhető talán a legnehezebben társadalomtörténeti szempontból. Ami a statisztikai adatokból is kiderül: a valamilyen földtulajdonnal vagy földbérlettel rendelkező földbirtokosi és paraszti családokból származó tanulók aránya egyenletesen csökkent 1880-1894 között 19,90 %-ról 17,53 %-ra; a családtagokkal együtt közel 4,5 milliós agrárproletáriátus²⁰ részesedése pedig az értelmiség utánpótlásában nem érte el a 2 %-ot.

Bár az abszolút számokat tekintve az agrártársadalom egyes csoportjainak visszaszorulása az értelmiség utánpótlásában relatív volt, mindenképpen magyarázatra szorul, hogy a vizsgált időszakban miért változtak meg az értelmiségbe való kerülés esélyei a városi polgárság javára.²¹

Az okok két síkon keresendők: az oktatási rendszer átalakulásában, valamint a magyar társadalom polgárosodásának sajátosságaiban.

A XIX. század első felében a magasabb szintű műveltség megszerzését, a közép- és felsőfokú iskoláztatást rendi jellegű intézkedésekkel korlátozták a társadalom nem nemesi csoportjai számára, ugyanakkor azokra az értelmiségi pályákra, amelyek nem jelentettek vonzerőt a nemesi családok gyermekeinek - pl. lelkészi, néptanítói -, ingyenes taníttatással, felekezeti ösztöndíjakkal segítették elő az "alacsonyabb néposztályok" tehetséges gyermekeinek az értelmiségbe való emelkedését. A kiegyezés után kialakuló polgári jellegű iskolarendszer és a kormányzatok liberális oktatáspolitikája a magasabb műveltség megszerzését egyéni elhatározásra bízta, korlátot az egyéni választás

elé csupán az egyes társadalmi osztályok eltérő anyagi lehetőségei, társadalmi értékrendjei és kulturális tradíciói emeltek.²² Más megfogalmazásban: a társadalom egyes csoportjainak az értelmiségbe irányuló mobilitási esélyeit a kiegészítést követően polgárosultságuk foka, polgári képességeik - anyagi és mentalitásbeli - mértéke határozta meg alapvetően.

Polgárosodás és magasabb iskoláztatás kapcsolatának ezt a minőségét tükrözi, hogy a magyarországi régiók eltérő társadalomszerkezetéből mindenütt - az országos átlagtól relevánsan nem eltérő arányban - ugyanazon polgári vagy polgárosult társadalmi csoportok gyermekei kerültek a középiskolákba (lásd: 2. sz. melléklet).

A mobilitási esélykülönbségekben a dualizmus első három évtizedében bekövetkezett eltolódásnak az oka tehát az volt, hogy a középszintű iskolarendszerben - lényegtelen módosulásokkal - tükröződtek a magyar polgári fejlődés alapvető sajátosságai: a polgárosodásnak a városokra való korlátozottsága, a paraszti polgárosodás megrekedése, a volt kis- és középbirtokos nemesség jelentős hányadának elszegényedése, valamint a koldussorban élő agrárproletáriátus kialakulása.

E periódusban a falvak agrárnépessége valójában kiszorult az értelmiségi utánpótlásból, a statisztikai felvételek "kisbirtokos és - bérlő" kategóriájában ugyanis a paraszti rétegeket ténylegesen csupán a mezővárosok kétlaki parasztpolgársága képviselte²³, a falvak parasztsága, ha igénye jelentkezett rá, gyermekeit a városi középiskolákban csak a felekezetek papneveldéssel egybekapcsolt ingyenes kollégiumainak, s a kultuszminiszter által szabályozott tandíjmentességnek szűk csatornáját felhasználva taníttathatta ki.²⁴

A századfordulótól már forrásaink megengedik, hogy valamennyi középszintű oktatási intézményre kiterjedően követhessük nyomon az értelmiség utánpótlását jelentő tanulók származási viszonyainak változásait.

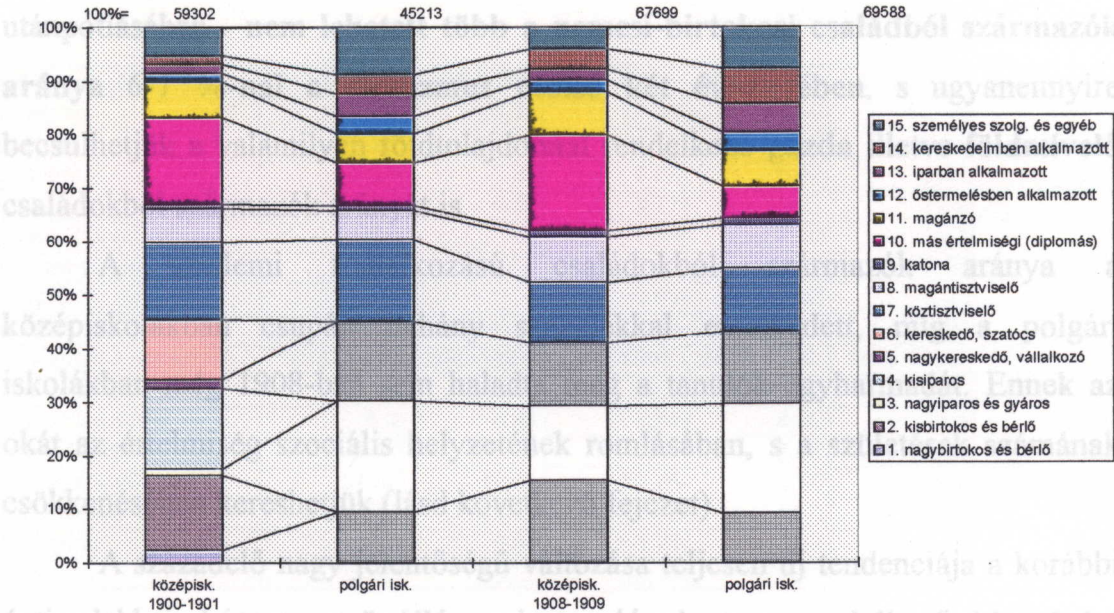

XV. táblázat

A közép- és polgári iskolai tanulók szüleinek társadalmi állása szerinti megoszlása Magyarországon²⁵

Szülők társadalmi állása	1900-1901		1908-1909	
	középisk.	polgári isk.	középisk.	polgári isk.
1. nagybirtokos és bérlő	2,4	9,43	15,33	9,2
2. kisbirtokos és bérlő	13,91			
3. nagyiparos és gyáros	1,3	20,85	14,01	20,5
4. kisiparos	15,01			
5. nagykereskedő, vállalkozó	1,75	14,81	11,86	13,5
6. kereskedő, szatócs	11,22			
7. köztisztviselő	14,47	15,24	11,16	11,7
8. magántisztviselő	6,25	5,44	8,58	8,1
9. katona	0,9	1	1,15	1,3
10. más értelmiségi (diplomás)	16,24	7,93	17,85	5,9
11. magánzó	6,71	5,46	8,2	6,6
12. őstermelésben alkalmazott	1,61	3,29	2,04	3,5
13. iparban alkalmazott	1,68	4,23	2,07	5,4
14. kereskedelmben alkalmazott	1,52	3,48	3,71	6,6
15. személyes szolg. és egyéb	5,3	8,8	4,1	7,6
100%=	59302	45213	67699	69588

A közép- és polgári iskolai tanulók szüleinek társadalmi állása szerinti megoszlása Magyarországon

A századfordulón és az azt követő évtizedben a korábbi tendenciák közül csak a "birtokos és bérlő" családból származó tanulók arányának csökkenése érvényesült töretlenül, sőt ez a tendencia a polgári iskolákban tanulók számának gyors felfutásával még fel is erősödött. Az arányszámok mögött természetesen látnunk kell azt is, hogy abszolút számban a jelzett aránycsökkenés mérsékelt növekedést jelentett, ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a kisbirtokos és paraszti családok gyermekeinek relatív mobilitási esélyei romlottak, tehát egyre kisebb hányadát adták az ipari forradalom kibontakozásának hatására újra dinamikusabban növekvő értelmiségnek.

A polgári iskolai tanulók 1908. évi szociális megoszlására vonatkozó pontosabb statisztikai adatokból már a tényleges társadalmi csoportokra értelmezhető belső arányok is feltárhatók: a 9,2 %-nyi, korábban a statisztikák által "birtokos és bérlő" kategóriába sorolt családokból származó tanulók közül nagybirtokos származású volt 0,5 %, középbirtokos származású 2,0 %, kisbirtokos 5,1 %, kertész, halász, állattenyésztő stb. 0,8 %, s kisbirtokos-napszámos is 0,8 %.

Figyelembe véve a közép- és polgári iskolák eltérő viszonyait is, az összes középszintű oktatási intézményben tanulók között - tehát az értelmiség utánpótlásában - nem lehetett több a nemesi-birtokosi családból származók aránya 6-7 %-nál a dualizmus utolsó két évtizedében, s ugyanennyire becsülhetjük a valamilyen földtulajdonnal rendelkező gazda illetve földművelő családokból származók arányát is.

A szellemi foglalkozású családokból származók aránya a középiskolákban csupán néhány százalékkal emelkedett, míg a polgári iskolákban még 1908-ban sem haladta meg a tanulók egyharmadát. Ennek az okát az értelmiség szociális helyzetének romlásában, s a születések számának csökkenésében kereshetjük (lásd következő fejezet).

A századelő nagy jelentőségű változása teljesen új tendenciája a korábbi évtizedekhez képest az önálló egzisztenciával nem rendelkező kispolgári rétegek, valamint a munkásság térnyerése volt. Míg 1890-ben az iparban és kereskedelemforgalomban alkalmazott munkások gyermekeinek aránya a

középiskolákban mindössze 2,02 % volt, addig 1900-ban már 3,2 %, 1908-ban 5,78 % - a hivatali szolgálkkal és altisztekkel együtt pedig 8,75 %! Ennél is nagyobb mértékű volt előretörésük a polgári iskolai tanulók között: 1900-ban arányuk 7,7 %, 1908-ban 12 % - hivatali altisztekkel és szolgálkalk együtt pedig 16,5 %! Ez nem kevesebbet jelentett: **a dualizmus utolsó évtizedében csupán a társadalmi csoportok részesedése meghaladta az agrárnépesség valamennyi csoportjának részesedését az értelmiség utánpótlásában.**

A közép- és polgári iskolai tanulók nemzetiségi és felekezeti viszonyainak elemzése nemcsak az értelmiség reprodukciós folyamatának másik két társadalomtörténeti aspektusára vet fényt, hanem segítséget nyújt az előbbi vizsgálatok pontosítására is.

XVI. táblázat

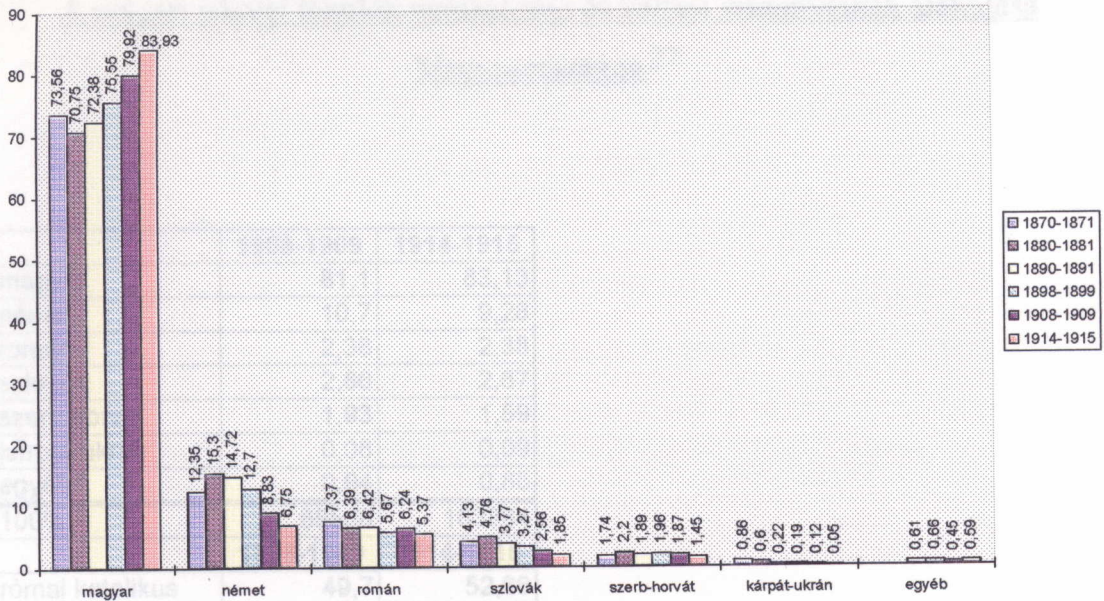
A középiskolai tanulók nemzetiségi és vallási megoszlásának alakulása

Magyarországon²⁶

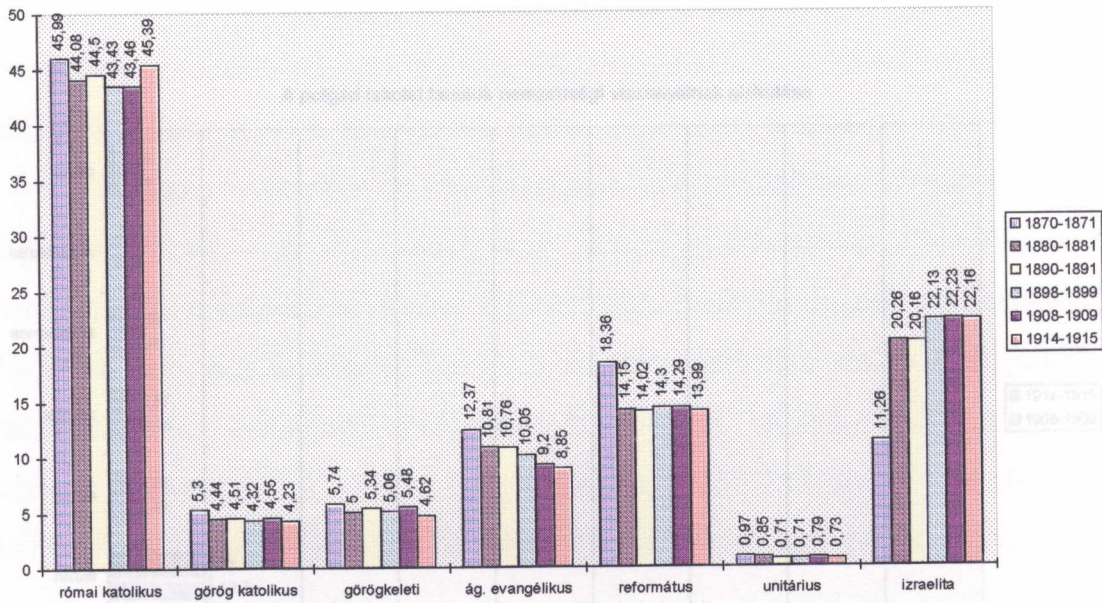
Nemzetiségi eloszlás	1870-1871	1880-1881	1890-1891	1898-1899	1908-1909	1914-1915
magyar	73,56	70,75	72,38	75,55	79,92	83,93
német	12,35	15,3	14,72	12,7	8,83	6,75
román	7,37	6,39	6,42	5,67	6,24	5,37
szlovák	4,13	4,76	3,77	3,27	2,56	1,85
szerb-horvát	1,74	2,2	1,89	1,96	1,87	1,45
kárpát-ukrán	0,86	0,6	0,22	0,19	0,12	0,05
egyéb			0,61	0,66	0,45	0,59
100%	36464	38567	42116	54676	67699	76,856
Vallási megoszlás	1870-1871	1880-1881	1890-1891	1898-1899	1908-1909	1914-1915
római katolikus	45,99	44,08	44,5	43,43	43,46	45,39
görög katolikus	5,3	4,44	4,51	4,32	4,55	4,23
görögkeleti	5,74	5	5,34	5,06	5,48	4,62
ág. evangélikus	12,37	10,81	10,76	10,05	9,2	8,85
református	18,36	14,15	14,02	14,3	14,29	13,99
unitárius	0,97	0,85	0,71	0,71	0,79	0,73
izraelita	11,26	20,26	20,16	22,13	22,23	22,16

A középiskolai tanulók nemzetiségi megoszlásának alakulása

A középiskolai tanulók vallási megoszlásának alakulása

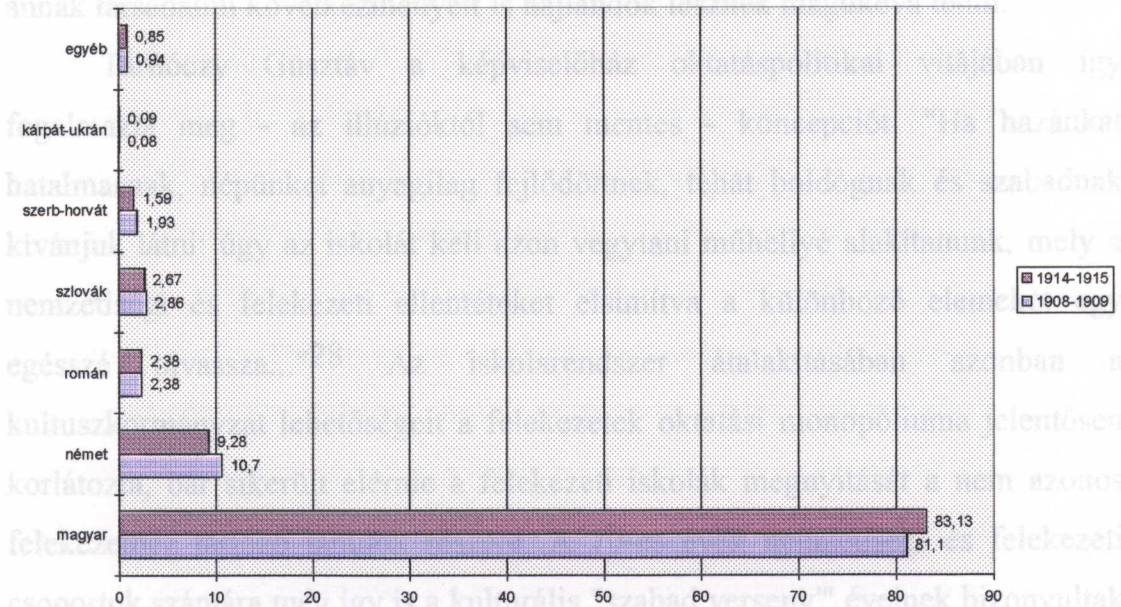

A polgári iskolai tanulók nemzetiségi és vallási viszonyainak alakulása
Magyarországon²⁷

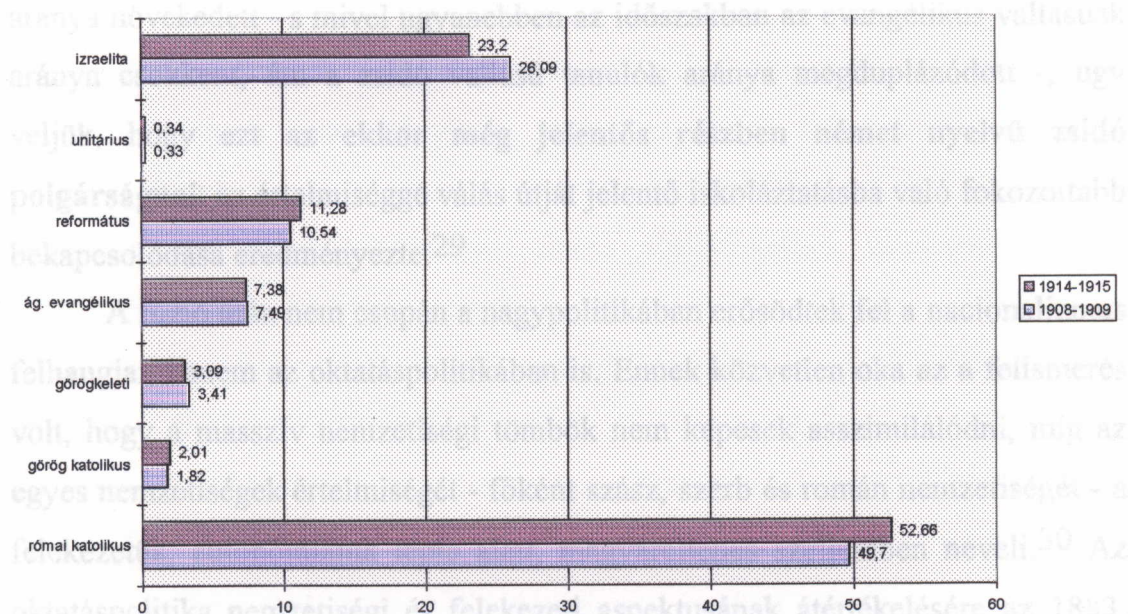
	1908-1909	1914-1915
magyar	81,1	83,13
német	10,7	9,28
román	2,38	2,38
szlovák	2,86	2,67
szerb-horvát	1,93	1,59
kárpát-ukrán	0,08	0,09
egyéb	0,94	0,85
100%	69588	103384
	1908-1909	1914-1915
római katolikus	49,7	52,66
görög katolikus	1,82	2,01
görögkeleti	3,41	3,09
ág. evangélikus	7,49	7,38
református	10,54	11,28
unitárius	0,33	0,34
izraelita	26,09	23,2

A polgári iskolai tanulók nemzetiségi viszonyainak alakulása

A polgári iskolai tanulók vallási viszonyainak alakulása

A magyar oktatáspolitikát a kiegyezést követő évtizedben nemzetiségi törvény alapján létrejött minimális konszenzus megőrzését tartotta szem előtt, ezért elvetette a nemzetiségek vagy egyes felekezetek oktatásban való részvételének a korlátozását, bízva abban, hogy e társadalmi csoportok nem csupán elfogadják a magyar kultúra elsődlegességét és hegemoniáját, hanem annak társadalmi következményeit is hajlandók lesznek magukévá tenni.

Tarnóczy Gusztáv a képviselőház oktatáspolitikai vitájában így fogalmazta meg - az illúzióktól sem mentes - koncepciót: "Ha hazánkat hatalmasnak, népünket anyagilag fejlődöttnek, tehát boldognak és szabadnak kívánjuk látni: úgy az iskolát kell azon vegytani műhellyé alakítanunk, mely a nemzetiségi és felekezeti ellentéteket elsimítva a különböző elemeket egy egésszé olvassza..."²⁸ Az iskolarendszer átalakításában azonban a kultuskormányzat lehetőségeit a felekezetek oktatási monopóliuma jelentősen korlátozta, bár sikerült elérnie a felekezeti iskolák megnyitását a nem azonos felekezethez tartozó tanulók részére. A 70-es évek nemzetiségi és felekezeti csoportok számára még így is a kulturális "szabad verseny" éveinek bizonyultak - ezekben az években a nemzetiségek majd mindegyike növelte arányát a középiskolai tanulók között. A legnagyobb mértékben a **német anyanyelvűek**

aránya növekedett - s mivel ugyanebben az időszakban az evangélikus vallásúak aránya csökkent, ám a zsidó vallású tanulók aránya megduplázódott -, úgy véljük, hogy ezt az ekkor még jelentős részben német nyelvű zsidó polgárságnak az értelmiséggé válás útját jelentő iskoláztatásba való fokozottabb bekapcsolódása eredményezte.²⁹

A fúzió után nem csupán a nagypolitikában erősödtek fel a nacionalizmus felhangjai, hanem az oktatáspolitikában is. Ennek közvetlen oka az a felismerés volt, hogy a masszív nemzetiségi tömbök nem képesek asszimilálódni, míg az egyes nemzetiségek értelmiségét - főként szász, szerb és román nemzetiségét - a felekezetük, autonómiájuk leple alatt, magyarellenessé szellemben neveli.³⁰ Az oktatáspolitikai nemzetiségi és felekezeti aspektusának átértékelésére az 1883. évi középiskolai törvény képviselőházi vitája során került sor. A függetlenségi ellenzék részben maximalizmussal, részben a nemzetiségek iránt mutatott gyengeséggel vádolta a kormányt - miközben a hatékony oktatáspolitikai akadályozóját, a felekezeti autonómiát védte: "A középiskola nyújtja az általános műveltséget, s előkészít a magasabb szakképzésre, s azok a néposztályok, melyek a nemzet szellemi munkáját végzik, a középiskolában nyerik kiképzésüket. ...Előttem, a ki gyakorlati szempontból tekintem a dolgot, tisztán áll, hogy a nem magyar lakosság tömegének megmagyarosítása lehetetlen, még ha a fennálló közjogi akadályokat elhárítjuk is. De ez nem veszély ránk nézve s nem akadálya a nemzetculturai egység megalkotásának... Az alsó néposztályok helyi életet élnek, nagyobb egységek, tágabb közösségek nem férnek bele a szűk eszmekörbe, melyben szellemük mozog, s ezért a nemzeti mozgalmakban nem jut nekik soha a kezdeményezés szerepe. ...De arra következetesen törekednünk kell, hogy a szellemi munkával foglalkozó osztályok oktatásában gondoskodjunk a magyar nyelv ismeretének s a hazafias szellem terjesztésének biztosítékairól."³¹ A kormányzat elfogadta az ellenzék érvelését, de diszkriminatív, a nemzetiségek iskoláztatását korlátozó kivételes intézkedéseket nem volt hajlandó hozni. A felekezetek oktatási monopóliumának átfogó korlátozásával, az állam főfelügyeleti jogának érvényesítésével látta célkitűzéseit megvalósíthatónak.

Az 1883. évi XXX. tc. által kialakított középszintű oktatási rendszer lényegében a dualizmus végéig változatlanul funkcionált. A mindenkori kultuskormányzat által irányított, széles jogkörrel felruházott tankerületi főigazgatóságok, a tanárok kinevezésébe való beleszólás lehetősége, az érettségi vizsgákon kötelezővé tett magyar nyelv elsajátításának miniszteri biztosi ellenőrzése, a tankönyvek cenzúrája stb. valóban jobban megfelelt az oktatáspolitikai asszimilációt segítő stratégiájának, mint a konfliktusokat szülő kivételes, diszkriminatív rendelkezések és törvények, mivel ezeknek az eszközöknek a birtokában rugalmasan igazodhatott a nemzetiségi és felekezeti csoportok értelmiségi pályákra törekvő rétegeinek asszimilációs hajlandóságához, ahhoz a hajlandósághoz, amelyet amúgy is rendkívüli mértékben presszionált az uralkodó magyar nemzetiség értelmiségébe való emelkedés lehetősége és - a teológiai akadémiák kivételével - a nemzetiségi nyelvű felsőoktatás hiánya.

Az oktatáspolitikai és a céljaihoz igazodó oktatási rendszer hatékonyságát azonban a kultuskormányzat rendelkezésére álló eszközök csak részben biztosíthatták, sikerét és sikertelenségeit alapvetően az egyes nemzetiségi és felekezeti csoportok polgárosodási folyamata, önállósági törekvéseik, illetve azok különbözősége határozták meg. Azoknak a csoportoknak ugyanis, melyek társadalmi felemelkedésük útját az integrációban keresték - zsidó, anyaországi német, részben szlovák -, polgárosultsága a dualizmus időszakában magasabb fokot ért el, mint az integrációval ellentétes törekvéseket hordozó román, szerb nemzetiségeké, kivéve a szászságot.

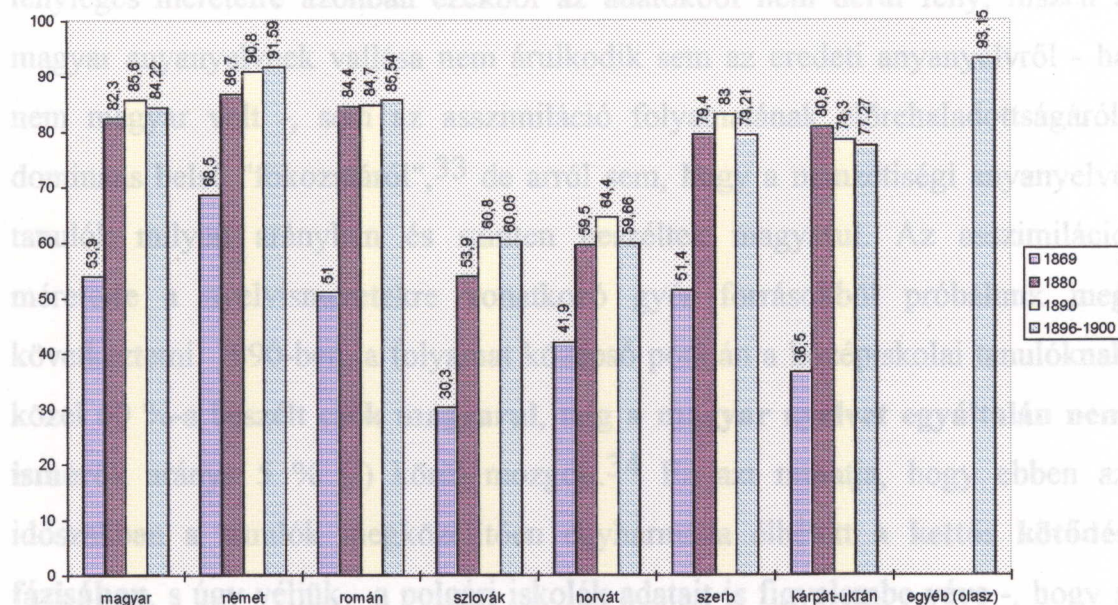
Polgárosultságuk fokának különbözőségét közvetlenül és az oktatási rendszeren belül is mérhetjük az elemi iskoláztatásban való részvételi arányaikon - mégpedig különösebb módosító tényezők nélkül, hiszen az elemi oktatás nem csupán törvény által kötelező volt valamennyi társadalmi csoport számára, hanem az oktatáspolitikai egyik alapvető célkitűzését is jelentette.

XVIII. táblázat

Tankötelesek és ténylegesen beiskolázottak aránya nemzetiség és felekezet szerint Magyarországon³²

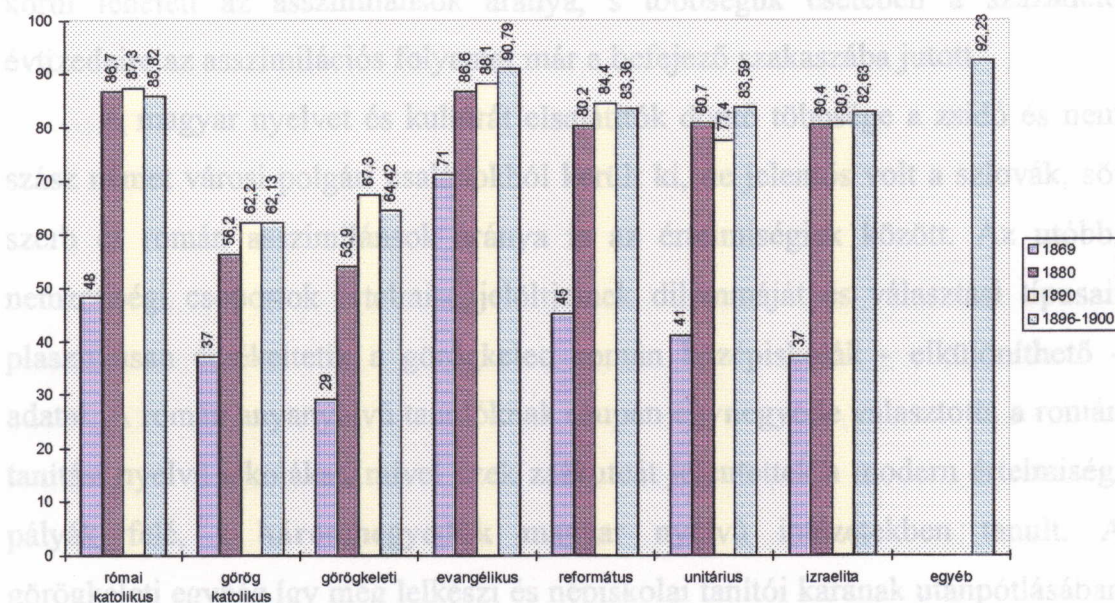
Nemzetiség	1869	1880	1890	1896-1900
magyar	53,9	82,3	85,6	84,22
német	68,5	86,7	90,8	91,59
román	51	84,4	84,7	85,54
szlovák	30,3	53,9	60,8	60,05
horvát	41,9	59,5	64,4	59,66
szerb	51,4	79,4	83	79,21
kárpát-ukrán	36,5	80,8	78,3	77,27
egyéb (olasz)				93,15
Országos átlag:	50,4	77,2	81,5	80,24
Felekezet	1869	1880	1890	1896-1900
római katolikus	48	86,7	87,3	85,82
görög katolikus	37	56,2	62,2	62,13
görögkeleti	29	53,9	67,3	64,42
evangélikus	71	86,6	88,1	90,79
református	45	80,2	84,4	83,36
unitárius	41	80,7	77,4	83,59
izraelita	37	80,4	80,5	82,63
egyéb				92,23

Tankötelesek és ténylegesen beiskolázottak aránya nemzetiség szerint Magyarországon

Tankötelesek és ténylegesen beiskolázottak aránya felekezet szerint Magyarországon

A polgárosodás nemzetiségi-felekezeti sajátosságai és a kormányzatok asszimilációt segítő oktatáspolitikája eredményeként a középiskolai tanulók között a **magyar anyanyelvűek** aránya 1880-tól fokozatosan emelkedett: a világháború kitörésének évében már meghaladták az összes középszintű oktatási intézményben tanulók **öthatodát**, míg a magukat nem magyar anyanyelvűnek vallók összességében nem érték el az **egyhatodos** arányt. Az asszimiláció tényleges méreteire azonban ezekből az adatokból nem derül fény, hiszen a magyar anyanyelvűnek vallása nem árulkodik sem az eredeti anyanyelvről - ha nem magyar volt -, sem az asszimiláció folyamatának előrehaladottságáról, domináns belső "fokozatáról",³³ de arról sem, hogy a nemzetiségi anyanyelvű tanulók milyen arányban és szinten beszéltek magyarul. Az asszimiláció méreteire a nyelvismeretekre vonatkozó gyér forrásokból próbálunk meg következtetni. 1890-ben, a folyamat középső pontján a középiskolai tanulóknak közel 60 %-a beszélt **csak magyarul**, míg a **magyar nyelvet egyáltalán nem ismerők** aránya 5 % (!) körül mozgott.³⁴ Ez azt mutatja, hogy ebben az időszakban a tanulók megközelítően egyharmada élhetett a **kettős kötődés fázisában**, s úgy véljük - a polgári iskolák adatait is figyelembe véve -, hogy a dualizmus időszakának egészében az értelmiségi pályákra kerültek között 40 %

körül lehetett az asszimilánsok aránya, s többségük esetében a századelő évtizedeire az asszimilációs folyamat már a befejező szakaszába jutott.

A magyar nyelvet és kultúrát elsajátítók döntő többsége a zsidó és nem szász német városi polgári családokból került ki, de jelentős volt a szlovák, sőt szerb és román asszimilánsok aránya is az értelmiségiek között. Az utóbbi nemzetiségi csoportok értelmiségjelöltjeinek dilemmáját és választási típusait plasztikusan érzékeltetik a görögkeleti román középiskolák - elkülöníthető - adatai. A román anyanyelvű tanulóknak csupán egynegyede választotta a román tanítási nyelvű iskolákat, mivel ezek zsákutcát jelentettek a modern értelmiségi pályák felé, s háromnegyedük magyar nyelvű intézetekben tanult. A görögkeleti egyház így még lelkészi és népiskolai tanítói karának utánpótlásában is nehézségekkel küszködött, s olyan társadalmi rétegekből volt kénytelen rekrutálni őket, amelyek gyermekeik taníttatását saját erejükből nem tudták volna finanszírozni: a görögkeleti középiskolákban volt a legmagasabb a paraszti családokból származó tanulók aránya - 35,12 % ! -, miközben ugyanezek az iskolák biztosították a legnagyobb tandíjmentességet - 25 % - és adták az egy főre jutó legnagyobb ösztöndíjat.³⁵

2.32 A DIPLOMÁS ÉRTELMIÉGBE IRÁNYULÓ MOBILITÁSI FOLYAMAT ELTÉRŐ VONÁSAI

A közép- és polgári iskolai tanulók társadalmi viszonyai, illetve azok változásainak feltárt főbb tendenciái az intézmények társadalmi funkciójának megfelelően az egész értelmiség, s döntő módon a középszintű képzettséggel rendelkező értelmiségi hivatáscsoportok utánpótlására értelmezhetők. A felsőfokú tanintézetek hallgatói társadalmi viszonyainak elemzéséből pedig az értelmiség számszerűen kisebb, de társadalmi szerepét tekintve annál jelentősebb csoportjának, a diplomás értelmiség utánpótlásának társadalmi forrásairól kaphatunk képet. Célszerűnek láttuk, hogy a felsőfokú tanintézetek hallgatóinak származási viszonyait a középiskolai tanulók megfelelő viszonyaihoz hasonlítva elemezzük, hiszen így arra is választ kaphatunk: mennyiben alakultak másként a diplomás értelmiség származási viszonyai, mint a középszintű képzettségű értelmiségi csoportoké.

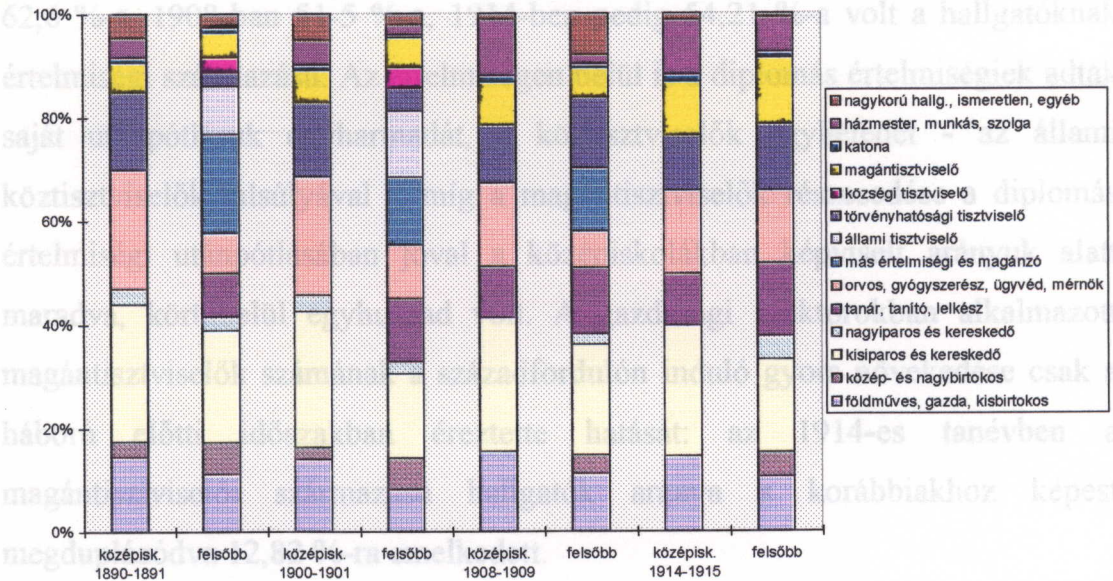
(XIX. táblázat)

A középiskolai tanulók és felsőbb tanintézetek hallgatóinak megoszlása szülei társadalmi állása szerint³⁶

Szülők társadalmi állása	1890-1891		1900-1901		1908-1909		1914-1915	
	középisk.	felsőbb	középisk.	felsőbb	középisk.	felsőbb	középisk.	felsőbb
földműves, gazda, kisbirtokos	14,34	10,99	13,91	8,1	15,33	11	14,34	10,45
közép- és nagybirtokos	3,02	6,27	2,4	6		3,6		4,67
kisiparos és kereskedő	26,55	21,57	26,32	16,3	25,87	21,3	25,46	17,88
nagyiparos és kereskedő	3,02	2,71	3,05	2,4		2,2		4,49
tanár, tanító, lelkész		8,33		12,2	9,78	12,8	9,79	14,04
orvos, gyógyszerész, ügyvéd, mérnök	23,07	7,83	22,95	10,3	16,27	7	16,33	14,26
más értelmiségi és magánzó		19,1		13,2		12,4		
állami tisztviselő		9,28		12,7				
törvényhatósági tisztviselő	14,96	2,75	14,47	4,5	11,16	13,6	10,48	12,82
községi tisztviselő		2,94		4				
magántisztviselő	5,72	4,62	6,25	5,7	8,33	5,7	10,43	12,73
katona	1,06	0,94	0,9	0,5	1,15	0,7	1,45	1,19
házmester, munkás, szolga	3,61	0,46	4,81	2	10,8	1,7	10,56	6,61
nagykorú hallg., ismeretlen, egyéb	4,65	2,2	5,03	2,1	1,12	8	1,18	0,78
	1890-1891		1900-1901		1908-1909		1914/15	
	középisk.	felsőbb	középisk.	felsőbb	középisk.	felsőbb	középisk.	felsőbb
Tanulók száma összesen (100%):	42115	4765	59302	9350	67699	13413	76856	10536

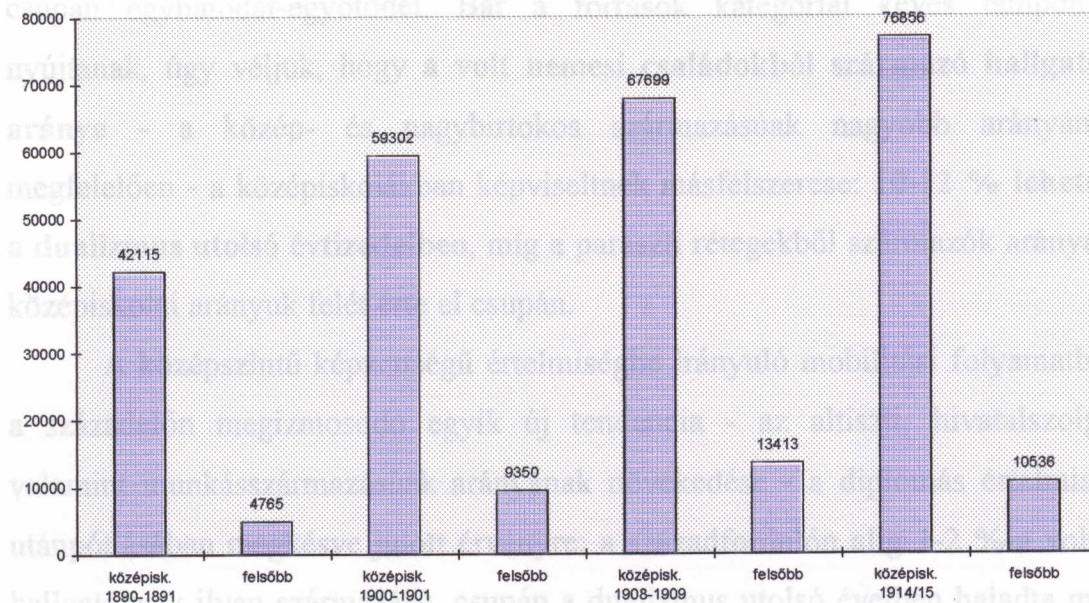
A középiskolai tanulók és felsőbb tanintézetek hallgatóinak megoszlása szülei társadalmi állása szerint

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Tanulók összes száma a középiskolákban és felsőbb tanintézetekben

Bár a források nem minden időpontban ölelik fel a felsőfokú tanintézetekben tanulók egészét, az teljes bizonyossággal megállapítható, hogy **a diplomás értelmiség - a múlt század végén és a XX. század elején - utánpótlását tekintve viszonylag zártabb volt:** 1890-ben 54,85 %-a, 1900-ban 62,6 %-a, 1908-ban 51-5 %-a, 1914-ben pedig 54,21 %-a volt a hallgatóknak értelmiségi származású. Az értelmiségen belül is a diplomás értelmiségiek adták saját utánpótlásuk egyharmadát, a köztisztviselők egyhetedét - az állami köztisztviselők túlsúlyával -, míg a magántisztviselők részesedése a diplomás értelmiségi utánpótlásában jóval a középiskolákban képviselt arányuk alatt maradv, körülbelül egyhuszad volt. A gazdasági szektorokban alkalmazott magántisztviselők számának a századfordulón induló gyors növekedése csak a háború előtti időszakban éreztette hatását: az 1914-es tanévben a magántisztviselői származású hallgatók aránya a korábbiakhoz képest megduplázódva 12,82 %-ra emelkedett.

Ugyancsak kisebb szerepet játszott a **diplomás értelmiség utánpótlásában a közép- és kispolgárság:** míg a középiskolai tanulók több mint egynegyedét adták (a polgári iskolai tanulóknak pedig több mint egyharmadát ebben a periódusban), addig a felsőfokú tanintézetek hallgatóinak

csupán egyhatodát-egyötödét. Bár a források kategóriái kevés támpontot nyújtanak, úgy véljük, hogy a volt nemesi családokból származó hallgatók aránya - a közép- és nagybirtokos származásúak nagyobb arányának megfelelően - a középiskolákban képviseltnek másfélszerese: 10-12 % lehetett a dualizmus utolsó évtizedeiben, míg a paraszti rétegekből származók aránya a középiskolai arányuk felét érte el csupán.

A középszintű képzettségű értelmiségbe irányuló mobilitási folyamatban a századelőn megizmosodó egyik új tendencia - az altiszti, hivatalszolga, valamint munkásszármazásúak arányának növekedése - a diplomás értelmiség utánpótlásában megkésve jutott érvényre: a századfordulón alig 1-2 %-a volt a hallgatóknak ilyen származású, csupán a dualizmus utolsó éveiben haladta meg arányuk az egyhuszadot.

Azt, amit a nem diplomás értelmiség utánpótlása esetében kimutatni nem tudunk - meghatározott értelmiségi pályákra milyen arányban kerültek a különböző társadalmi rétegekből származó hallgatók - a források adta lehetőségekkel élve, megtehetjük a diplomás értelmiség utánpótlása esetében, lévén az egyes tanintézmények "pályaspecifikusak", a jogtudományi képzés kivételével. A századelő teljesebb forrásanyagából az 1908-09-es tanévet választottuk ki.

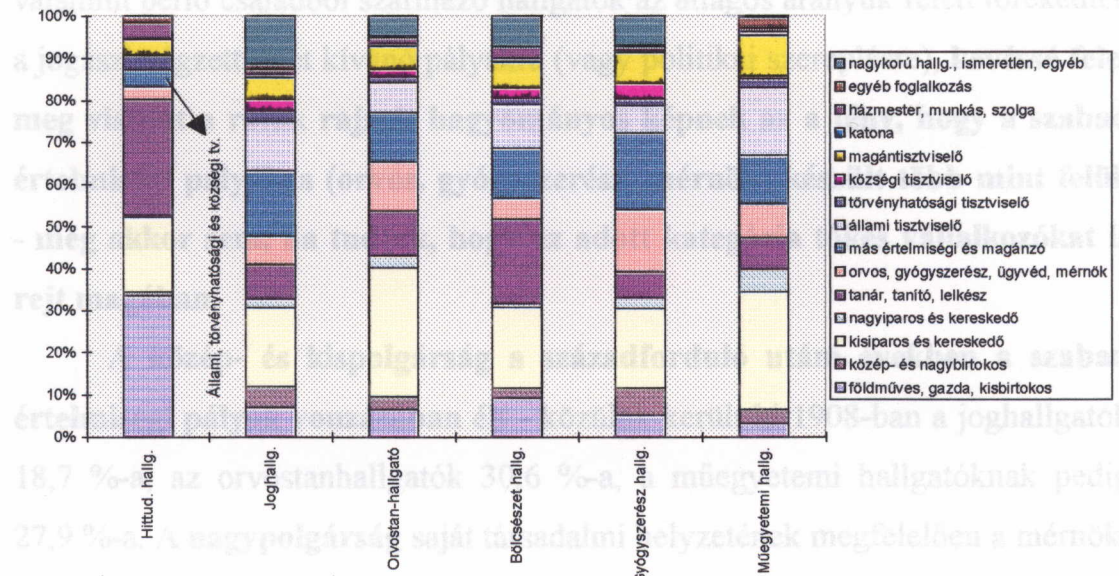

XX. táblázat

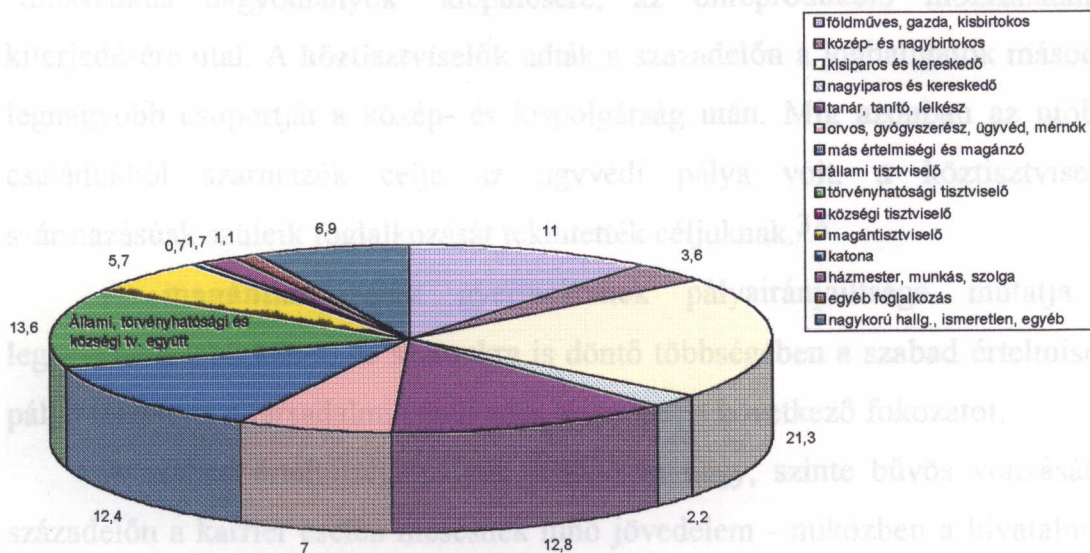
A felsőfokú tanintézetek hallgatói szülei társadalmi állása szerint az 1908/09. tanévben Magyarországon³⁷

Szülek társadalmi állása	Összesen	Hittud. hallg.	Joghallg.	Orvostan-hallgató	Bölcsészett hallg.	Gyógyszerész hallg.	Műegyetemi hallg.
földműves, gazda, kisbirtokos	11	33,6	7	6,5	9,3	5,2	3,1
közép- és nagybirtokos	3,6	0,9	4,9	3	2,2	6,3	3,5
kisiparos és kereskedő	21,3	17,6	18,7	30,6	19,2	19	27,9
nagyiparos és kereskedő	2,2	0,6	2,2	2,9	1,1	2,6	5,3
tanár, tanító, lelkész	12,8	27,5	8,1	10,6	19,8	6	7,5
orvos, gyógyszerész, ügyvéd, mérnök	7	3,1	6,7	11,8	5,1	14,9	8
más értelmiségi és magánzó	12,4	3,9	15,7	11,6	11,9	18,1	11,6
állami tisztviselő			11,6	7,2	10,4	6,6	16
törvényhatósági tisztviselő	13,6	3,5	2,5	1,4	1,5	1,7	2,2
községi tisztviselő			2,8	1,9	2,4	3,7	0,6
magántisztviselő	5,7	3,8	5,3	5,4	6,2	7,2	9,7
katona	0,7	0,2	0,8	0,6	0,9	0,6	0,9
házmester, munkás, szolga	1,7	3,7	1,1	1,3	2,7	0,9	0,7
egyéb foglalkozás	1,1	1,5	1,2	0,4	0,1	0,3	2,6
nagykorú hallg., ismeretlen, egyéb	6,9	0,1	11,4	4,8	7,2	6,9	0,4
100%	13413	2138	6088	1964	1521	348	1348

A felsőfokú tanintézetek hallgatói szülei társadalmi állása szerint az 1908/09-es tanévben Magyarországon

A felsőfokú tanintézetek hallgatói összesen szülei társadalmi állása szerint az 1908/09-es tanévben Magyarországon

A táblázatból már jól előtűnnek az átlagadatokkal még elfedett, az egyes értelmiségi hivatáscsoportok utánpótlásában érvényesülő sajátosságok: a lelkészi pálya a legnyitottabb volt a diplomás pályák között, a paraszti és szegényebb kispolgári rétegek számára a lelkészi pálya volt a leginkább elérhető szellemi foglalkozás a tanítóké mellett. A közép- és nagybirtokos, valamint bérlő családból származó hallgatók az átlagos arányuk felett törekedtek a jogász végzettséget kívánó pályákra (vagy politikai szereplésre), kevéssé felel meg viszont a róluk rajzolt hagyományos képnek az a tény, hogy a szabad értelmiségi pályákra (orvos, gyógyszerész, mérnök) készült több mint felük - még akkor sem, ha tudjuk, hogy az adott kategória tőkés vállalkozókat is rejt magában.

A közép- és kispolgárság a századforduló utáni években a szabad értelmiségi pályák vonzásában élt - közülük került ki 1908-ban a joghallgatók 18,7 %-a, az orvostanhallgatók 30,6 %-a, a műegyetemi hallgatóknak pedig 27,9 %-a. A nagypolgárság saját társadalmi helyzetének megfelelően a mérnöki diplomát adó műegyetemet és a szabad pályára jogosító orvostudományi képzést részesítette előnyben.

A szabadpályás értelmiségi családokból származó hallgatók aránya a hasonló jellegű pályákra előkészítő karokon volt a legmagasabb, ami

"dinasztikus hagyományok" kiépülésére, az önreprodukció mozzanatának kiterjedésére utal. A köztisztviselők adták a századelőn a joghallgatók második legnagyobb csoportját a közép- és kispolgárság után. Míg azonban az utóbbi családokból származók célja az ügyvédi pálya volt, a köztisztviselői származásúak szüleik foglalkozását tekintették céljuknak.³⁸

A magántisztviselők gyermekeinek pályairányultsága mutatja a legeggyenletesebb képet, de számukra is döntő többségében a szabad értelmiségi pálya jelentette a társadalmi emelkedés lépcsőjén a következő fokozatot.

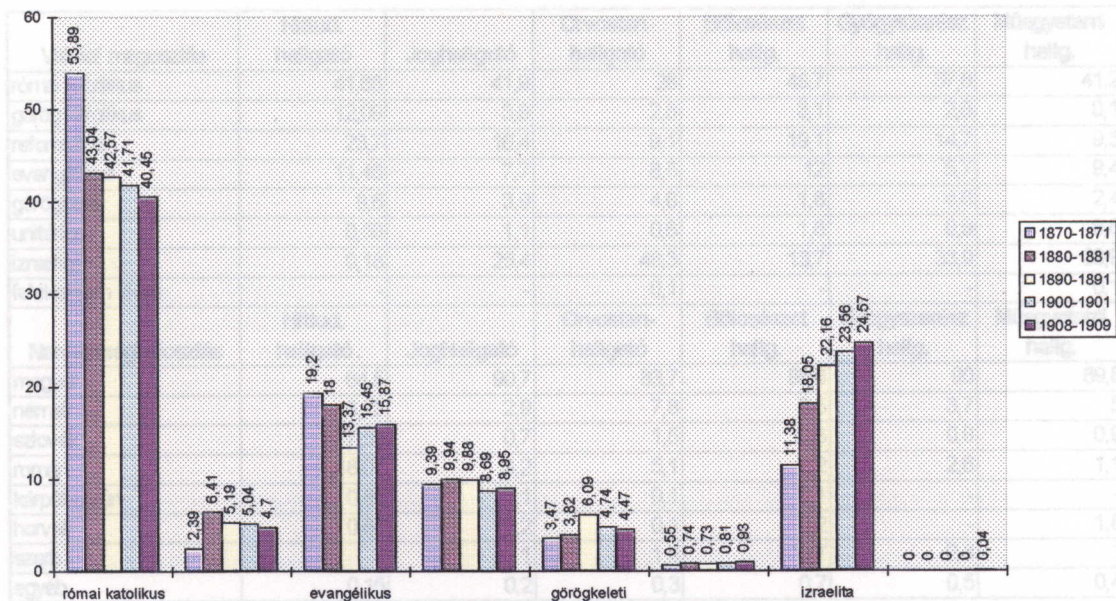
A szabad értelmiségi pályák különösen nagy, szinte bűvös vonzását a századelőn a karrier esetén mesésnek tűnő jövedelem - miközben a hivatalnok-értelmiség elszegényedett - és a hivatalos hatalom-kultúra intézményeitől való függetlenség reménye okozta, de eredménye a szabad pályák "túltengése", az e pályákra előkészítő egyetemek túlszűfolttsága és a szemérmesen a "nagykorú hallgatók" statisztikai kategóriája mögé rejtett diáknyomor lett.³⁹

A diplomás értelmiség utánpótlását adó főiskolai és egyetemi hallgatók vallási és nemzetiségi összetételének változásait jelző adatsort is a folyamat kifejtésében karokra felbontva értelmezzük.

A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak megoszlása vallásuk és nemzetiségük szerint Magyarországon⁴⁰

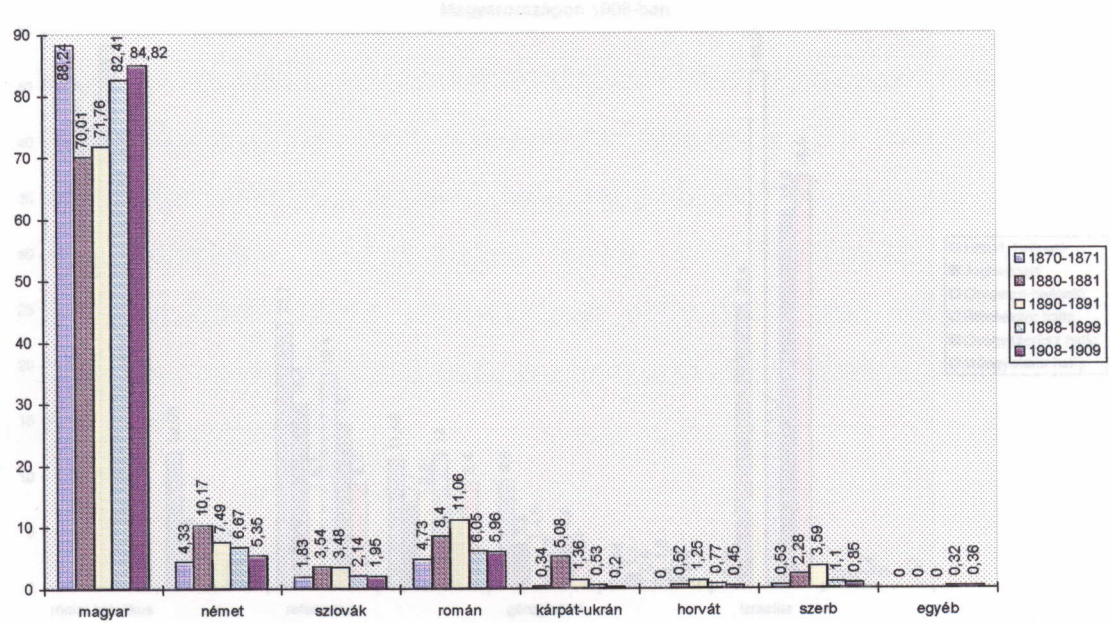
Vallási megoszlás	1870-1871	1880-1881	1890-1891	1900-1901	1908-1909
római katolikus	53,89	43,04	42,57	41,71	40,45
görög katolikus	2,39	6,41	5,19	5,04	4,7
evangélikus	19,2	18	13,37	15,45	15,87
református	9,39	9,94	9,88	8,69	8,95
görögkeleti	3,47	3,82	6,09	4,74	4,47
unitárius	0,55	0,74	0,73	0,81	0,93
izraelita	11,38	18,05	22,16	23,56	24,57
felekezeten kívüli	-	-	-	-	0,04
Nemzetiségi eloszlás	1870-1871	1880-1881	1890-1891	1898-1899	1908-1909
magyar	88,24	70,01	71,76	82,41	84,82
német	4,33	10,17	7,49	6,67	5,35
szlovák	1,83	3,54	3,48	2,14	1,95
román	4,73	8,4	11,06	6,05	5,96
kárpát-ukrán	0,34	5,08	1,36	0,53	0,2
horvát	-	0,52	1,25	0,77	0,45
szerb	0,53	2,28	3,59	1,1	0,85
egyéb	-	-	-	0,32	0,36

A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak megoszlása vallásuk szerint Magyarországon

A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak megoszlása nemzetiségük szerint Magyarországon

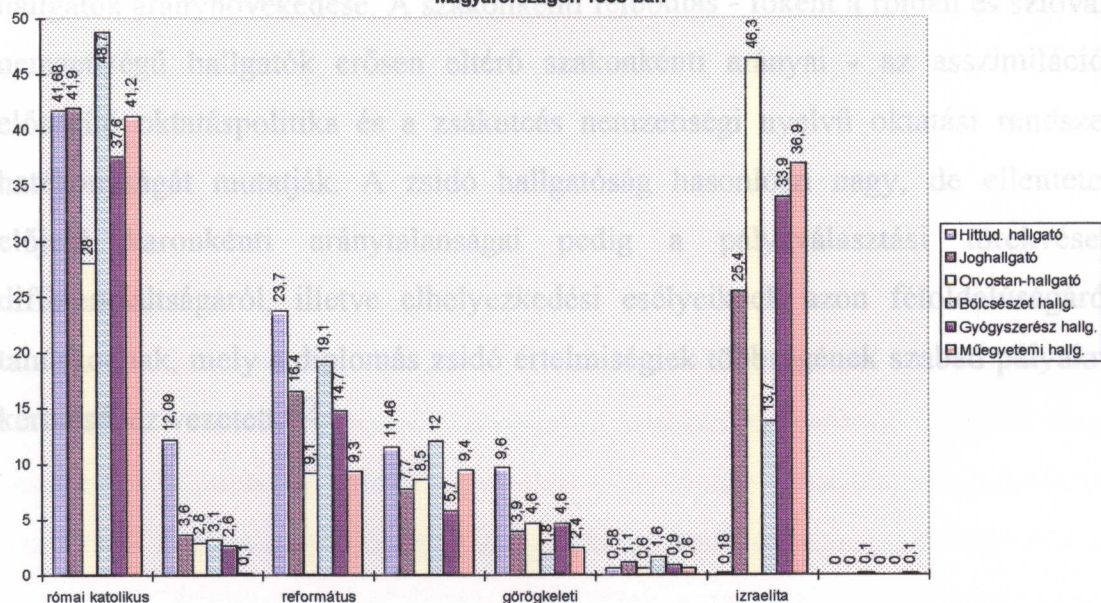
XXII. táblázat

A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak szakonkénti megoszlása vallásuk és nemzetiségük szerint Magyarországon 1908-ban⁴¹

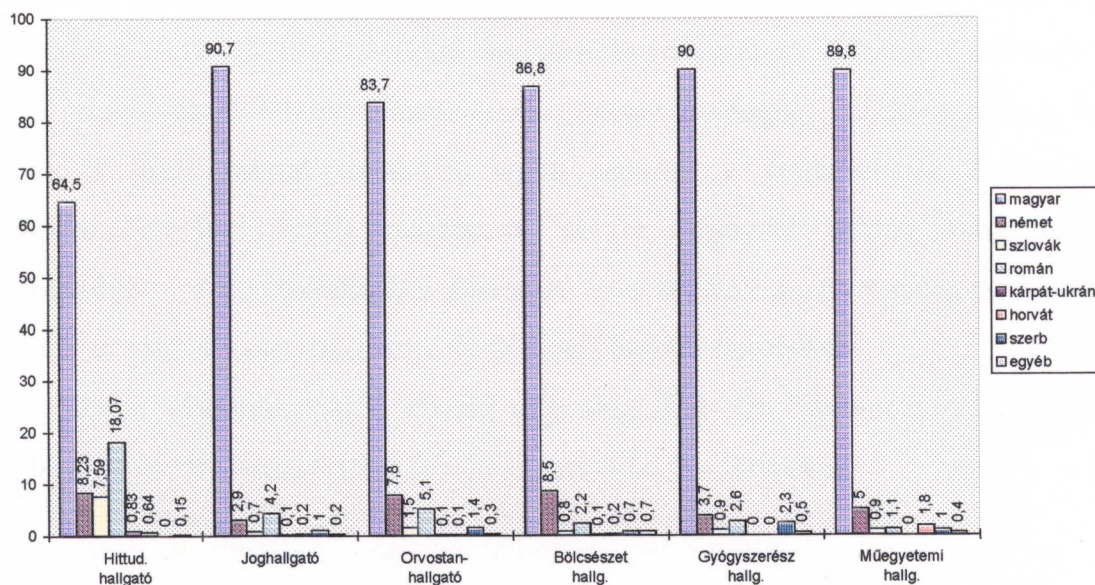
Vallási megoszlás	Hittud. hallgató	Joghallgató	Orvostan-hallgató	Bölcsészeti hallg.	Gyógyszerész hallg.	Műegyetemi hallg.
római katolikus	41,68	41,9	28	48,7	37,6	41,2
görög katolikus	12,09	3,6	2,8	3,1	2,6	0,1
református	23,7	16,4	9,1	19,1	14,7	9,3
evangélikus	11,46	7,7	8,5	12	5,7	9,4
görögkeleti	9,6	3,9	4,6	1,8	4,6	2,4
unitárius	0,58	1,1	0,6	1,6	0,9	0,6
izraelita	0,18	25,4	46,3	13,7	33,9	36,9
felekezeten kívüli	-	-	0,1	-	-	0,1
Nemzetiségi eloszlás	Hittud. hallgató	Joghallgató	Orvostan-hallgató	Bölcsészeti hallg.	Gyógyszerész hallg.	Műegyetemi hallg.
magyar	64,5	90,7	83,7	86,8	90	89,8
német	8,23	2,9	7,8	8,5	3,7	5
szlovák	7,59	0,7	1,5	0,8	0,9	0,9
román	18,07	4,2	5,1	2,2	2,6	1,1
kárpát-ukrán	0,83	0,1	0,1	0,1	-	-
horvát	0,64	0,2	0,1	0,2	-	1,8
szerb	-	1	1,4	0,7	2,3	1
egyéb	0,15	0,2	0,3	0,7	0,5	0,4

A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak szakonkénti megoszlása vallásuk szerint
Magyarországon 1908-ban

A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak szakonkénti megoszlása nemzetiségük szerint
Magyarországon 1908-ban

A nemzetiségi és vallási összetétel módosulási folyamata - a középszintű értelmiséghez hasonlóan - a magyar anyanyelvűek térnyerését mutatja a diplomás értelmiség utánpótlásában is. Összefüggést látunk abban, hogy a hallgatók között a magyar anyanyelvűek aránynövekedése az 1890-es évektől annyiival nagyobb a középiskolai tanulókénál, amennyivel nagyobb a zsidó

hallgatók aránynövekedése. A szakonkénti felbontás - főként a román és szlovák nemzetiségű hallgatók erősen eltérő szakonkénti arányai - az asszimilációt elősegítő oktatáspolitikai és a zsákutcás nemzetiségi nyelvű oktatási rendszer hatékonyságát mutatják. A zsidó hallgatóság hasonlóan nagy, de ellentétes előjelű karonkénti aránytalanságai pedig a pályaválasztási törekvések differenciáltságáról, illetve elhelyezkedési esélyeiknek azon féloldalúságáról tanúskodnak, mely a diplomás zsidó értelmiségiek többségének szabad pályákra kerüléséhez vezetett.⁴²

2.4 AZ ÉRTELMSÉG ÉLETVISZONYAI A DUALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

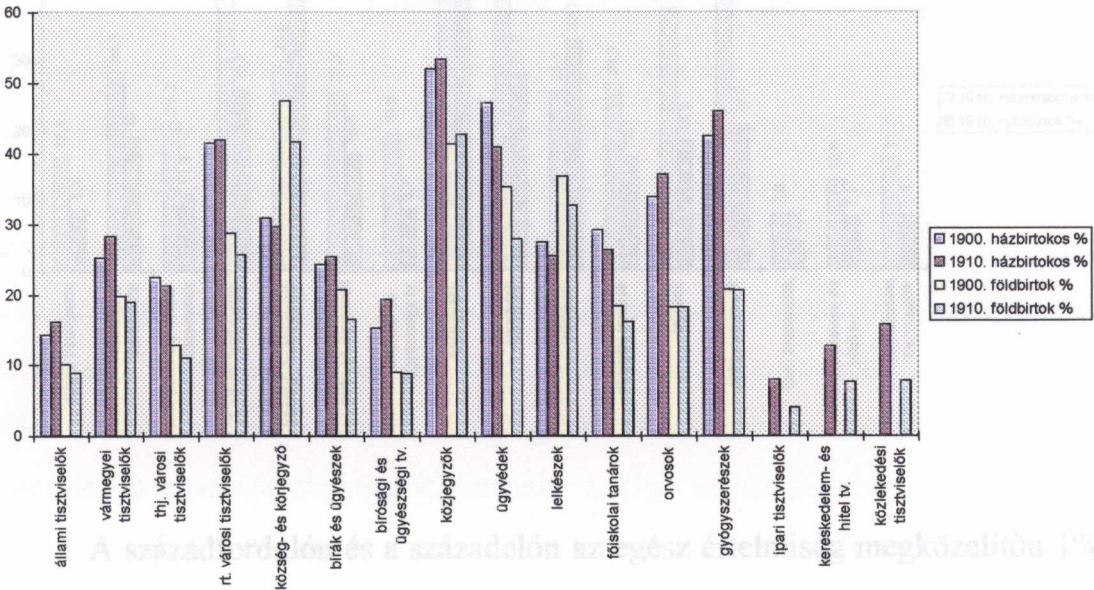
2.41 AZ ÉRTELMSÉG JÖVEDELMI VISZONYAINAK ALAKULÁSA

Az értelmiségiek társadalmi helyzetének a belső rétegződésének meghatározó mozzanata volt - a társadalmi munkaszervezetben elfoglalt hely, valamint a képzettségi színvonal mellett - jövedelmi szintjük, jövedelmükből fenntartott életnívójuk. E tényező vizsgálata információkat szolgáltatathat arról is, hogy mely értelmiségi foglalkozások lehettek a társadalom egyes csoportjai számára vonzóak vagy legalábbis elfogadhatóak, s az értelmiségi hivatáscsoportok jövedelmi helyzete mennyiben motiválta az értelmiségbe irányuló mobilitást, s az egyes értelmiségi csoportok gyermekei számára mennyire tette lehetővé szellemi foglalkozás választását. Amikor a dualizmus kori értelmiség jövedelmi viszonyainak elemzésébe fogunk, abból indulunk ki, hogy a múlt század derekától egyik oldalon a tradicionális értelmiség visszaszorulásával, másik oldalon a "nobile officium" jellegű szerepkörök eltűnésével - a foglalkozásából származó kereset vált az értelmiség túlnyomó többsége számára egyedüli vagy döntő megélhetési forrásává. Ezt látszik alátámasztani a kereső népesség föld- és házbirtokviszonyairól 1900-ban és 1910-ben történt felvételek vonatkozó adatsora is.

Értelmiségi foglalkozásúak ház- és földbirtokviszonyai 1900-ban és 1910-ben
Magyarországon¹

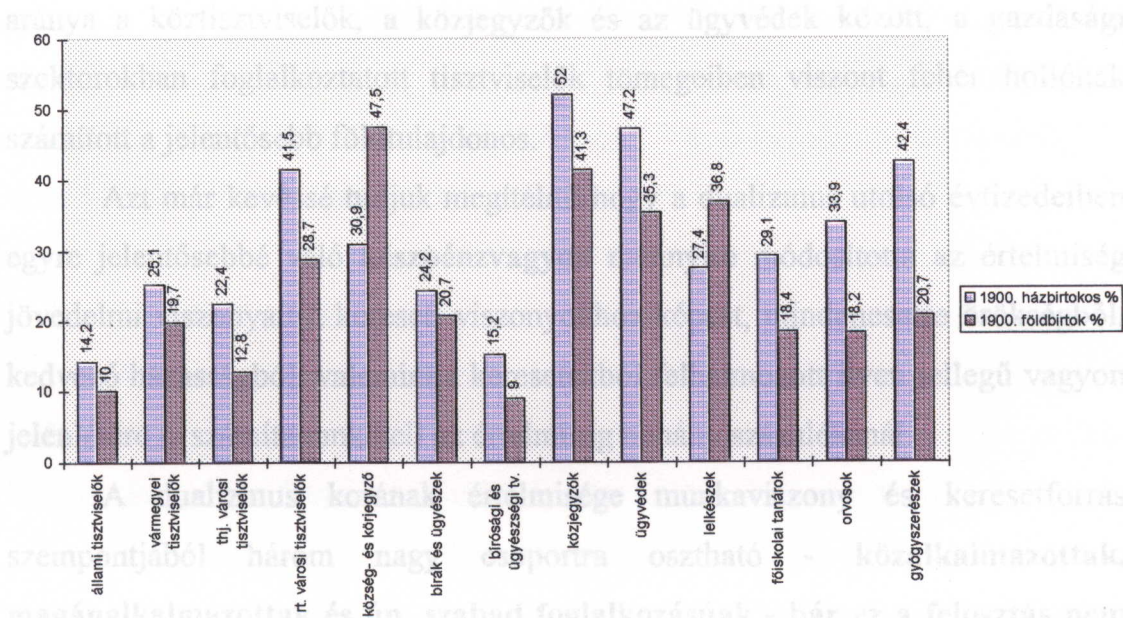
Értelmiségi csoportok	1900.				1910.			
	kereső férfiak	házbirtokos %	földbirtok %	100 ha birtok %-ában	kereső férfiak	házbirtokos %	földbirtok %	100 ha birtok %-ában
állami tisztviselők	8633	14,2	10	2,6	13017	16,1	8,8	1,7
vármegyei tisztviselők	4471	25,1	19,7	7	4094	28,3	19	6
thj. városi tisztviselők	2962	22,4	12,8	1,2	4319	21,2	10,9	0,5
rt. városi tisztviselők	2520	41,5	28,7	1,8	2771	41,9	25,6	1,6
község- és körjegyző	4925	30,9	47,5	3,1	5313	29,6	41,6	2,8
bírák és ügyészek	2779	24,2	20,7	6,2	2893	25,3	16,5	3,5
bírószági és ügyészségi tv.	4676	15,2	9	0,5	4933	19,3	8,7	0,6
körjegyzők	317	52	41,3	13,9	300	53,3	42,7	13,3
ügyvédek	4507	47,2	35,3	9	6743	40,9	27,9	6,4
lelkészek	11105	27,4	36,8	1,7	11413	25,4	32,7	1,6
főiskolai tanárok	446	29,1	18,4	3,4	657	26,3	16,1	2,9
orvosok	4805	33,9	18,2	2,3	5514	37,1	18,2	2,2
gyógyszerészek	1639	42,4	20,7	1	1850	46	20,6	1,6
ipari tisztviselők	-	-	-	-	27687	7,9	3,9	0,15
kereskedelem- és hitel tv.	-	-	-	-	39727	12,6	7,5	0,48
közlekedési tisztviselők	-	-	-	-	22446	15,7	7,6	0,41

Értelmiségi csoportok ház- és földbirtokviszonyai

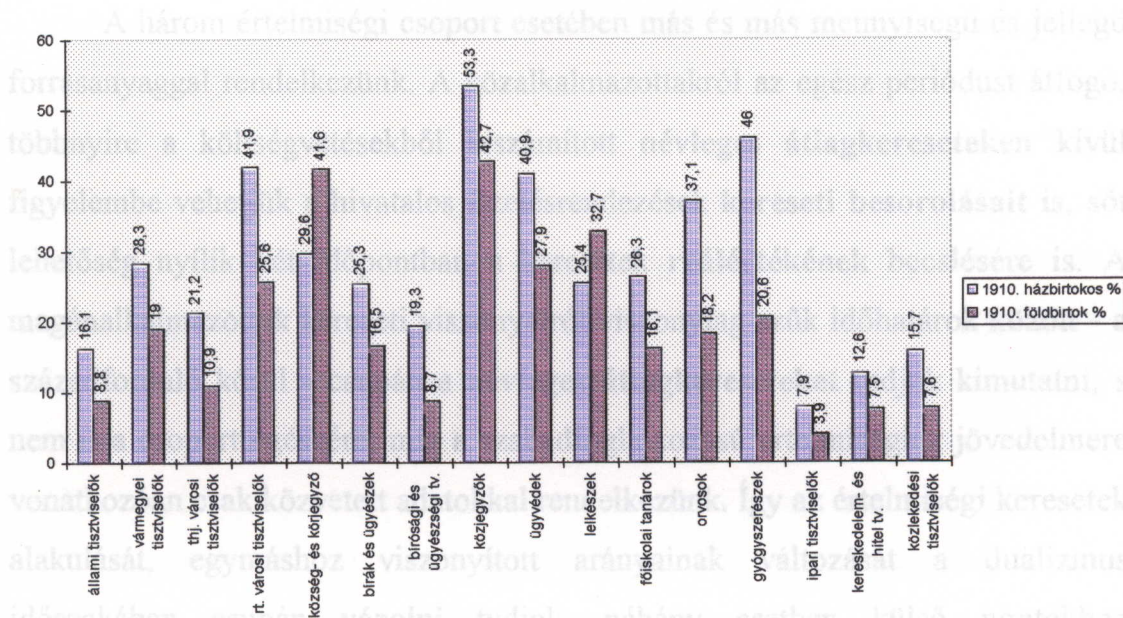

Értelmiségi foglalkozásúak ház és földbirtokviszonyai I.

Értelmiségi foglalkozásúak ház és földbirtokviszonyai II.

A századfordulón és a századelőn az egész értelmiség megközelítőn 1%-ának volt jelentősebb - 100 holdon felüli - földbirtoka, az "ezerholdasok" közé pedig csupán 100-150 értelmiségi tartozott. A jövedelem és életszínvonal szempontjából még jelentős - 1-100 holdig terjedő - földbirtoka az értelmiségi foglalkozásúak kb. egyhatodának volt. Viszonylag magas volt a földbirtokosok kereseti viszonyait szemügyre véve, mivel az értelmiségnek ez a csoportja jól

aránya a köztisztviselők, a közjegyzők és az ügyvédek között, a gazdasági szektorokban foglalkoztatott tisztviselők tömegeiben viszont fehér hollónak számított a jelentősebb földtulajdonos.

Azt már kevésbé tudjuk megítélni, hogy a dualizmus utolsó évtizedeiben egyre jelentősebbé váló készpénzvagyron mennyire módosította az értelmiség jövedelmi viszonyait a kereseti viszonyokhoz képest, mindenestre örökségből, kedvező házasságból, valamint a keresetekből felhalmozott ilyen jellegű vagyon jelenlétére is számítanunk kell az értelmiség néhány százalékánál.²

A dualizmus korának értelmisége munkaviszony és keresetforrás szempontjából három nagy csoportra osztható - közalkalmazottak, magánalkalmazottak és ún. szabad foglalkozásúak - bár ez a felosztás nem tekinthető sem jövedelmi szintet, sem a tényleges társadalmi helyzetet tükröző kategorizálásnak.

A három értelmiségi csoport esetében más és más mennyiségű és jellegű forrásanyaggal rendelkezünk. A közalkalmazottakról az egész periódust átfogó, többnyire a költségvetésekből kiszámított **névleges átlagkeresetek**en kívül figyelembe vehetjük a hivatalos fizetésrendezések kereseti besorolásait is, sőt lehetőség nyílik két időpontban a keresetek **reálértékének** becslésére is. A magánalkalmazottak kereseti viszonyairól viszonylag szűk időhatárok között - a századforduló körül - csupán a **névleges átlagkereseteket** tudjuk kimutatni, s nem is a csoport egészére, míg a szabadfoglalkozású értelmiségiek jövedelmére vonatkozóan csak közvetett adatokkal rendelkezünk. Így az értelmiségi keresetek alakulását, egymáshoz viszonyított arányainak változását a dualizmus időszakában csupán vázolni tudjuk, néhány esetben külső pontokhoz (napszámos és munkáskeresetek) hasonlítva. Úgy véljük azonban, hogy eredeti célkitűzésünket - a kereseti viszonyok mennyiben motiválták az értelmiségbe irányuló mobilitást, illetve a rétegben maradást - ezzel is megközelítjük.

a.) A közalkalmazottak kereseti viszonyai

Célszerűnek láttuk a közalkalmazottak közül először a pedagógusok kereseti viszonyait szemügyre venni, mivel az értelmiségnek ez a csoportja jól

példázza az általában egy kategóriába sorolt értelmiségiek közötti óriási szociális távolság létezését, másrészt a pedagógusok többségét kitevő elemi népiskolai tanítók - "a nemzet napszámosai" - kereseti szintje feltételezhetően belső viszonyítási alapnak is tekinthető.

A pedagógusok

A pedagógustársadalmon belüli választóvonalakat a dualizmus időszakában egyrészt az iskolatípusok közötti, másrészt a város és a falu, különösen pedig a főváros és a vidék közötti különbség határozta meg.³

A legalsó szinten az oktatási rendszer alsó lépcsőjét jelentő elemi népiskolák (ún. kisiskolák) tanítói voltak találhatóak. Fizetésük rendezését a népoktatás felfejlesztéséhez szükséges tanítók hiánya tette elkerülhetetlenné: az 1870/71-es tanévben például a tankötelesek hatékony oktatásához - 80 tanulót számítva egy tanítóra! - a minisztérium szerint legalább 27.315 tanítóra lett volna szükség a pályán tevékenykedő 19.297-tel szemben.⁴ A tanítóhiány felszámolására tett első lépésként az 1868. évi népiskolai törvény a "tisztos lakáson és legalább egy negyed holdnyi kerten kívül" a rendes tanítók fizetésének minimumát 300 forintban, a segédtanítóké pedig 200 forintban szabta meg. E törvény azonban a tanítók több mint 90%-át foglalkoztató felekezetre csupán mint ajánlás vonatkozott, s így a kiegyezést követő években is a "tanítók nagyobb része a nép részvétlensége martalékául esik, mely... népiskolai tanítóját most azon a fizetésen akarja nyomorgatni, melyet számára a múlt században ösei megállapítottak."⁵ S bár az elemi népiskolákra épülő felső népiskolák tanítói fizetésének minimumát 550 (rendes tanító), illetve 250 forintban (segédtanító), a polgári iskolai tanítói minimumot pedig 800, illetve 400 forintban szabták meg, a három iskolatípusban tanítók átlagfizetése a törvény után másfél évtizeddel is csupán 368 forint volt.⁶ Ez a korabeli évi napszámoskereseteknek mintegy kétszeresét tette ki.⁷

A középiskolai (gimnázium és reáliskola) tanárok fizetéséről a dualizmus első évtizedében egyetlen törvény sem rendelkezett átfogó érvénnyel, mint ahogyan a középiskolai törvény is csak hosszas vajúdas után születhetett meg a

felekezetek ellenállása miatt. Így a tanári fizetésekben felekezetenként és területenként igen eltérő szintekkel találkozhatunk. Az 1871/72-es tanévben a 947 rendes tanár 600 forintos átlagfizetése 367 forintos minimális és 1.750 forintos maximális fizetést is takart. A 122 középiskolai igazgató átlagfizetése 1.000 forint volt, a legalacsonyabb fizetésű 630 forintot, a legmagasabb fizetésű pedig 2.000 forintot kapott - ez utóbbi Budán. A helyettes és melléktanárok száma a tanév során 555, míg átlagfizetésük 350 forint volt.⁸

Más forrás szerint - két év múlva - 1874-ben a legalacsonyabb keresetű, evangélikus középiskolákban tanító tanárok átlagfizetése elérte a 699 forintot.⁹ S bár kevésbé ismerjük, hogy forrásaink mikor számították be a megadott fizetési értékekbe a természetbeni juttatásokat - amelyek a pedagógusfizetések jelentős hányadát tették ki - és mikor tartalmazták csupán a pénzbeli juttatásokat, az bizonyosra vehető, hogy a kiegyezést követő évtizedben a népiskolai tanítók évi keresete alig volt duplája a magyar társadalom legszegényebb rétege, a napszámosok évi jövedelmének. A középiskolai tanárok keresete pedig - rendkívül nagy szóródás mellett - a népiskolai tanítók keresetének két-háromszorosát tette ki.

A pedagóguskeresetek első teljesebb felmérésére az 1887/88. tanév adatait tartalmazó miniszteri jelentés alapján nyílik lehetőségünk.

XXIV. táblázatA pedagógusok keresetei Magyarországon az 1887/88. tanévben¹⁰

Pedagóguscsoport	Létszám	Átlagkereset
1. Elemi népiskolai tanító	24379	454,52 Ft
-rendes tanító	21557	468,81 Ft
-segédtanító	2822	345,33 Ft
-állami alkalmazott	1240	522,85 Ft
2. Felső népiskolai tanító	280	559,29 Ft
-állami alkalmazott	74	688,11 Ft
3. Polgári iskolai tanító	1109	785,65 Ft
-állami alkalmazott	269	886,61 Ft
4. Felsőbb leányiskolai tanárok	162	885,56 Ft
-állami alkalmazott	119	1 114,79 Ft
5. Középiskolai tanárok	2862	kb. 1000-1100 Ft
-az állam rendelkezése alatti tanintézetekben	981	?
-budapesti rendes tanár		1800 Ft + 100 Ft ötödéves pótlék
-budapesti helyettes tanár		900,00 Ft
-vidéki rendes tanár		1400 Ft + 100 Ft ötödéves pótlék
-vidéki helyettes tanár		800,00 Ft
-más tanintézetekben	1881	?
-rendes tanár		500-1900 Ft
-helyettes tanár		500-1600 Ft
6. Egyetemi tanárok		
-budapesti tudományegyetem	180	2 122,00 Ft
-kolozsvári tudományegyetem	66	?
-műegyetem	47	3 204,00 Ft

A többnyire költségvetésből számított átlagkeresetek jól tükrözik a pedagógustársadalom kereseti szintek szerinti belső tagozódását a népiskolai törvény huszadik évében. A pedagógusok 90%-át adó elemi népiskolai tanítók átlagkeresete 454,52 forintot tett ki, az állami népiskolákban tanítók - többnyire városi iskolákban - mintegy 25-30%-kal többet kerestek, mint felekezeti alkalmazású kollégáik. Általában az elemi iskolai tanítók névleges átlagkeresete ebben az időben a napszamosok évi átlagkeresetének mintegy 2,5-szerese volt. Öt évvel később - 1893-ban a felekezeti és községi tanítók fizetésrendezéséről szóló törvényjavaslat tárgyalásakor tartott beszédéhez - Polónyi Géza, a leendő igazságügyminiszter összeállította egy 3-4 gyerekkel bíró néptanító család évi háztartási költségvetését. E költségvetés szerint, bár meglehetősen szűkösen

mérte ki, mi is kell egy tanítócsaládnak (lásd: 3. sz. melléklet), a napi árakon 543 ft 80 krajcárra rúgtak az évi családi költségek.¹¹ 43 ft 80 kr-t az áremelkedéseknek önkényesen betudva, az 500 ft-t úgy tekinthetjük, mint az értelmiségi családok létminimumához szükséges reálkeresetet, az 1890-et megelőző néhány évben, hiszen ez az összeg már a gyerekek alapiskoláztatásának költségeit sem tartalmazza! Ezt a szintet az állami elemi iskolai tanítókat kivéve - a néptanítók nem érték el, így nem tekinthető véletlennek, hogy a felekezeti tanítók többsége a tanítás mellett kántori, harangozói stb. feladatokat volt kénytelen végezni csekély többletjövedelem szerzése érdekében.¹²

Az életképtelennek bizonyult felső népiskolák tanítói keresetükben inkább a néptanítókhoz álltak közelebb, míg a polgári iskolai és a felsőbb lenyiskolai tanárok közbülső helyzetet foglaltak el a néptanítók és a középiskolai tanárok között, akiknek egységes rendezés hiányában - 1.000-1.100 ft körüli átlagkeresete jelentős, 2-3-szoros eltéréseket takart.

A pedagógustársadalom csúcsán lévő egyetemi tanárok tényleges keresetét a leckepezény-rendszer miatt nehezen lehet megállapítani, a költségvetésből kiszámított átlagkeresetek nem tükrözik sem annak szintjét, sem szóródását. A kialakult zavaros helyzetet próbálta rendezni a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1429/1889. eln. sz. leirata, mely szerint "a tanárok leckepezényjövödelme nemcsak előadási órák, hanem a beírt hallgatók számával is egyenes arányban növekedvén, akár a végtelenségig (saját kiemelés M.J.), gyakran egyenlő mértékben elfoglalt tanárok hivatali jövedelmei között is rendkívüli aránytalanságok mutatkoznak".¹³ Az egyetemi tanárok oktatásból származó átlagjövedelmét - rendkívül nagy aránytalanságok mellett - a néptanítók átlagkeresetének 8-10-szeresére, a középiskolai tanárokénak 2-3-szorosára: 3-4000 ft-ra becsüljük az 1890 előtti években. Míg a középiskolai tanárok átlagkeresete a főszolgabírói, az egyetemi tanároké az alispáni vagy osztálytanácsosi keresetekkel volt egy szinten!

Az 1893. évi XXVI. tc. alapján, amely kiterjesztette a 300, illetve 200 ft-os minimális néptanítói fizetés hatályát a felekezetek által fenntartott elemi

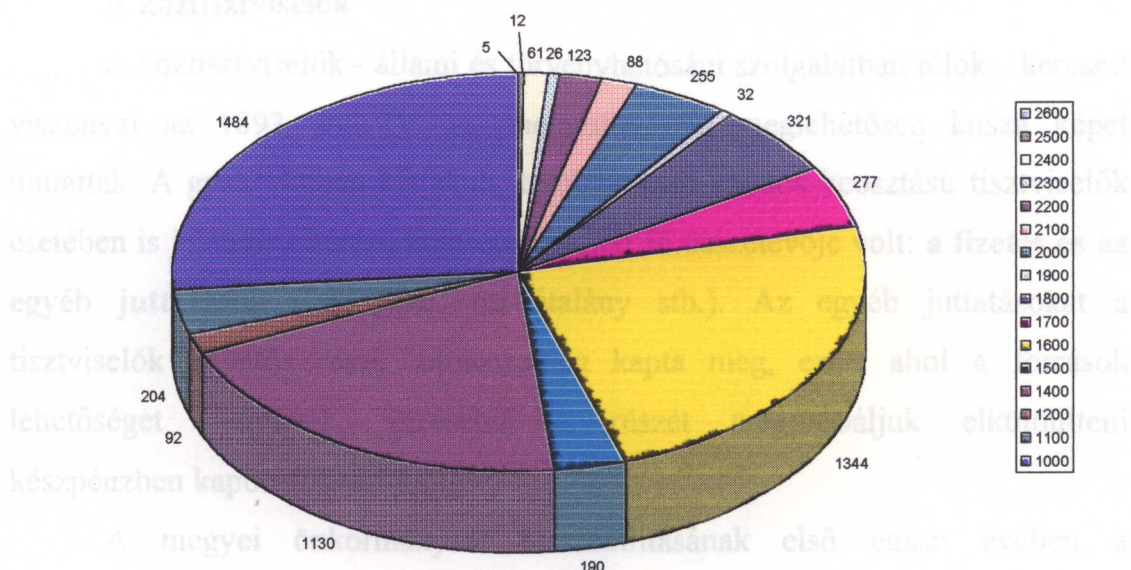
iskolákra is, még a felekezeti tanítók tíz százalékának kellett állami segéllyel kiegészíteni keresetét, hogy a minimumot elérjék.¹⁴ Az 1887/88. tanév és az 1896/97. tanév között a pedagógusi keresetek 20-30 %-kal növekedtek (lásd: 4. sz. melléklet), ez azonban kevésbé haladhatta meg a megélhetési költségek növekedési ütemét ebben a periódusban. S mivel a keresetek növekedése egyenletes volt valamennyi pedagóguscsoport esetében, a vázolt szakadékok csak tovább mélyültek a pedagógustársadalmon belül. A századfordulótól megritkulnak a pedagógusok tényleges kereseteire vonatkozó források. Az 1907. évi XXVI. tc. bár kimondta, hogy valamennyi elemi iskolai tanító köztisztviselőnek számít, s az egységesített alapfizetés a harmincadik szolgálati évig automatikusan emelkedik ötödévi korpótlékkal (lásd: 5. sz. melléklet) - a törvényjavaslat vitájához fűzött miniszteri indoklásból a néptanítók anyagi helyzetének romlására következtethetünk:

XXV. táblázat

Az állami elemi iskolai tanítók kereset szerinti megoszlása 1907-ben¹⁵

Kereseti átlag (koronában)	fő	százalék
2600	5	0,09
2500	12	0,21
2400	61	1,08
2300	26	0,46
2200	123	2,18
2100	88	1,56
2000	255	4,52
1900	32	0,57
1800	321	5,69
1700	277	4,91
1600	1344	23,81
1500	190	3,37
1400	1130	20,02
1200	92	1,63
1100	204	3,61
1000	1484	26,29
Összesen:	5644	100

Az állami elemi iskolai tanítók kereset szerinti megoszlása 1907-ben (koronában)

Ha az állami elemi iskolai tanítók **kereseti viszonyait az árak alakulásához mérjük**, a következő képet kapjuk: a Polónyi Géza által egy néptanító-család egy évi minimális háztartási szükségletként vett áruk 1906-os árakon **959,81 forintba kerültek** - 1919,62 korona - (lásd: 3. sz. melléklet), s így **az állami alkalmazású néptanítók 89,90 %-a az értelmiségi család létminimumának tekintett kereseti szint alá került, pedig ők alkották a néptanítók legmagasabb keresetű csoportját!**

Az árak rohanó emelkedését, a megélhetés gyors romlását a kormányzat az 1913. évi XV. és XVI. tc-ekben lefektetett fizetésrendezéssel (lásd: 6. sz. melléklet) próbálta kompenzálni, amely az állami köztisztviselők XI-IX. fizetési osztályainak megfelelő, automatikus előrelépést biztosító fizetési rendszert léptetett érvénybe, de a pedagógusok anyagi helyzetének romlását ez sem tudta megállítani. A fővárosi iskolákban alkalmazott pedagógusok - bár nominális bérük 20-30 %-kal magasabb volt vidéki társaikénál - érezték meg legjobban a megélhetési költségek emelkedését: a századelőn három ízben kellett fizetésüket rendezni, s emellett több ízben drágasági pótlék **próbálta** ellensúlyozni az árak emelkedését.¹⁶

A köztisztviselők

A köztisztviselők - állami és törvényhatósági szolgálatban állók - kereseti viszonyai az 1893. évi IV. tc. megszületéséig meglehetősen kusza képet mutattak. A gyakorlatban kialakult, területenként azonos beosztású tisztviselők esetében is jelentős eltérésű kereseteknek két fő összetevője volt: a **fizetés és az egyéb juttatások** (lakáspénz, úti átalány stb.). Az egyéb juttatásokat a tisztviselők jelentős része természetben kapta meg, ezért ahol a források lehetőséget nyújtanak, keresetük e részét megpróbáljuk elkülöníteni készpénzben kapott fizetésüktől.

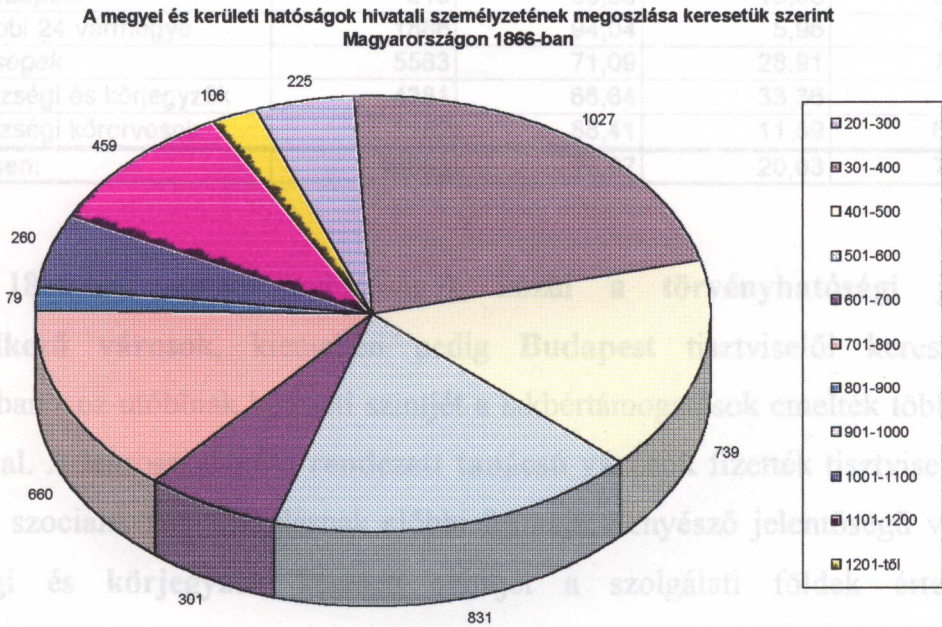
A megyei önkormányzat visszaállításának első egész évében a magyarországi megyék és kerületi hatóságok tisztviselőinek **átlagfizetése** 621,60 forint volt. A tisztviselők több mint negyven százalékának a keresete nem érte el az 500 forintot, s 1000 forintnál nagyobb fizetéssel csupán 17,60%-uk rendelkezett. Legalacsonyabb volt az átlagkeresete az állatorvosoknak (207 forint), az alorvosoknak (354 forint) - ők azonban magánpraxist is folytathattak -, valamint az írnokoknak (368 forint) és a díjnokoknak (300 forint). Meglehetősen alacsony volt ekkor a megyei alkalmazásban álló mérnökök keresete (577 forint), akiknek egyéb jövedelem szerzésére kevesebb volt a lehetőségük. Ezer forintot felüli fizetést húztak az első- és másodalispánok (1,547 és 1,357 forint), a főjegyzők (1,128 forint), a főszolgabírók (1.006 forint), valamint a törvényszéki ülnökök és főügyészek (1,109 és 1,091 forint). A tisztviselők 40 %-a az 500-1000 forint-ig terjedő fizetés zónában volt található.

XXVI. táblázat

A megyei és kerületi hatóságok hivatali személyzetének megoszlása keresetük szerint Magyarországon 1866-ban¹⁷

Évi keresetek forintban	Tisztviselők száma	%-a
201-300	225	4,8
301-400	1027	21,9
401-500	739	15,77
501-600	831	17,73
601-700	301	6,42
701-800	660	14,08
801-900	79	1,69
901-1000	-	-
1001-1100	260	5,55
1101-1200	459	9,79
1201-től	106	2,26
Összesen:	4687	100

(Hivatali beosztásuk szerinti átlagkereseteket részletesen lásd: 7. sz. mellékleten!)

Az országos érvényű fizetésrendezés előtt készült önkormányzati háztartási statisztika már megvilágítja az átlagkeresetek mögött lévő területi eltéréseket és a fizetés, valamint egyéb juttatások közötti arányokat is.

XXVII. táblázat

Az önkormányzati hatóságoknál alkalmazott tisztviselők kereseti viszonyai
1888-ban, hatóságonként¹⁸

Hatóság	Létszám	Fizetés (%)	Egyéb jutalék (%)	Átlagos kereset (Ft)
1. Vármegyék	7786	82,51	17,49	723,88
-központi sz.	2580	81,51	18,49	884,91
-járási szem.	2411	74,54	25,43	759,01
-r. tan. vár. sz.	2795	93,56	6,44	544,95
2. Thj. városok	2704	88,95	11,05	841,49
-Budapest	818	80,35	19,65	1033,72
-többi 24 vármegye	1886	94,04	5,96	758,11
3. Községek	5563	71,09	28,91	703,56
-községi és körjegyzők	4381	66,64	33,36	743,8
-községi körorvosok	1182	88,41	11,59	639,03
Összesen:	16053	79,97	20,03	736,65

1888-ban a törvényhatóságok közül a törvényhatósági joggal rendelkező városok, kiemelten pedig Budapest tisztviselői kerestek a legjobban - ez utóbbiak kereseti szintjét a lakbértámogatások emelték több mint 20%-kal. A legrosszabbul a rendezett tanácsú városok fizették tisztviselőiket, ahol a szociális gondoskodásnak előbbi formája elenyésző jelentőségű volt. A községi és körjegyzők kereseti szintjét a szolgálati földek értékének beszámítása emelte az átlagos közelébe.

A törvényhatóságok főbb tisztviselőiről - az előbbi összlétszám 65,16% -a, 10.626 fő; erdészeti személyzet, vámfelügyelők stb. nélkül - részletes adatokat is feltárt a háztartási statisztikai felvétel. Ezek alapján számítottuk ki a törvényhatóságok tisztviselőinek megoszlását átlagos fizetésük szerint.

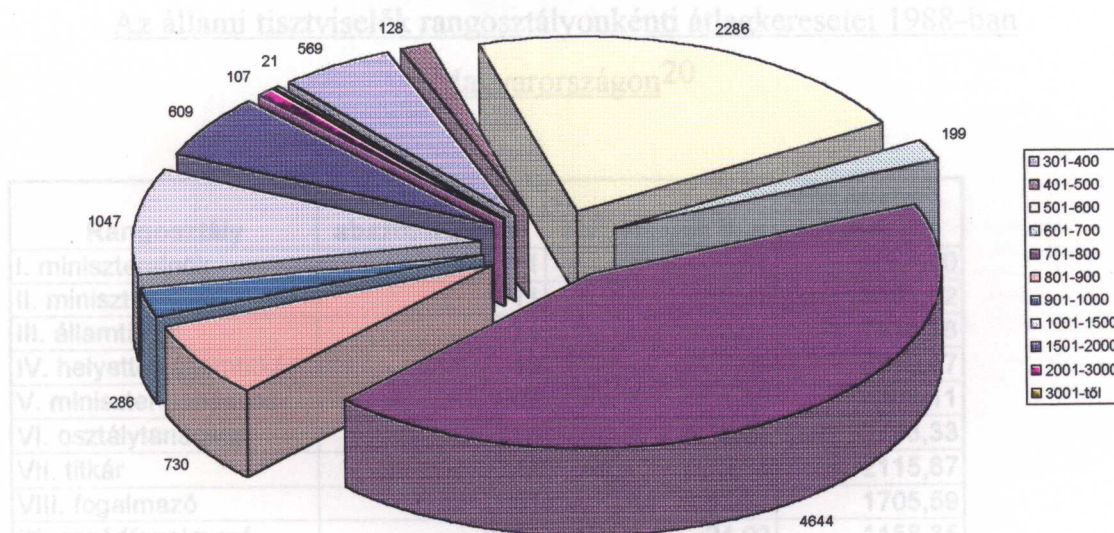

XXVIII. táblázat

Az önkormányzati hatóságoknál alkalmazott főbb tisztviselők megoszlása
átlagos keresetük szerint 1888-ban Magyarországon¹⁹

Évi átlagos keresetek forintban	Abszolút tisztviselők száma	Összes tv. %-a
301-400	569	5,36
401-500	128	1,2
501-600	2286	21,51
601-700	199	1,87
701-800	4644	43,7
801-900	730	6,87
901-1000	286	2,69
1001-1500	1047	9,58
1501-2000	609	5,73
2001-3000	107	1,01
3001-től	21	0,2
Összesen:	10626	100

Az önkormányzati hatóságoknál alkalmazott főbb tisztviselők megoszlása átlagos keresetük szerint
1888-ban Magyarországon

1888-ban tehát a törvényhatóságok főbb tisztviselőinek több mint **egynegyede** az értelmiségi családok létminimumának tekintett szint alatti vagy közvetlen közelében lévő keresettel bírt, olyan keresettel, amely **kevéssé tette lehetővé** gyermekeik iskoláztatási költségeinek viselését.

E csoportba tartoznak többek között - igaz ők csak átmenetileg - a közigazgatási napidíjas gyakornokok, a rendezett tanácsú városok tanácsnokai, árvaszéki ülnökei, pénztári ellenőrei, a községi és körorvosok, valamint az állatorvosok.

A minimális keresettel rendelkezők arányát azonban lényegesen magasabbra becsülhetjük, hiszen a részletes adatokkal nem jellemzettek (5.427 fő) többsége alacsony keresettel bíró írnok és díjnok volt. Általános fizetésrendezés hiányában pedig az egy feladatkört betöltő tisztviselők között nem volt ritka az átlagos kereset körüli 80-100 %-os szóródás sem. (Részletesen: 8. sz. melléklet)

Az állami tisztviselők rangosztályonkénti átlagos kereseteit az ugyanezévi - 1888-as - költségvetés alapján számítottuk ki.

XXIX. táblázat

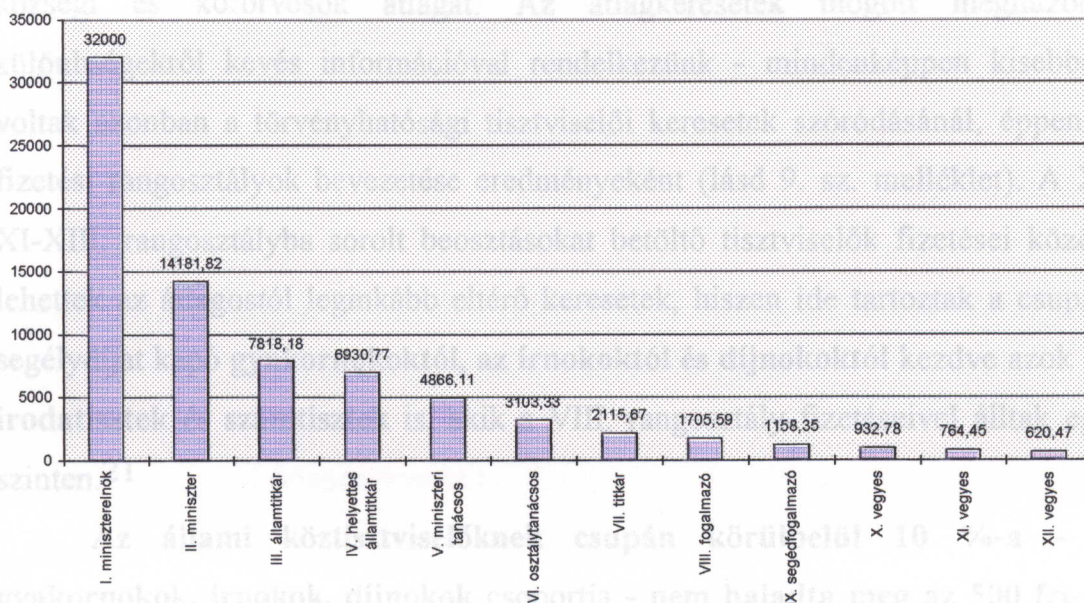
Az állami tisztviselők rangosztályonkénti átlagkeresetei 1988-ban

Magyarországon²⁰

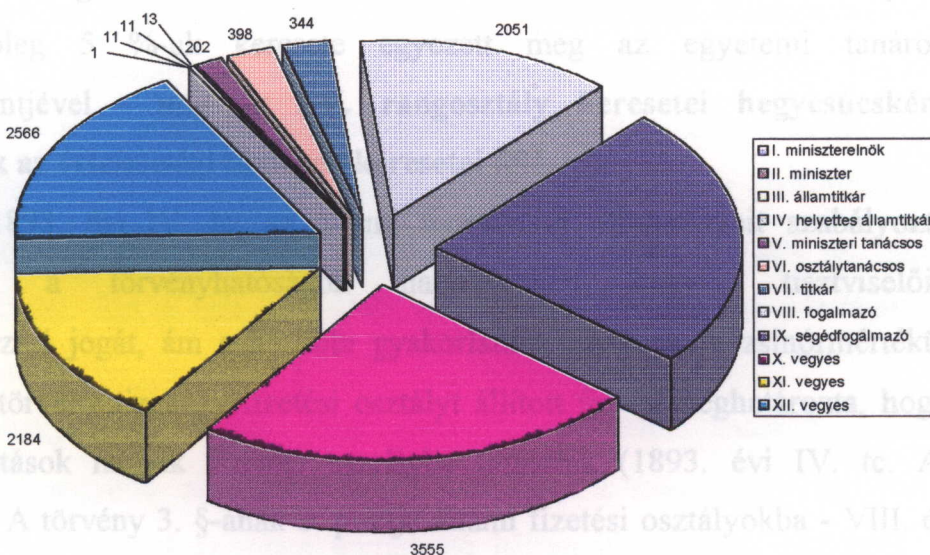
Rangosztály	Tisztviselők abszolút száma	Tisztviselők %-a	Évi átlagos kereset (Ft)
I. miniszterelnök	1	0,01	32000
II. miniszter	11	0,07	14181,82
III. államtitkár	11	0,07	7818,18
IV. helyettes államtitkár	13	0,09	6930,77
V. miniszteri tanácsos	202	1,35	4866,11
VI. osztálytanácsos	398	2,67	3103,33
VII. titkár	344	2,31	2115,67
VIII. fogalmazó	2051	13,74	1705,59
IX. segédfogalmazó	3586	24,03	1158,35
X. vegyes	3555	32,82	932,78
XI. vegyes	2184	14,64	764,45
XII. vegyes	2566	17,2	620,47
Összesen:	14922	100	1175,43

Az állami tisztviselők rangosztályonkénti átlagkeresetei 1888-ban Magyarországon

Az állami tisztviselők rangosztályonkénti megoszlása 1888-ban Magyarországon

Az állam közvetlen szolgálatában álló köztisztviselők átlagos keresete mintegy hatvan százalékkal volt magasabb az adott időszakban a törvényhatóságok tisztviselőinek átlagos kereseténél, meghaladta a fővárosi köztisztviselők fizetési átlagát is - elsősorban az I-V. rangosztály fizetési átlagai következtében. De még a legalsó rangosztály átlagos fizetése is megközelítette a

községi és körorvosok átlagát. Az átlagkeresetek mögött meghúzódó különbségekről kevés információval rendelkezünk - mindenképpen kisebbek voltak azonban a törvényhatósági tisztviselői keresetek szóródásánál, éppen a fizetési rangosztályok bevezetése eredményeként (lásd 9. sz. melléklet). A X-XI-XIII. rangosztályba sorolt beosztásokat betöltő tisztviselők fizetései között lehettek az átlagostól leginkább eltérő keresetek, hiszen ide tartoztak a csupán segélydíjat kapó gyakornokoktól, az írnokoktól és díjnokoktól kezdve azok az irodatisztek és számtisztek is, akik a VIII. rangosztály fizetéseivel álltak egy szinten.²¹

Az állami köztisztviselőknek csupán körülbelül 10 %-a - a gyakornokok, írnokok, díjnokok csoportja - nem haladta meg az 500 forint-os kereseti minimumot, míg közel felük a polgári- és felsőbb leányiskolai tanárok kereseti színvonalával megegyező fizetéssel rendelkezett, több mint egyharmaduk a gimnáziumi és reáliskolai tanárokhoz hasonló fizetést kapott. Megközelítőleg 5 %-uk keresete egyezett meg az egyetemi tanárok illetmény szintjével - míg az I-V. rangosztály keresetei hegycsúcsként magasodtak az értelmiségi tömegek keresetei fölé.

Az 1893. évi IV. tc. az állami tisztviselők illetményeit szabályozta egységesen, a törvényhatóságok hatáskörében hagyva tisztviselőik fizetésrendezési jogát, ám a későbbi gyakorlatban azoknak is zsinórmértékül szolgált. A törvény tizenegy fizetési osztályt állított fel és meghatározta, hogy mely beosztások melyik fizetési osztályba tartoztak (1893. évi IV. tc. A. melléklete). A törvény 3. §-ának b. pontja állami fizetési osztályokba - VIII. és IX. osztályba - sorolta be a középiskolai tanárokat is. A magasabb fizetési osztályba jutás kinevezéssel történt, s a kinevezés után a fizetési osztálynak és fokozatnak megfelelő, valamint a lakóhely megélhetési költségeit figyelembe vevő lakáspénz járt (lásd 1893. évi IV. tc. B. melléklete).

A tisztviselők azonban elégedetlenek voltak az 1893-as rendezéssel, s 1906 után az áremelkedésekre hivatkozva elérték, hogy a fizetési osztályokon belüli fokozatokban szolgálati idő szerint automatikusan emelkedtek illetményeik.²²

Az 1909. évi vármegyei háztartási felvétel tartalmaz adatokat az állami köztisztviselők fizetési osztályonkénti átlagos keresetének alakulásáról.

XXX. táblázat

Az állami köztisztviselők fizetési osztályonkénti átlagos keresetének alakulása
1889-1909 között Magyarországon²³

Fizetési osztály	Átlagos kereset 1909-ben, koronában	Emelkedés 1889- hez képest
VI.	7300	32,7
VII.	5200	57,6
VIII.	4000	110,5
IX.	2900	141,7

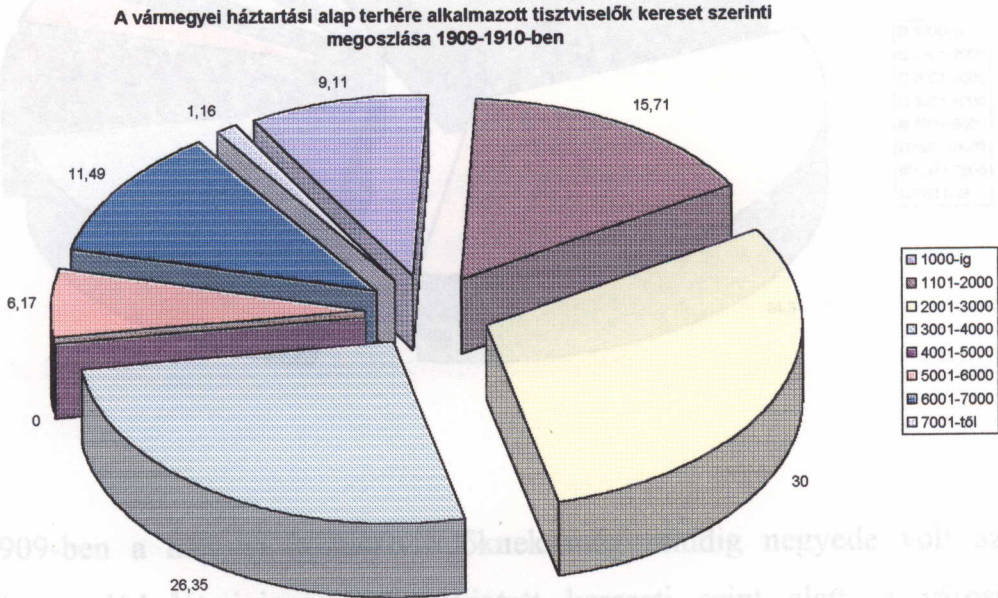
A táblázat adataiból kitűnik, hogy az automatikus fizetésemelkedés elsősorban az alacsonyabb keresetű tisztviselők nominálbérének tetemes emelkedésével járt, ami reálértékben csupán az árak emelkedésének teljes ellensúlyozását jelentette - a kormányzatok bérpolitikája tehát elsősorban azt célozta, hogy az alacsonyabb keresetű tisztviselők szociális helyzete ne váljon elviselhetetlenné. Ezt a célt szolgálták a különböző **drágasági pótlékok** és **államsegélyek** is.

A megyei és városi köztisztviselők keresetei hasonló fizetési osztályokban nagyobb mértékben növekedtek, így a századelőre az állami tisztviselők kereseteivel szemben mutatkozó hátrányuk némileg csökkent. A megélhetési költségek másfél évtized alatti közel 90 %-os emelkedését figyelembe véve azonban a törvényhatóságok tisztviselőinek kereseti viszonyaiban nem történt tényleges javulás.

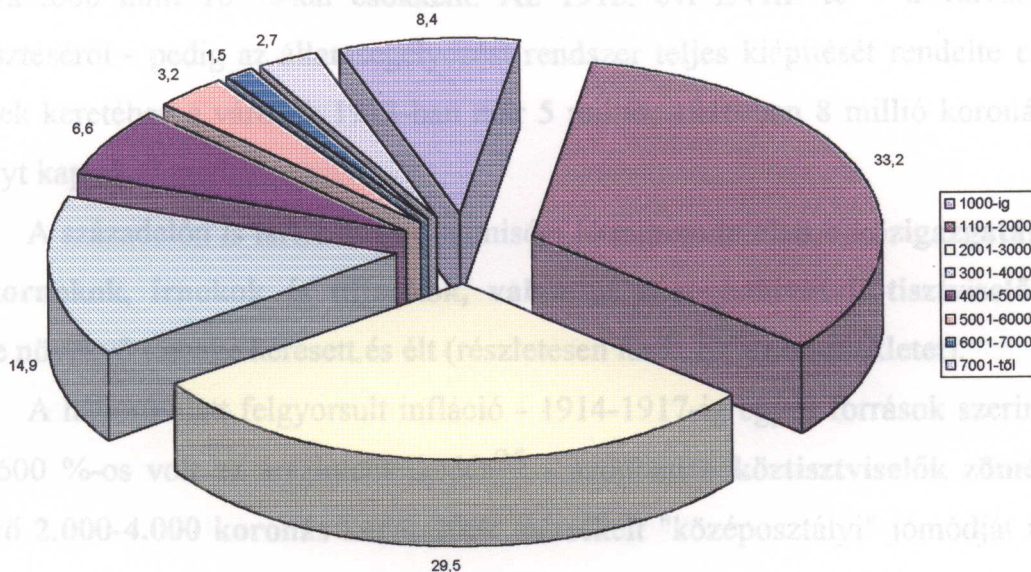
A vármegyei és városi háztartási alap terhére alkalmazott tisztviselők kereset szerinti megoszlása 1909-1910-ben²⁴

Átlagkereset koronában	Városi tv. %-ában (államsegéllyel)	Városi tv. %-ában (államsegély nk.)	Vármegyei tisztviselők %-ában
1000-ig	5,1	8,4	9,11
1101-2000	24,5	33,2	15,71
2001-3000	34,3	29,5	30
3001-4000	19,6	14,9	26,35
4001-5000	7,1	6,6	-
5001-6000	4,2	3,2	6,17
6001-7000	1,8	1,5	11,49
7001-től	3,4	2,7	1,16
Összesen (100%=):	18388	18388	5412

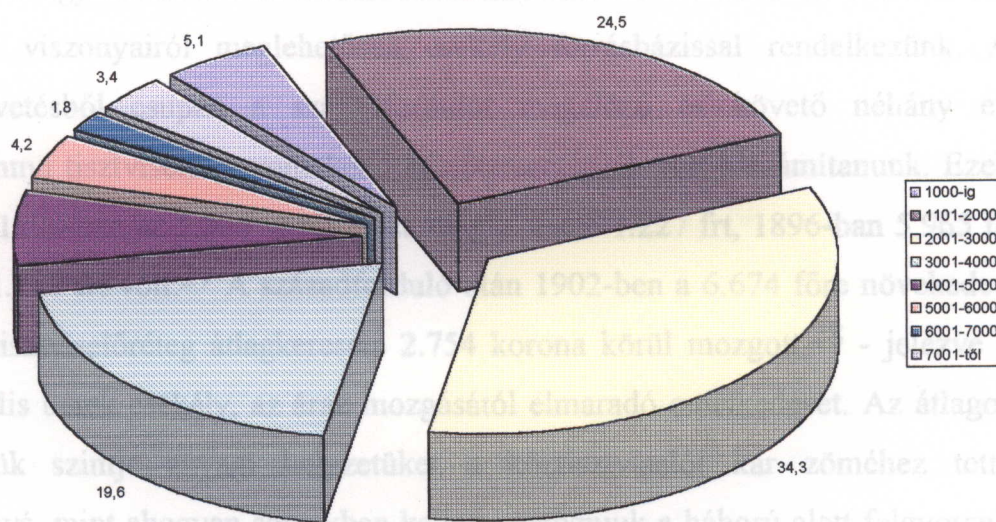

A városi háztartási alap (államsegély nélkül) terhére alkalmazott tisztviselők kereset szerinti megoszlása 1909-1910-ben

A városi háztartási alap (államsegéllyel) terhére alkalmazott tisztviselők kereset szerinti megoszlása 1909-1910-ben

b.) 1909-ben a megyei köztisztviselőknek még mindig negyede volt az értelmiségi család létminimumának tekintett kereseti szint alatt, a városi tisztviselők között ez az arány pedig 40 % fölé emelkedett! E tarthatatlan helyzet kényszerítette a kormányzatot 2 millió korona államsegély folyósítására a városok részére, amelynek segítségével a 2.000 korona alatti fizetésű

aránya több mint 10 %-kal csökkent. Az 1912. évi LVIII. tc. - a városok fejlesztéséről - pedig az államsegélyezési rendszer teljes kiépítését rendelte el, aminek keretében a városok 1913-ban már 5 millió, 1916-ban 8 millió koronás segélyt kaptak.

A századelőn is tartósan az értelmiségi létminimum alatt a közigazgatási gyakornokok, írnokok és díjnokok, valamint a segédhivatali tisztviselők egyre növekvő tömege keresett és élt (részletesen lásd: 10. sz. mellékletet).

A háború alatt felgyorsult infláció - 1914-1917-ig egyes források szerint 400-600 %-os volt az árszintemelkedés²⁵ - azonban a köztisztviselők zömét kitevő 2.000-4.000 koronás keresetűek mérsékelte "középosztályi" jómódját is kikezdte "a hámoszobás lakás, a vasúton a második osztály és a három tál étel" mellett engedniük kellett a gyermekek taníttatásának igényéből is, hiszen kereseti szintjük emelkedése ugyanez idő alatt mindössze 25-35 %-os volt.²⁶

Az ugyancsak állami alkalmazottnak számító államvasúti tisztviselők kereseti viszonyairól meglehetősen csekély forrásbázissal rendelkezünk. A költségvetésből csupán a századfordulót megelőző és követő néhány év valamennyi tisztviselőre vonatkozó átlagkeresetét sikerült kiszámítanunk. Ezek szerint 1894-ben az 5.536 vasúti tiszt átlagkeresete 1.227 ft, 1896-ban 5.965 fő átlaga 1.287 ft volt.²⁷ A századforduló után 1902-ben a 6.674 főre növekedett vasúti tisztviselőréteg átlagkeresete 2.754 korona körül mozgott,²⁸ - jelezve a nominális bérek csekély, az árak mozgásától elmaradó emelkedését. Az átlagos keresetük szintje anyagi helyzetüket a köztisztviselői kar zöméhez tette hasonlóvá, mint ahogyan sorsukban kellett osztozniuk a háború alatt felgyorsult infláció idején is.

b.) A magánalkalmazott tisztviselők kereseti viszonyai

Amíg a közalkalmazott tisztviselők kereseti viszonyaiban az állami költségvetés teherbíró képessége, a kormányzatok hatalom- és társadalompolitikai megfontolásai voltak meghatározóak, addig a magánalkalmazott tisztviselők kereseti viszonyait a mindenkori szellemi

munkaerőpiac törvényszerűségei alakították, módosítólag csupán a köztisztviselői pályák konkurenciája - ahol ilyen volt - hatott.

A magánvasutak tisztviselői

A magántársaságok kezelésében lévő vasutak tisztviselőinek száma a századforduló idején - az államosítások után - csupán csekély mértékben növekedett. 1894-ben 913 tisztviselőt, 1896-ban 950-et, 1900-ban 1.075-öt, s 1902-ben is csak 1.178 tisztviselőt foglalkoztattak a magánvasutak. E tisztviselők kereseti szintje azonban mintegy 15 %-kal meghaladta állami alkalmazott társaik kereseti szintjét, 1894-ben átlagos fizetésük 1.394 frt (állami: 1.227 frt), 1896-ban 1.499 frt (állami: 1.287 frt), míg 1900-ban 3.111 korona (állami: 2.642 korona) volt.²⁹ Az állami vasutak elszívó hatását a magasabb kereset mellett kedvezőbb nyugdíjfeltételek és több kisebb jelentőségű juttatás - pl: jobb szabású egyenruha - próbálta ellensúlyozni.

A költségek ellenére a képzettség és a tevékenység azonossága, a magas kereseti színvonal, az egzisztenciális biztonság hasonlósága miatt az államvasúti tisztviselőkkel keresték a társadalmi kapcsolatokat és az azonosulást, s nem az iparban, kereskedelemben alkalmazott magántisztviselőkkel.³⁰

Az ipari tisztviselők

Az iparban foglalkoztatott tisztviselők kereseti viszonyairól az 1900. évi népszámlálás készített átfogó felmérést. A századfordulót megelőző időszakban az ipari tisztviselők keresete lényegesen alacsonyabb volt a közszolgálatban álló bármely értelmiségi csoport kereseti szintjénél, nem csupán a kortársak nem tekintették őket "tulajdonképpeni" értelmiségnek, de a középosztályi életmód viteléhez hozzájáruló lakáspénz, félárú vasúti igazolvány, vásárlási tisztviselő-kedvezmény stb. sem tartoztak bele szellemi munkájuk ellenértékébe. A századfordulót megelőző évtized nagyarányú munkaerőkereslete azonban illetmény szintjük emelkedését is eredményezte: 1900-ban az iparban foglalkoztatott tisztviselők átlagos keresete 1.620 korona volt, ami nagyjából

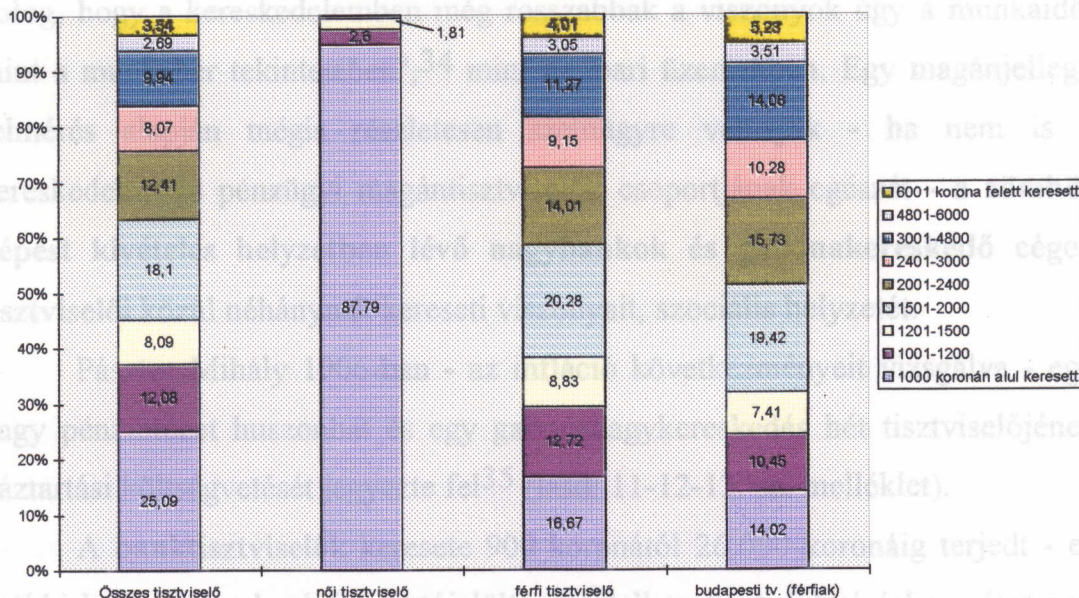
megegyezett az elemi népiskolai tanítók átlagos kereseti szintjével, s közel háromszorosa volt az ipari munkások átlagos keresetének.³¹

XXXII. táblázat

Az iparban alkalmazott tisztviselők keresetei 1900-ban Magyarországon³²

Összes tisztviselő		női	férfi	budapesti tv. (férfiak)
		tisztviselő		
Tisztviselők száma	17386	2364	15022	6748
Felmért tv.-k száma (100%)	11699	1384	10315	5926
1000 koronán alul keresett	25,09	87,79	16,67	14,02
1001-1200	12,08	2,6	12,72	10,45
1201-1500	8,09	1,81	8,83	7,41
1501-2000	18,1	0,43	20,28	19,42
2001-2400	12,41	-	14,01	15,73
2401-3000	8,07	0,07	9,15	10,28
3001-4800	9,94	-	11,27	14,06
4801-6000	2,69	-	3,05	3,51
6001 korona felett keresett	3,54	-	4,01	5,23

Az iparban alkalmazott tisztviselők keresetei 1900-ban Magyarországon

A keresetek igen nagy - a többi értelmiségi csoportokéhoz **hasonló** - szóródásánaknak elsődleges oka a **szakképzettségben** és hivatali beosztásban

lévő különbözőség volt: a 4.801 - 6.000 koronás keresetűek csoportját kivétel nélkül a diplomás műszaki tisztviselők tették ki, míg a 6.000 korona feletti keresetűek az igazgatók és igazgatótanácsi tagok közül kerültek ki.³³ A másik okként az iparágankénti eltérő kereseti szint nevezhető meg: hasonló beosztásokban az átlagosnál magasabb keresetet biztosított tisztviselőinek a gép-, az élelmezési és élvezeti-, valamint a vegyipar. Harmadik ok pedig a női munkaerők alulfizetettsége volt, átlagos keresetük nem érte el a férfiak átlagos kereseti szintjének kétharmadát.

Összességében az ipari tisztviselők közel kétharmadának keresete nem érte el a 2.000 koronát, amit - hozzávetőleg - a századelőn az értelmiségi családok létminimumához szükséges keresetnek tekintettünk a századelőre vonatkozólag.

A kereskedelemben és hiteléletben foglalkoztatott tisztviselők

A magántisztviselők e nagy csoportjának kereseti viszonyaira egyetlen átfogó felmérés sem világít rá, elfogadhatónak tűnik azonban a századelőre vonatkozólag Fenyő Vilmos megállapítása, mely szerint: "Általánosan tudott dolog, hogy a kereskedelemben még rosszabbak a viszonyok úgy a munkaidő, mint a munkabér tekintetében",³⁴ mint az ipari üzemekben. Egy magánjellegű felmérés alapján mégis részletesen szemügyre vehetjük - ha nem is a kereskedelmi és pénzügyi magántisztviselők csoportjának egészét - a zömhöz képest kivételes helyzetben lévő nagybankok és gabonakereskedő cégek tisztviselői közül néhánynak kereseti viszonyait, szociális helyzetét.

Pásztor Mihály 1906-ban - az infláció következményeit vizsgálva - egy nagy pénzintézet huszonhat és egy gabonanagykereskedés hét tisztviselőjének háztartási költségvetését jegyezte fel³⁵ (lásd: 11-12-13. sz. melléklet).

A banktisztviselők keresete 900 koronától 26.000 koronáig terjedt - ez utóbbi keresettel a bank igazgatójelöltje rendelkezett. A felmérésben részt vett tisztviselők között a 4.800-6.000 koronáig terjedő kereset számított átlagosnak. Magánvagyonuk közülük 13-nak volt, a legnagyobb 300.000 korona, a legkisebb 20.000 korona készpénzt jelentett, az átlagos érték 80.000 korona. A banktisztviselők másik fele semmilyen magánvagyonnal nem rendelkezett. A

viszonylag magas keresetek ellenére nem volt ritka az adósság sem közöttük, bár ez többnyire nem csupán reálkeresetük romlásából, mint a többi tisztviselő esetében, hanem költséges, "úri" passziókból származott.

Gyermeük iskoláztatására mindössze három tisztviselő költött!

A gabona nagykereskedő cég hét tisztviselője 1.800-14.000 korona között keresett. Átlagosnak itt a 3.600-4.000 koronás fizetés számított, ám közülük csupán egy nem húzott viszonylag jelentős mellékjövedelmet. A hét tisztviselő közül háromnak volt a felmérés előtt vagy alatt adósság miatt letiltva a fizetése, s csupán egyiküknek nem volt jelentősebb adóssága, bár háztartási költségeik nagyobbik részét megélhetési alapszükségleteik (lakás, élelem, ruházkodás) biztosítása tette ki.

A nagybankok és kereskedelmi cégek tisztviselői - bár kereseteik átlagos szintje felülmúlta a köztisztviselőkéét, s a többi magántisztviselőét - sem kerülhették ki a századelőn az értelmiségi keresetekben jelentkező fő tendenciát, a keresetek vásárlóerejének csökkenését, azonban ez őket csupán életmódjuk egy-egy nélkülözhető elemének feladására vagy ezt kikerülendő, adósságok "csinálására" kényszerítette, egészében nem veszélyeztette középosztályi jómódjukat. A kereskedelemben és hiteléletben alkalmazott tisztviselőknek azonban - számuk 1910-ben már 47.892 volt - mindössze egyötöde dolgozhatott az említett nagy intézményekben és élhetett a jelzett színvonalon.

c.) A szabadfoglalkozású értelmiségiek jövedelmi viszonyai

A legnehezebb feladat talán a szabadfoglalkozású értelmiségiek jövedelmi viszonyaira fényt deríteni, hiszen - a szabad foglalkozás természetéből adódóan - nem volt egy szervezettől húzott viszonylag állandó keresetük, jövedelmük megadóztatása pedig érdekeltté tette őket annak titkolásában, illetve a ténylegesnél kisebb jövedelem bevallásában. Így feladatunk megoldásában csupán két fajta forrásra támaszkodhatunk: virilisjegyzékekre, amelyek ugyancsak közvetve utalnak egy-egy szabad foglalkozású csoport jövedelmi helyzetére, de viszonylag hitelesnek tekinthető, hiszen a jegyzékre való felkerülés politikai előnyöket nyújtott; kortársi

feljegyzésekre, melyek többnyire általános és kevésbé pontos megjegyzéseket tartalmaznak a szabadfoglalkozású értelmiségiek kis csoportjainak jövedelmi helyzetéről.

A dualizmus kori szabad pályák értelmisége a XIX. század 40-es éveiben beinduló polgárosodás - a vagyonosodó városi polgárságból toborzódott klientúra kialakulása - eredményeképpen szakadhatott le a főúri eltartottság köldökzsinórjáról. A magánpraxist folytató értelmiség fénykora a kiegyezést követő két évtized volt, amikor úgy tűnt, hogy a magyar polgárosodás is a társadalom egyre nagyobb tömegeinek teszi lehetővé szellemi szolgáltatásaik igénybevételét. E periódusnak a szabad foglalkozású értelmiség számára nyílt jövedelmi lehetőségeit jellemzi, hogy a törvényhatósági bizottságok tagjainak jelentős hányada kerül ki a szabad foglalkozásúak közül - ha ez a jövedelem után fizetett adó kétszeres beszámításával történt is. 1889-ben a vármegyei törvényhatósági bizottságok tagjainak 6,03 %-a volt ügyvéd, 4,93 %-a pedig egyéb szabad foglalkozású (abszolút számokban: 1.389, illetve 1137%). A városi törvényhatósági bizottságokban arányuk még jelentősebb volt: Budapesten a bizottsági tagok 14,25 %-a (57 fő), a többi 24 thj. városban 10,73 %-a (315 fő) került ki az ügyvédek közül, Budapesten az egyéb szabad foglalkozásúak aránya 12,57 % (51 fő), a többi 24 városban pedig 4,66 % (137 fő) volt.³⁶

Az 1880-as évek végétől azonban a paraszti polgárosodás megrekedése, az ipari forradalom kibontakozását követő tőkekoncentráció és a tisztviselő-értelmiség fokozatos elszegényedése következtében a szabad foglalkozások lehetőségei beszűkültek.³⁷ A huszadik század elején súlyosbította a helyzetet, hogy a szabad pályán korábban érvényesülni nem tudókat felszívó közszolgálati és magánintézményi állások is telítetté váltak. Mindezek a szabad foglalkozásokon belüli konkurencia élesedéséhez, a jövedelmek polarizálódó eloszlásához vezettek.

Az 1906-os évben a Budapesten praktizáló ügyvédek jövedelmük szerinti megoszlása a következő volt:

50 ügyvéd évi jövedelme	40.000 koronánál nagyobb
200 ügyvéd évi jövedelme	16.000-40.000 korona között
300 ügyvéd évi jövedelme	8.000-16.000 korona között
500 ügyvéd évi jövedelme	4.000-8.000 korona között
300 ügyvéd évi jövedelme	4.000 korona alatt maradt. ³⁸

E jelenséghez kapcsolódott a magánpraxis beindításához szükséges tőkét összegyűjteni nem tudó ügyvédi diplomások közül kikerülő "ügyvédsegédek" számának gyors növekedése: 1900-ban még csupán 1.846-an, 1910-ben már 4.364-en voltak.³⁹

Az orvosok helyzete sem volt külön az ügyvédekénél, hasonló időpontban Budapesten 1.300 orvos élt praxisából, ebből - kortársi megítélés szerint "néhányak nagy, sőt túl nagy jövedelme van, egy részének öt-tízezer forint (10-20.000 korona - M.J.) évi jövedelmet hajt a praxis, a nagyobb része azonban szegény és adósságot csinál".⁴⁰

Az értelmiség jövedelmi viszonyainak főbb sajátosságai és néhány következményük

Az értelmiség megélhetési forrásai között a tradicionális nemesi értelmiség létalapja - a földbirtok - a századfordulóra már jelentéktelenné vált, az értelmiség jövedelmét döntő mértékben a szellemi foglalkozásából származó kereset tette ki. Az egyes foglalkozási csoportok között, de azokon belül is, jelentős - nem ritkán 10-15-szörös eltérések is akadtak, a legkevesebbet és legtöbbet keresők csoportjainak átlagos kereseti szintjeit, ha összevetettük. A dualizmus első évtizedeiben az értelmiségi foglalkozásúak mintegy hatoda-ötöde keresett csupán annyit, amennyi csak családja minimális megélhetését biztosította, de gyermekeik közép- vagy felsőfokú taníttatásának költségeit nem fedezte - annak ellenére, hogy még az ő keresetük is általában 2-4-szerese volt

az agrárproletáriátus és az ipari munkásság átlagos keresetének. Az értelmiség jellegadó zöme, mintegy háromnegyed része, a munkáskeresetek 5-8-szorosának megfelelő jövedelemmel rendelkezett, ami - s úgy véljük az értelmiség társadalmi elhatárolódásának ez is egyik fő tényezője - számukra "középosztályi" életnívó vitelét tette lehetővé, gyermekeik megfelelően rangos iskolába járatásával egyetemben.

Az értelmiség néhány százaléka pedig - a közigazgatás legmagasabb pozícióit betöltő tisztviselők, egyetemi tanárok, valamint a sikeres ügyvédek, orvosok, mérnökök, művészek - nem ritkán egy 500-1.000 holdas birtok árát is megkeresték évente, amin, ha nem állt módjukban örökölni, meg is vásárolták az említett nagyságú birtokot társadalmi presztizsük emelésére, többnyire frissen rajzolt nemesi címerük mellé.

Az ipari forradalom kibontakozását követő gyors gazdasági fejlődés nem csupán azzal a következménnyel járt, hogy megteremtődtek - főként a gazdasági szektorban - az értelmiség gyors növekedésének feltételei, hanem az árak emelkedésével, a felgyorsuló inflációval elindította az értelmiségi foglalkozásúakat az elszegényedés - a "proletarizálódás" - útján is: a dualizmus utolsó évtizedében a szellemi foglalkozásúak mintegy fele süllyed arra a kereseti szintre vagy alá, amit az értelmiségi létminimumnak tekinthetünk.

Az értelmiség "proletarizálódásának" folyamata több olyan következményt vont maga után, amit a réteg utánpótlása szempontjából is fontosnak ítélnék:

- 1.) Felgyorsult a nők értelmiségi pályákra kerülésének folyamata - ami ugyan emelte az érintett családok jövedelmét, ugyanakkor konkurenciát teremtett a férfiaknak, s a reálbérek csökkenésének irányába hatott.⁴²
- 2.) Csökkent az értelmiségen belül az eltartottak aránya. E folyamat kisebb részben a nők munkába állásának, nagyobb részben azonban a születések száma csökkenésének volt következménye.⁴³ Ez nem kevesebbet jelent: az értelmiség a dualizmus utolsó évtizedeiben relatíve egyre csökkenő mértékben volt csak képes önmaga gyorsan bővülő reprodukciójában részt venni!

3.) Megszűnt a közép- és felsőfokú oktatás exkluzív jellege, a családi támogatás csökkenése a hallgatók önellátásának rendszerét kényszerítette ki - pl.: óraadás, irodai munka stb -, ami olyan társadalmi rétegeket is "iskolaképpé" tehetett, melyek gyermekeinek korábban az oktatás magasabb lépcsői elérhetetlennek bizonyultak.⁴⁴

Egészében kitűnően jellemzi a magyar értelmiség szociális helyzetének romlását, a szegényedés utolsó, háború előtti fázisait **Buday Dezső** tanulmányának néhány találó mondata: "A magyar honorátior-osztálynak az életéből először a jólétnek apró örömei maradtak el: az utazások, a színház, a társaság. Fogyasztási szövetkezeteivel sokáig vívta a szélmalomharcot a viszonyokkal, most végre elérkezett az idő, mikor csak a meglevő energiák rovására tudja az elsőrendű életszükségleteit megszerezni. Eladósodás, az egészség csökkenése, gondok járnak ennek a szomorú jelenségnek a nyomában. Hol maradt a régi tisztviselő-álom: öregségére a saját szerény kis lakás, vagy a pesti embernek a lakásbér-letiltáson felépülő kis balatoni villa, a hol szabadságát nyugodtan eltöltheti? Hol maradt a fiúk diplomás pályára való nevelése, a lányok férjhez adása?"⁴⁵

2.42 AZ ÉRTELMISÉGI HÁZTARTÁSOK SZERKEZETÉRŐL

A dualizmus kori társadalomszerkezet kutatásának egyik jelentős problémája, hogy a források nem teszik lehetővé a társadalom alapvető funkcionális egységeinek, a családoknak vagy pontosabban a háztartásoknak a rekonstruálását oly módon, hogy azok pontos összefüggésbe hozhatók legyenek a társadalom nagyobb csoportjairól feltárt adatokkal. Így csak közvetett módon és sokszor csupán részlegesen vagy nagyon szűk körre terjedően (egyéni életpályák, egyes családok kutatása útján) van mód a társadalom általános és igen elvont szerkezete mögött ténylegesen működő folyamatokra vagy konkrét szerkezeti egységekre fényt deríteni, amely egységekben a jövedelmeket elköltötték, ahol a fogyasztás lezajlott, ahol konkrét lakásokban sajátos életformákat és magatartásmódokat, életstratégiákat alakítottak ki.

Nem tehetünk mást az értelmiség esetében sem, mint a közvetett források alapján megpróbálkozunk az eddigieknél valamivel árnyaltabb kép megrajzolásával, amely azonban már bizonyos alapot adhat a jövedelmi-kereseti viszonyokkal való összevetésre, illetve a lakásviszonyok pontosabb értelmezésére.

A fő értelmiségi foglalkozási csoportokba tartozó keresők és eltartottak arányának alakulása 1900-1910 között, valamint az értelmiségi keresők családi viszonyai 1910-ben⁴⁶

Foglalkozási csoportok	100 keresőre jutó eltartott			100 kereső közül 1910-ben							
	1900	1910	csökk. %-ban	férfiak			nők				
				nőtlen	házas	özvegy	elvált	hajadon	házas	özvegy	elvált
1. gazdatisztek	218,5	198,3	20,2	32,9	64	2,7	0,4	85,2	3,7	9,3	1,8
2. erdészeti tv.	243,2	227,8	15,4	24,2	72,3	2,9	0,6	66,7	-	33,3	-
3. bányászati tv.	188,2	182,9	5,3	32,4	65,4	2	0,2	86	2	6	6
4. ipari tisztviselő	129,1	113,5	10,6	44	53,7	1,7	0,6	88,6	5,5	4	1,9
5. kereskedelmi tisztviselő	144,3	117,3	27	46	51,3	2	0,7	89,3	6,1	3,1	1,5
6. közlekedési tv.	160,1	132,8	27,3	35,2	62,4	2,1	0,6	65,8	20,8	10,8	2,6
7. közszolg. és szabadfogl.	160,7	143,3	17,4	37,6	58,8	2,8	0,8	56,6	28,7	13	1,7
Összesen:	157,2	136,1	21,1	-	-	-	-	-	-	-	-
7. csoport néhány részletezése:											
a) közigazg. szolg.	nincs adat			34,45	62,09	2,52	0,94	78,68	10,56	8,49	2,27
-tisztviselők				28,31	68,22	2,51	0,96	75,29	8,25	11,76	4,7
-díjnokok				61,19	35,34	2,59	0,88	79,81	11,66	5,32	3,21
b) ügyvédek				29,75	65,76	3,25	1,24	-	-	-	-
c) ügyvédségédek és jelöltek				91,59	7,86	0,34	0,21	-	-	-	-
d) tanügyi szolg.	nincs adat			33,28	64,22	1,95	0,55	73,67	19,82	5,09	1,42
-népiskolai tanító				27,06	70,63	1,88	0,43	65,98	28,42	4,31	1,29
-felső népiskolai tanító				34,78	65,06	2,47	0,69	63,71	30,22	4,81	1,26
-középiskolai tanár				44,01	52,12	1,25	0,62	87,5	12,5	-	-
e) orvosok				26,43	69,83	2,65	1,09	82,35	15,69	-	1,96
-magánorvosok	nincs adat			23,25	72,4	2,76	1,59	78,95	15,79	-	5,26
-kórházi orvosok				63,83	34,61	1,23	0,33	82,15	17,85	-	-
f) gyógyszerészek				15,83	80,05	3,29	0,83	9,09	5,05	85,86	-
g) irodalom, művészet				43,28	92,4	2,61	1,81	57,53	30,82	6,88	4,17
h) tud. intézmény				35,17	60,94	2,86	1,03	74,64	10,6	12,88	1,82

Az értelmiségi keresők és eltartottak arányáról és az értelmiségi keresők családi állapot szerinti tagozódásáról összeállított táblázat adataiból levonható első következtetésünk: századunk első évtizedében az értelmiséget is sújtó infláció az eltartottak arányának átlagosan 21%-os csökkenését okozta, míg 1900-ban a száz keresőre jutó eltartott 157,2 volt, 1910-ben csupán 136,1. A részletes adatok elemzése pedig a csökkenés mögött meghúzódó folyamatokra is következtetni enged. Az első és általunk leglényegesebbnek tartott folyamat az értelmiségiek házzassághoz vezető anyagi megalapozó életszakaszának megnyúlása - amelynek eredményeként az amúgy is alacsonyabb kereseti zónához tartozó csoportokban a nőtlenek-hajadonok aránya az 50% közelébe érkezett 1910-re. De ugyancsak ennek a folyamatnak az eredménye - az itt nem közölt korviszonyok adatait is figyelembe véve - a családalapításra képtelenné váló fiatal vagy már egyre kevésbé fiatal értelmiségiek - a partiképtelenek - tömegessé válása. E folyamatot és eredményeit leginkább jellemzik a közigazgatási tisztviselők és a díjnokok, valamint az ügyvédek és az ügyvédsegédek-ügyvédjelöltek között lévő nőtlenek/hajadonok aránykülönbségei.

Az eltartottak aránycsökkenése mögött húzódó másik nagy folyamat kétségtelenül a házzasságon belüli születési arány csökkenése. Ez a folyamat a kiskeresetű értelmiségi csoportokban (főként ipari, kereskedelmi tisztviselők) növelte a gyermektelen, illetve az egy-két gyerekes családok számát és a tradicionális családmódellet visszaszorulását okozta. Azokban az értelmiségi csoportokban pedig, ahol a szolgálati idő előrehaladtával közepes nivójú vagy annál is magasabb évi kereset elérése vált lehetővé (főként közalkalmazottak magasabban képzett, magasabb beosztású csoportjai), a nőtlenek/hajadonok nagy arányai mellett a relatíve magas eltartott arányok azt sugallják, hogy a megnyúlt alapozó szakasz utáni házzasságban kettő vagy háromgyerekes családok is tipikusak lehettek. Legjellemzőbb példát erre a középiskolai tanárok szolgáltatnak: a nő és férfi keresők közel fele állt még családalapítás előtt 1910-ben, így a csoport másik felére - rájuk vonatkoztatva az eltartottak arányát - háromnál is több eltartott jutott átlagosan, tehát a házas középiskolai tanárok

között a két és háromgyerekes család lehetett a tipikus. Az értelmiség eltartottjainak aránycsökkenése mögött rejlő harmadik oknak a nők fokozódó ütemű munkábaállását tartjuk - döntő többségében természetesen ugyancsak értelmiségi pályákra. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy századunk első évtizedének végére jelentősen előrehaladt a középosztályi értelmiségi családeszmény eróziója, egyrészt olyan módon, hogy a családfő mellett a család egy nőtagja (feleség vagy felnőtt leány) is keresővé vált - ezáltal fölfelé módosítva a család elérhető életnívóját a családfő keresetéből biztosítottához képest -, másrészt pedig az által, hogy tömegessé és tipikussá lettek az egyszemélyes női értelmiségi háztartások is a magyar társadalomban.⁴⁷ Részben az értelmiségi kereső nők férfiakénál jóval kedvezőtlenebb kereseti viszonyairól, részben pedig szinte reménytelen házassági esélyükről tanúskodik az, hogy átlagosan háromnegyedük volt hajadon 1910-ben.

A kereseti viszonyok és a családnagyság közötti szoros korrelációt bizonyító adatsorok közül némileg kilógnak a néptanítók adatai, hiszen alacsony kereseti szintjük ellenére is kevés közöttük a nőtlenek, illetve a hajadonok aránya és eltartottaik viszonszáma is nagynak tekinthető a többi hasonló keresetű értelmiségi csoportéhoz képest. Ennek magyarázatát abban találjuk, hogy a népiskolai tanítók többségét falusi iskolákban foglalkoztatták - míg az ipari, kereskedelmi tisztviselők szinte kizárólag a városokhoz kötődtek -, ahol az iskola mellett vagy annak épületében valamilyen szolgálati lakást vagy legalább szűkös férőhelyet biztosítottak számukra, ahol az élelmezés, ha szegényes színvonalon is, kisebb költségekkel volt előteremthető, és ahol a tradicionális többgyerekes családmódel még erősebb befolyással bírt.

Összességében 1910-ben az értelmiségi keresők 40-45 %-a volt nőtlen, illetve hajadon; becslésünk szerint ez azt jelentette, hogy az értelmiségi családok (háztartások) egyharmada lehetett egyfős, míg 10-12 % körül mozoghatott azoknak a családoknak az aránya, ahol a családfő mellett másik kereső is hozzájárult a család létfenntartása anyagi bázisának megteremtéséhez. Az alacsonyabb fizetési zónához tartozó városi értelmiségi nem egyfős háztartások átlagos nagysága csak kevéssel haladta meg a három főt,

közöttük tipikus lehetett az egygyerekes család, míg a hasonló kereseti színvonalú falusi értelmiség körében még tartotta magát a két vagy többgyerekes családmódel. A magasabb fizetési zónákba tartozó értelmiségiek körében, ha családot alapítottak, a kereseti viszonyok romlása ellenére is tartható volt még a két- esetleg többgyerekes családnagyság, azonban a családalapításig vezető út megnyúlásával közöttük is jelentősen nőtt az egyszemélyes háztartások aránya. Különösen igaz ez a megállapításunk - a pálya szolgálati idővel növekvő kereseti szintje miatt - a közalkalmazásban álló értelmiségi csoportokra.

Az értelmiség jövedelmi és háztartásszerkezetében bekövetkezett változások természetszerűleg hatással voltak lakásviszonyaikra is, hiszen kisebb vásárlóértékű keresetből nehezebben lehetett a korábban megszokott nagyságú vagy színvonalú lakást fenntartani, mint ahogyan az egyszemélyes vagy a korábbiánál kisebb létszámú tipikus családoknak kisebb lakás is kielégíthette igényeit. Ezen feltételezett összefüggések igazolásához vagy módosításához azonban meg kell vizsgálnunk azokat a védekezési stratégiákat, amelyeket az értelmiség kialakított az infláció hatásait elhárítandó.

Az értelmiség leginkább tipikus reagálása nem megszokott életmódjuk, fogyasztási színvonaluk redukálása volt, hanem kölcsönök, hitelek felvétele az átmenetinek tartott időszak áthidalására. Pásztor Mihály szerint ekkor az értelmiségiek előtt két út állt: "vagy redukálja kiadásait, kevesebb húst eszik, kisebb lakásba költözik vagy pedig - ha megszokott kényelméről nem tud lemondani - adósságot csinál. És épp a megszokott kényelem dolga idézi elő a bajt, mert a megszokott kényelemről lemondani csak nagyon kevesen tudnak. Adósságba keveredünk tehát, mert ma az élelmiszer drágaságos időben is olyan kényelemben és olyan úri módon akarunk élni, mint öt vagy tíz évvel ezelőtt, mikor még olcsóbb volt a hús, a kenyér és a lakás. Mi azt hisszük, hogy nekünk ehhez az úri módhoz és kényelemhez jogunk van, mert az erre való jogot megszereztük az állásunkkal, a hivatalunkkal. Ez a hivatalunkkal járó úri mód és kényelem, a mi Standard of life-ünk, amihez ragaszkodunk, amelyről nem tudunk lemondani és inkább adósságcsinálással pótoljuk azt, ami a fizetésünkből

hiányzik."48 Pásztor számtalan példával igazolja állítását - az egyes értelmiségi csoportok esetében csupán a felettes szerveinknek bejelentett adósságok összege meghaladta az évi bértömegük felét is! - és rámutat a jelenség általánosabb társadalmi okára is: "A társadalmi előítélet fölállított egy tételt: mindenki az álláshoz méltóan tartozik élni. Értsük meg jól egymást: nem a jövedelméhez, hanem az állásához mérten. A munkásember járhat munkászubonyban, de a néptanító vagy a miniszteri fogalmazó-gyakornok nem."49

Az értelmiség "adósságcsinálásának" sajátos formája volt a részletre vásárlás, amely - nem véletlenül - épp századunk első évtizedében élte fénykorát. Hiszen az eladósodott értelmiséginek a részletre vásárlás csupán újabb hitellehetőséget jelentett: "Megveszi a lexikont vagy a klasszikus remekírókat száz forintért; megfizeti az első részletet és anélkül, hogy kibontaná a remekírókat papendekli koporsójukból: azonmód viszi az antikváriushoz és eladja harmadáron."50

Az értelmiség fokozódó eladósodásának szinte természetes velejárója volt a korrupció elharapódzása, olyan mértékűvé válása, amikor már nem az okoz döbbenetet, hogy egy kúriai bírót is megvesztegettek, hanem az, hogy már háromszáz forintért is lehetséges volt.51

Az értelmiségiek reagálásának második fontos eleme a kiegészítő jövedelmek utáni hajsza beindulása volt, főként másodállások vállalásával. 1900-ban az értelmiségi keresők 13,6 %-a bírt mellékfoglalkozással.52

Az értelmiségiek reakciójának harmadik mozzanata a szociális szervezkedés útjára való lépés volt, amely a tisztviselők esetében főként a fizetésemelésre, lakáspénz növelésére, a drágasági stb. pótlékok kiharcolására irányult, a szabadfoglalkozású értelmiségiek esetében azonban - sajátos piaci helyzetükből fakadóan - eljutott a szélesebb társadalmi összefüggések vizsgálatáig, sőt megkérdőjelezéséig is.53

Végül a reagálás utolsó elemeként ítéljük meg csupán a fogyasztás redukálását - ami a lakásviszonyok szempontjából a kisebb vagy kevésbé komfortos lakásba költözést jelentette.

Az értelmiség védekezési stratégiái arra intenek, hogy a századelő magyar társadalmának mentális értékviszonyai következtében csak kevésbé várható egyértelmű korreláció az értelmiség jövedelmi viszonyai, azok alakulása és a réteg fogyasztási színvonala, fogyasztásszerkezete, ezen belül is a lakásra fordított költségek között.

Ezen nem egyértelmű összefüggés sajátosságaihoz próbálunk közelebb jutni 10 jellegzetes értelmiségi háztartás fogyasztási szerkezetének vizsgálatával.

2.43 AZ ÉRTELMISÉGI HÁZTARTÁSOK FOGYASZTÁSI SZERKEZETÉRŐL

A meglehetősen szűkös magánjellegű feljegyzésekből és adatközlésekből olyan sort próbáltunk összeállítani, amelyik megközelítőleg reprezentatívnak tekinthető. Így szerepel táblázatunkban 14.000 koronás keresetű, magánvagyonnal is rendelkező családos tisztviselőtől kezdve a 2.300 koronás fizetésű nőtlen tisztviselőig a különböző kereseti szintű és családi helyzetű értelmiségiek egy vagy több képviselője. Az adatok többsége az 1906-os évre vonatkozik - a III. számú háztartás kivételével. Korlátozza adatsorunk mintaértékét, hogy a tíz háztartásból nyolc fővárosi - kivéve a III. és VI. - és nem található közöttük szabadfoglalkozású értelmiségiek háztartása, ahol pedig a keresetek legnagyobb szóródása miatt a leginkább kirívó fogyasztási szerkezetet és szokásokat lehetne megragadni. Mivel az adatok egy időpontból valók, nem tudjuk követni a fogyasztási szerkezet átalakulásának vizsgálatával az életmód és fogyasztási szokások változásának, átalakulásának folyamatát sem. Arra azonban mód nyílik, hogy az értelmiségi háztartások fogyasztásának néhány olyan sajátosságát megállapítsuk, hogy melyek árulkodnak életmódjukat meghatározó mentális értékviszonyaikról, jövedelmeik és lakásviszonyaik összefüggéseiről.

megoszlásban⁵⁴

[illegible]

A háztartások adatai első megközelítésre is igazolják az értelmiségi "adósságcsinálásról" és mellékfoglalkozásra törekvéseiről fentebb írott megállapításokat. A háztartások fogyasztási (költségvetési) szerkezetének részletesebb vizsgálata pedig azt igazolja, hogy a választóvonal az értelmiségen belül több szempontból is a nőtlen-nős háztartások vagy családok és nem családok háztartás között húzódott.

A családok háztartásokban általános volt a cselédtartás -jövedelemszinttől függően egy vagy kettő-, míg az egyszemélyes háztartásokban a bejárónő vagy a külső szolgáltatások igénybevétele (mosatás, étterem stb.) látott el hasonló funkciót. Kivétel ebből a szempontból a vizsgált háztartások közül a négygyerekes néptanítóé, ami rávilágít a hasonló kereseti szinttel rendelkező családok értelmiségi háztartások zömének viszonyaira is.

Az adatokból egyértelműen kitűnik az is, hogy az elemi szükségletekre (élelem, ruházat) fordított háztartási költségvetési hányad a kereseti szint csökkenésével fordított arányban növekedett: a néptanítói (VI-os) háztartásban megközelítette a 90%-ot, az aljegyzői (X-es) egyszemélyes háztartásban pedig meghaladta a kiadások felét. Az elemi szükségletre fordított költségvetési arányt erősen befolyásolta a háztartások létszáma - bár mind a tíz háztartás esetében nem rendelkezünk pontos létszámadatokkal - az előbbi összehasonlítás mellett a II. és III. háztartások adatainak összevetése is bizonyítja ezt: a hasonló évi keresetekből a négyfős II. számúban 2.000 koronát (26,32%) fordítottak élelemre, 900 koronát (11,84%) pedig ruházatra. A háromtagú III. számú háztartásban ugyanezek a költségek 1.263 koronát (19,67%), illetve 538 koronát (8,38 %) tettek ki.

Az egyes háztartások költségvetésének összehasonlító vizsgálata a szépirodalomból és a korabeli publicisztikából jól vagy kevésbé ismert életmódtípusokat állítja elénk.

a.) Az I. számú háztartás átlagosnál jóval magasabb jövedelem birtokában konszolidált, arányos fogyasztási szerkezetet, a nagypolgárhoz közelítő életmódot takar - valószínűleg saját nyaralóval: "ittthon nyaral" -, amely

életvitelben az adósság nagysága szembeállítva a magánvagyon és az évi megtakarítások összegével, nem veszélyezteti az életvitel tartósságát.

b.) A II. számú háztartás szerkezete mögött a jólszituált, viszonylag magas jövedelmű, életmódját racionalitással szervező középpolgári család típusát sejthetjük, ahol a két kiskorú gyerek és a feleség mellé a családfő két háztartási alkalmazottat is megengedhet magának, kávéházra, élvezeti cikkekre nem költenek, ahol a magánvagyon hiánya ellenére az éves megtakarítások eladósodás nélkül biztosítják a gyerekek várható taníttatását és az időnkénti nívósabb családi nyaralást. A III. háztartás az előbbi variánsa, ahol a 30.000 korona értékű háztulajdon lakbérjövödelme ad létbiztonságot és megengedi a család felnőtt leánytagja költségesebb szeszélyeinek és szórakozásának fedezését is, annál is inkább, mert "eladósorban lévén" ez is racionális befektetésnek számított.

c.) A IV. és V. számú háztartások adatai az "adósságcsináló" értelmiségi család típusának két variánsát, azok fogyasztási szokásait és a mögöttük megbúvó életstratégiát és szemléletet rajzolják meg: az első család feje 4.000 koronás keresete mellé évi 3.000 koronát szerez mellékállásából, 16.000 koronás magánvagyonra minden valószínűséggel örökségből vagy jó házasságból származhatott, hiszen megtakarítást túlköltekezése nem tett lehetővé - az adott évben deficitje mellett 6.000 koronás adóssága volt, fizetését már előzőleg több ízben letiltották, pedig semmilyen tételre nem fordított kiugró összegeket, csupán korábbi arányos, középosztályi fogyasztását igyekezett szinten tartani - amihez hozzátartozott a barátnőtartás is. A második - gyerektelen - háztartásban az eladósodás oka a reprezentáció (élvezeti cikkek, kávéház, üdülés, klub, de itt ruházkodás és lakás is!) költségeinek jelentős túlméretezettsége volt, az évi költségvetés passzívája előrevetíti a család teljes anyagi csődjét.

d.) A VI. számú néptanítói háztartás költségvetése a létminimumra szorított nagycsaládos értelmiségiek fogyasztásának és életmódjának szomorú torzújkra. Ezen családok tömegeiben az önművelésre, a gyerekek taníttatására igen csekély mód nyílt csupán - nem tekinthető ezért véletlennek, hogy a

népiskolai tanítók és a hasonló szinten élő értelmiségi csoportok jártak élen a századelő szociális mozgalmában.

e.) A nőtlen értelmiségi háztartások is több típust takarnak a szépreményű és partiképes, 6.000 koronás fizetéséből megtakarítani is tudó banktisztviselőtől az eladósodott, hónapos szobában lakó, családalapításra csak kevés reményű törvényszéki aljegyzőig. A nőtlen/hajadon értelmiségiek többsége szempontjából az utóbbi számítható jellemzőnek, az előbbi pedig szabályt erősítő kivételnek inkább.

Valamennyi egyszemélyes értelmiségi háztartásra jellemző azonban, hogy a családos háztartások költségeinek felét-harmadát fordították lakásra - ami 1 esetleg 2 szobás garzonlakás vagy hónapos szoba bérére volt elégséges - csonka háztartásukból fakadóan a kávéház, az étterem mintegy lakásuk szerves részeként funkcionáltak, helyettesítve a konyhát, az ebédlőt, a szalont és esetenként a dolgozószobát is.

A tíz értelmiségi háztartás költségvetésének elemzése tehát nem csupán igazolja a korábban megrajzolt képet az értelmiség kereseti viszonyairól, a kereset és életmód sajátos összefüggéseiről, hanem módot adott az elnagyolt kontúrok, az átlagos összefüggések és tendenciák mögötti sajátosságok, életmódtípusok, életstratégiák variánsainak felvillantására is. Mindezekon túl a háztartási költségvetések néhány olyan következtetésre is lehetőséget adnak, amelyekre a korábbiakban nem kerülhetett sor.

A kisebb keresetekkel - vagy a keresetek vásárlóerejének csökkenésével - arányosan csökkentek az értelmiségiek számára az önképzés és a művelődés lehetőségei, ami a század első évtizedének végére már az értelmiség egy jelentős hányadánál nem csupán a középosztályi, hanem egyáltalán az értelmiségi lét alá süllyedést is jelenthette.

A családos háztartások esetében a középosztályi életmóddal szembeni elvárások, a társadalmi presztizsviszonyok megtörték a kereseti szint-lakásnagyság korrelációt: a középső kereseti zónába tartozók esetében ugyanis nem a lakásra fordított abszolút összeg volt a karakterisztikusan hasonló. 1.200

korona körüli összeget, egy háromszobás, jó nivójú és fekvésű lakás bérét adták ki évente lakásra.

A cselédtartás a középosztályi értelmiségi háztartás szerves tartozéka volt, a nagypolgári szinthez közelítő értelmiségi háztartások esetében pedig tipikusnak számított a két, esetleg több háztartási alkalmazott tartása. A költségvetésekből fény derülhetett arra is, hogy a még csekély keresetű értelmiségi családok is, miért élhettek a cselédtartás lehetőségével: az ok a cselédmunka szinte hihetetlen olcsósága - a családok háztartásainak költségeinek átlagosan 3-6%-a, a nőtlen háztartások költségeinek pedig átlagosan 1-3%-a ment csupán a cselédek, illetve bejárónők bérére - vagyis nem kerültek többé évente, mint napi néhány szivar vagy cigaretta, napi egy csésze kávé vagy néhány napilap és folyóirat járatásának költsége.

2.44 ADATOK AZ ÉRTELMISÉG LAKÁSVISZONYAIRÓL

Az értelmiség lakásviszonyait is átfogó országos felmérés a dualizmus időszakában nem készült, egyetlen nagyobb méretű lakásfelvétel az 1906. évi budapesti volt⁵⁵, amelyben foglalkozás szerint is vizsgálták a bérlők lakásviszonyait - így természetesen az értelmiség ilyen körülményeinek a feltárására is alkalmas.

Ez az adatgyűjtés a hazai értelmiség közel egynegyedét érintette, hiszen a fővárosban élt a század első évtizedében az értelmiségiek közel egynegyede.⁵⁶ A fővárosi értelmiségi keresők közül a rendes lakásokban élő főbérlő értelmiségiek lakásviszonyairól és háztartásszerkezetéről felvett adatokat foglaltuk össze a XXXV. számú táblázatban.

Az értelemiségi főbérő háztartások megoszlása lakásnagyság, a háztartás összetétele és a lakberek szerint Budapest 1906-ban⁵⁷

Családfő foglalkozása	Össz. lélekszám	Össz. háztartás	Lakásnagyság szerint					A háztartás összetétele szerint										Évi lakbér nagyság szerint							
			Konyhával bíró lakások					Konyhátlan lakások					Cseléd lakások					Cseléd nélküli lakások					800 K	800-2500 K	2500-tól
			1-3 helyiség	4-6 helyiség	6-10 helyiség	10 helyiségtől	Összesen	1 helyiség	2 helyiség	több helyiség	Összesen	1 fős háztartás	tiszta háztartás	kevert háztartás	Összesen	1 fős háztartás	tiszta háztartás	kevert háztartás	Összesen						
1. abszolút számokban																									
Tanszemélyzet	10896	2486	427	884	998	38	2347	59	37	43	139	6	1246	257	1509	6	769	193	968	9	1309	1021	52	104	
Köztisztviselő	41023	9144	1771	3639	3419	118	8947	60	60	77	197	3	4514	861	5378	25	3037	654	3716	50	5368	3398	162	216	
Magántisztviselő	47150	9671	2265	3834	3258	89	9446	108	63	54	225	3	4411	1374	5778	14	2927	917	3858	25	5756	3521	126	268	
Egyéb értelemiségi	22498	4894	667	1207	2533	170	4577	128	87	102	317	12	2588	744	3344	21	1106	354	1481	69	1640	2626	429	199	
Értelemiségi összesen:	121567	26195	5130	9564	10208	415	25317	355	247	276	878	24	12759	3236	16000	66	7839	2118	10003	153	14073	10566	776	787	
2. viszonyyszámokban																									
Tanszemélyzet		100%	17,18	35,56	40,14	1,53	94,4	2,37	1,49	1,73	5,6	0,24	50,12	10,34	60,7	3,24	30,93	7,76	38,93	0,37	52,65	41,07	2,09	4,18	
Köztisztviselő	nincs	100%	19,37	39,79	37,39	1,29	97,85	0,66	0,66	0,84	2,15	0,03	49,36	9,42	58,81	0,27	33,21	7,15	40,63	0,55	58,7	37,16	1,77	2,36	
Magántisztviselő	adat	100%	23,42	39,64	33,68	0,92	97,67	1,12	0,65	0,55	2,33	0,03	45,61	14,21	59,75	0,14	3026	9,48	39,89	0,26	59,52	36,4	1,3	2,77	
Egyéb értelemiségi		100%	13,62	24,66	51,75	3,47	93,52	2,62	1,78	2,08	6,48	0,25	52,88	15,2	68,33	0,43	22,6	7,23	30,26	1,41	33,51	53,65	8,76	4,06	
Értelemiségi összesen:		100%	19,58	36,51	38,96	1,58	96,64	1,36	0,94	1,05	3,36	0,09	48,7	12,35	61,11	0,25	29,93	8,09	38,26	0,58	53,72	40,36	2,96	3	

Megjegyzések:

Tiszta háztartás: csak családtagok

Kevert háztartás: nem családtagok is (többségében albérlő, ágyrajáró)

A táblázatban nem szereplő 2.093 értelmiséginek volt saját háza vagy házai Budapesten - közülük 1.959 volt fővárosi lakos. Az összes háztulajdonos értelmiségi 87,7%-a csak egy házzal rendelkezett - bár abban több lakás is lehetett. A háztulajdonosok mindössze 12,28%-a (257 fő) bírt több házzal, a legjelentősebb házbirtokosok az ügyvédek (39 fő) 2 házzal, 24 többel, az orvosok (30 fő 2 házzal, 12 többel), az állami tisztviselők (28 fő 2 házzal, 10 többel) és a pénzügyi tisztviselők (10 fő 2 házzal, 3 többel) közülük kerültek ki.⁵⁸

Az egy házzal rendelkező értelmiségiek lakásviszonyai bizonyára jobbak voltak az átlagos értelmiségi lakásviszonyoknál, a több házzal rendelkezőké pedig inkább nagypolgári lehetett, mint középosztálybéli. A budapesti háztulajdonos értelmiségiek összesen 7,47 %-át tették ki a fővárosi értelmiségi háztartásoknak.

A táblázatban ugyancsak nem szerepelnek az ún. nem rendes lakások és az ott lévő háztartások; tehát az intézményekben kialakított szolgálati jellegű lakások és a "lakalkalmatosságok" - a műhelyek, boltok, hivatali helyiségek stb.- amelyek részben lakás céljára is szolgáltak. Egészében Budapesten a felvétel idején a rendes lakások száma 157.007 volt, míg a "lakalkalmatosság" kategóriába 31.955 helyiséget soroltak.⁵⁹

Ez szempontunkból azt jelenti, hogy az intézményi szolgálati lakásokban lakó vagy lakáalkalmatosságokban meghúzódtó értelmiségiek létszámára és viszonyaira nem tudunk fényt deríteni.

Az 1906. évi lakásfelmérés alapja a rendes lakások esetében a helyiségek száma volt - ellentétben a népszámlálások módszerével -, ami az egy helyiséges konyhátlan és a két helyiséges konyhás lakások esetében nem is okoz különösebb gondot, minden más esetben azonban nem ítélt meg teljes bizonyossággal, hogy valójában hány szobás lakásról is van szó. A felmérést készítő tapasztalatai szerint a következő általános megfelelés fedti leginkább a valóságot.⁶⁰

Konyhás lakásokban

$$2 \text{ helyiség} = 1 \text{ szoba} + 1 \text{ konyha}$$

4 helyiség = 2 szoba + mellékhelyiségek

6 helyiség = 3 szoba + mellékhelyiségek

8 helyiség = 4 szoba + mellékhelyiségek

10 helyiség = 5-6 szoba + mellékhelyiségek.

Közlésük birtokában teljes joggal feltételezhetjük, hogy az átlagosnál színvonalasabb, több funkciót ellátó középosztályi lakás tehát legalább 6 helyiségből állt: 3 szoba + konyha + előszoba, fürdőszoba, cselédszoba és hall közül valamelyik kettő.

A lakberek felmérése is helyiségek szerint történt, a szöveges részből az is kitűnik, hogy az 5 helyiségből álló - tehát még nem háromszobás - lakás átlagos lakbéré 797 korona volt a felvétel időpontjában. Így megállapíthatjuk, hogy háromszobás igényes lakás 800 korona lakbér alatt semmiképpen nem volt kapható - ezt a lakbérösszeget tekinthetjük elemzésünk során a középosztályi-középpolgári lakás alsó határának. Felső határnak pedig a tíz helyiséges (5-6 szobás) lakás átlagbérét vettük - 1906-ban az átlagbér 2.462 korona, kerekítve 2.500 korona -, amely fölött már inkább nagypolgári lakásról lehetett szó.

A fenti szempontok figyelembevételével megállapítható, hogy a felvétel időpontjában, századunk első évtizedének közepén a felmért fővárosi értelmiség közel 60%-a háromszobásnál kisebb lakásban lakott! Közülük kevéssel több mint egyharmad élt 2 szobás + 2-3 mellékhelyiséges lakásban, a többiek pedig 1-2 szobás konyhás lakásban, illetve alig több mint három százalékuk 1-2 szobás garzonlakásban. Mivel a cselédes háztartások aránya 61,11% volt, könnyen megállapítható, hogy az értelmiség mintegy ötöde háromszobásnál kisebb - valószínűleg a kétszobás lakásokról lehetett szó - lakásokban is tartott cselédet! Mivel a kétszobás lakásokban csekély számban alakítottak ki külön cselédszobát, feltételezzük, hogy ezekben a lakásokban a cseléd a korábbi szokásoknak megfelelően a konyhában lakott. E jelenséget jellemezte némi túlzással Pásztor: "... Budapestén százezer főnyi a cseléd és a szolgasereg; éppen annyi, mint a tanult munkás. Fényűzés a cseléd tartás, de azért cselédet tart nálunk minden kishivatalnok, mert "noblesse oblige".⁶¹ A cseléd tartó értelmiségi háztartások aránya a pedagógusok, a köztisztviselők és a

magántisztviselők között az átlagos 60% körüli volt, csupán a szabad foglalkozásúak esetében emelkedett a 70% közelébe, árulkodva arról, hogy a piaci helyzetük következtében a drágulás következményeit át tudták hárítani klienseikre, míg az alkalmazásban állók azzal a lehetőséggel nem élhettek. A szabadfoglalkozásúak viszonylagosan kedvező helyzetére mutat az is, hogy közöttük az 50%-ot is meghaladta a legalább háromszobás lakással rendelkezők aránya, s ennek megfelelően közöttük volt a legmagasabb a 800-2.500 koronás lakbért fizetők viszonyyszáma - és közel egytizedük nagypolgári színvonalú lakást tarthatott fenn. A legkisebb arányban éltek középosztályi lakásviszonyok között a magántisztviselők: ilyen szintű lakbért csupán 36,4%-uk fizetett, s alig több mint egy százalékuk tartott fenn nagypolgári szintű lakást. Meglepőnek tűnhetne a középosztályi lakás bérét fizetők közötti alacsony aránya a köztisztviselőknek, ha nem ismernénk tényleges kereseti viszonyaikat. Így azonban világosan látjuk annak az okát is, hogy miért is kényszerült a főváros tanácsa az évtized végén lakásépítési akciókra tisztviselői lakásviszonyain javítandó.⁶² A községi költségvetésből felépített kislakásos lakótelep és bérkaszárnnyák mellett négy bérházat létesítettek kizárólag a tisztviselők számára. E bérházakban a lakások többsége kétszobás volt, kisebb részük háromszobás és néhány pedig négyszobás. Az előszobával, konyhával, cseléd- és fürdőszobával ellátott lakások évi bére 20-40%-kal volt alacsonyabb, mint a hasonló, de magánbérházakban lévő lakások bére.⁶³

A fővárosi tanszemélyzet 40-41%-a tartott fenn középosztályi szintű lakást 1906-ban, az országos kereseti rétegződésükhöz képesti jobb arányt az magyarázza, hogy a fővárosban jóval magasabb volt az országos átlagnál a polgári és középiskolák aránya, a felsőfokú tanintézetek többsége is ide koncentrálódott, de a fővárosi néptanítók keresete is 1,5-2-szerese volt vidéki társaikénak.

A kevert háztartások aránya - amelyekben nem csupán családtagok, hanem idegenek, albérlők és ágyrajárók is voltak -, meghaladta az értelmiségi háztartások 20%-át. Ez a tény kiegészíti a védekezési stratégiákról kialakított képünket - a fővárosi főbérlő értelmiségiek együtöde a nála is sanyarúbb

helyzetben lévőkre hárította át a lakbérterhek növekedését: "A család meghúzza magát az egyik szobában; a másikban pedig a szobaúr, vagy a szobaurak... Így él Budapesten az egyik szegény ember a másik ember szegénységéből."⁶⁴ A kevert háztartások nagyobbik felében cselédet is tartottak, megőrizve ezzel a középosztályi lét hamis látszatát, hiszen arra hitelezett a szabó, a pincér és a sarki fűszeres.

A felmérés adatai nem adnak arra a kérdésre választ, hogy hol éltek, milyen lakásokban laktak a nem háztulajdonos és nem főbérletű fővárosi értelmiségi keresők, akik számításaink szerint az előzőekkel megközelítően azonos létszámot tettek ki! Az ő viszonyaikkal kapcsolatban csupán feltételezéseink lehetnek. Nem sokat tévedhetünk, ha a felmérésben nem szereplőket részben a nőtlen/hajadon egyedülálló értelmiségiekkel tekintjük azonosnak - akiknek aránya a fővárosban meghaladta az országos 30-35% körüli átlagot -, részben pedig az értelmiségi családok második, esetleg harmadik, ugyancsak értelmiségi keresőit azonosítjuk velük, akik a főbérletű családfő lakásában éltek. Az egyedülálló értelmiségi keresők önálló főbérleti lakáshoz jutása a századelőn is szinte reménytelen volt - erről tanúskodik a konyhátlan garzonlakások 3,36%-os aránya -, szolgálati lakáshoz is csak csekély töredékük juthatott, mivel a fővárosban ilyen jellegű intézeti lakás csupán 280 volt 1906-ban.⁶⁵ Így jórészt ők voltak azok a szobaurak és ágyrajárók, akik kifizetni kényszerültek szerencsésebb főbérletű társaik lakbérének jelentős részét, akik hónapos szobákban és olcsó külvárosi panziókban várták sorsuk jobbra fordulását: a kinevezést, a fizetésemelést vagy a jó partit - menyasszonyt nagy hozománnyal. Az ő reménytelen helyzetükön is kívánt javítani a főváros tanácsa az angol Rowton intézmények mintájára felépített Népszállóval 1911-ben. Az Aréna út és az Angyalföldi út sarkán létesített tömegszállás, amelynek három emeletén 18-19 légköbméteres hálófülkék sorakoztak, egy éjszakára 60 fillérért kínáltak szálláslehetőséget - heti bérleteseknek egy ingyenes fürdési kedvezménnyel. Vendégei közül 1913. augusztus 2-8 között 26 % volt az értelmiségi.⁶⁶

A fővároson kívüli városok századeleji lakásviszonyairól általában is kevés forrással rendelkezünk, nem jobb a helyzet az értelmiség esetében sem. A falvak lakás- és életmódviszonyait viszont - főként a parasztságra vonatkozóan - a néprajztudomány kellő alapossággal feltárta.⁶⁷ Mivel pedig a hazai közép- és kisvárosok lakóinak - így az itt lakó értelmiség - lakás- és életmódviszonyairól a források hiánya a makroszintű vizsgálatokat nem teszik lehetővé, munkánk következő fejezetében esettanulmány formájában egy hazai középvárosi bérpalota századeleji lakásainak és többségében értelmiségi lakóinak vizsgálatát végeztük el. Adalékot szolgáltatva mind a hazai középvárosokban élő értelmiségi lakás- és életmódviszonyaihoz, mind pedig a fővárosi lakásokról közölt statisztikai adatok árnyaltabb értelmezéséhez.

2.441 EGY ESETTANULMÁNY: A DEBRECENI PÜSPÖKI PALOTA⁺ ÉS LAKÓI 1912-1914 KÖZÖTT

A Püspöki palota, amely Debrecen belvárosának ma is egyik legismertebb, városképet meghatározó épülete, 1912 novemberében fogadta első lakóit - bár használatbavételi engedélyt 1913. január 27-én kapott a város tanácsától.⁶⁸

Ez az időszak - az "utolsó békeévek" - a debreceni belváros építészeti fejlődése szempontjából korszakhatárnak tekinthető: a fővárosban a XX. század első évtizedének végén tetőző második nagy építési hulláma a tizes évek elejére érte el a hazai középvárosokat, így Debrecent is. Az átmenetinek bizonyult beruházási konjunktúrát kísérő, a magyaros romantikát és a szecesszió stílusjegyeit meghonosító építkezések megbontották a múlt század végére kialakult egységes arculatú városközpontot, amelyben a klasszicista stílusban

⁺ Az épület korabeli hivatalos megnevezése: egyházi bérház. Közkeletű elnevezésének valószínű oka, hogy a reprezentatív bérház helyén - a város főterén, a Nagytemplom szomszédságában - állott korábban a Méliusz-féle püspöki székház. Bár az elnevezés pontatlan, hiszen az új épületben két szolgálati lelkészi lakáson kívül a református egyháznak semmilyen hivatali helyisége nem volt, közkeletűsége miatt használom a Püspöki palota elnevezést.

épített középületek és a klasszicizmushoz hasonult eklektikus stílus elemeinek felhasználásával újjáalakított egyemeletes lakóépületek kellemes harmóniával illeszkedtek egymáshoz. Egyfelől a századelőn megváltozott minőségi igényeket is hordozó egyre feszítőbb lakásszükséglet, másfelől a feltámadó beruházási kedv az 1907-1909 közötti időszakban a korábbi városépítési és szabályozási elvek felülvizsgálatára készítették Debrecen város tanácsát. Az új építési szabályzat, valamint a modern beton csatornahálózat kiépítése, a víz- és városi gázszolgáltatás kiterjesztése teremtették meg a feltételeket ahhoz, hogy az építési hullám sodrában létrehozott épületek - különösen a bérházak - mind építészeti színvonalukban, mind pedig funkcionális szolgáltatási nívójukban megközelítették vagy el is érték fővárosi társaik hasonló jellemzőit.⁶⁹

Az új épületek (pl. a Debreceni Első Takarékpénztár, a Kereskedelmi és Iparkamara, valamint a Debreceni Református Egyházközség bérpalotái) fogadtatása nem volt egészen egyértelmű. Zoltai Lajos, a cívis város történetírója lelkesedve fogalmazta meg az egyik oldal véleményét: "A város, amelyet félszázaddal ezelőt is még sokan inkább nagy falunak neveztek, mint művelt külföldi értelemben vett városnak, sietve vetkőzi le régi paraszti külsejét. Paloták emelkednek ki a földből s az életet a technika vívmányainak, a modern városi élet nélkülözhetetlen higiénikus intézményeinek gyors meghonosítása teszi mindenkire nézve szebbé, kényelmesebbé."⁷⁰ A debreceni közvélemény zöme azonban egyfajta értékvesztésként élte meg a cívis város klasszicista városképének felbomlását, a parasztpolgárság gazdálkodásának és életmódjának sajátos racionalitását tükröző épületek szerkezetének és nagyságrendjének radikális átalakulását.⁷¹

A Püspöki palota építésének története

A fővárosi és a debreceni bérházépítkezési hullám szoros kapcsolatára utal, hogy a Püspöki palota építésének gondolatát egy budapesti tervező-építész cég, a 'László testvérek' vetette fel: a Debreceni Református Egyházközség presbitériuma 1909. január 7-én kapott ajánlatot tőlük, hogy a Nagytemplom melletti hármaskelvi telken az általuk csatolt tervek szerint háromemeletes bérházat

építenek, s ezt ötven évi használat után az egyházközség tulajdonába engedik át díjtalanul.⁷²

Az ajánlat tárgyalására összehívott egyházi bizottságban felmerült a kérdés: jövedelmező lenne-e a hármaskő telek saját beépítése? Ennek eldöntése céljából írtak ki pályázatot - pontosabban "tervváz" készítésére kértek fel két helybeli és három fővárosi építész a Hatvan utca 1-3. számú telkeken felépítendő háromemeletes bérházhoz, amelyben modern 3-4 és 5 szobás lakások lennének magas igényeket kielégítő mellékhelyiségekkel, s a tervek elkészítésekor különös tekintettel kell lenni a jövedelmezőségre.⁷³ Az 1909. április 1-jei határidőig beérkezett tervjavaslatok közül a bizottság Balogh Kálmán budapesti építész-vállalkozó tervezetét találta megfelelőnek arra, hogy kivitelre alkalmas terv és költségvetés alapjául szolgáljon. A végleges tervet és költségvetést az állandóvá átminősített bérházépítő bizottság 1909. november 19-én fogadta el, s miután a fővállalkozói szerződést Balogh Kálmánnal megkötötte, az egész ügyet a presbitérium elé terjesztette jóváhagyásra.⁷⁴ A végleges jóváhagyás azonban nem születhetett meg, mivel időközben a bizottság tervpályázati döntését az építész szakmai körökben országos méretűvé duzzadt felháborodással fogadták. A döntést felekezeti elfogultság vádjával illette - Ezrey - a Vállalkozók Lapjában,⁷⁵ a Nap pedig "A protekció Debrecenben" című cikkében a következőket írta: "A presbitérium, amelyik valóban érthet egyházi ügyekhez, de építészeti kérdésekhez annál kevesebbet, furcsa döntést hozott. (...) Tekintettel arra, hogy a szakmai előzsűri a László testvérek tervét mondta ki a legjobbnak, az első díjat és a megbízatást - az utolsó helyen jelöltnek adta ki."⁷⁶ A presbitérium a nyugtalanság és a vádak miatt az általa döntési jogkörrel felruházott bérházépítési bizottságot átszervezte és a Magyar Mérnök- és Építész Egyletet kérte fel a Balogh által készített terv szakmai felülvizsgálatára. Az egylet elnöke válaszában megerősítette a sajtóban megjelent véleményeket: "... az egyházközség vagyoni érdekeit kockáztatná, ha a terveket kivitelre elfogadná. Ha a tervek valamely pályázat során szakszerű elbírálás alá kerültek volna, azok az első selejtezésnél kiestek volna. Újabb

pályáztot kell előkészíteni, amelynek előmunkálataiban az egylet szívesen vesz részt..."⁷⁷

A bérház tervezésének első fordulója így kudarcba fulladt, jelentősen hátráltatva az építkezés megkezdését. Az elhamarkodott megbízás visszavonása 1915 februárjáig húzódó pereskedést vont maga után, s végül olyan egyezséggel zárult, amely szerint az egyházközség közel 14.000 korona kártérítést fizetett Balogh Kálmán építésznek.⁷⁸

Az átmeneti zsákutcából a kiutat az jelentette, hogy a presbitérium hármasköréhez a Református Kollégiumtól 100.000 koronáért megvásárolt egy szomszédos negyedik telket és az így 1.759,65 négyszögöltre növekedett területre új tervpályázat kiírását határozta el az MMÉE segítségével. Ugyanezen az ülésen az egyházközség vezetősége felemelte az építkezés keretösszegét 1.500.000 koronára (telekvásárlással együtt), mivel "jobb olyan tervezet, melynek kivitele esetén a másfél vagy két millió költség mellett is jelentékenyen nagyobb jövedelmezőség éretik el, mint a kisebb összegre korlátozott terv szerinti építkezésnél."⁷⁹

Az új tervpályázatot 1910 őszén már az MMÉE tevékeny részvételével írták ki, szigorúan ragaszkodva a 79049/908. Keresk. min. sz. tervpályázati szabályzathoz. A tervpályázati hirdetmény szerint a cél háromemeletes reprezentatív bérház építése az Egyház tér és a Hatvan utca sarki területen, pályadíjul 3.500, 1.600 és 900 koronát tűztek ki. A pályázati feltételek között kikötötték, hogy csak magyar honosak pályázhatnak jelígyes tervekkel, az egy köbméterre jutó költségvetés nem lehet több 200 koronánál, az összköltség pedig maximálisan 1.400.000 korona lehet. Az építési programban megjelölték, hogy a földszinten nagyszámú üzlethelyiség legyen, három-négy-öt-hatszobás lakások, esetleg kétszobás garzonok tervezhetők kényelmes és igényes mellékhelyiségekkel, víz, villany, gáz, lift és egyéb szolgáltatásokkal oly módon, hogy "a jövedelmezőség a fő szempont". A bérház reprezentativitásának biztosítására azt is kikötötték a pályázati elhívásban, hogy "függő folyosók a lehetőségig mellőzendők".⁸⁰

A bíráló bizottság - amelyben a bérházépíttető bizottság tagjain kívül két MMÉE képviselő is részt vett - 1911. február 10-én ült össze döntésre Budapesten. Az ülés jegyzőkönyve szerint a 42 beérkezett tervpályázat közül 37 volt érvényes - 4 későn érkezett, egy pedig nem felelt meg a formai követelményeknek. Az érvényes tervpályázatok sorából a bíráló bizottság a "Rajzolt távlati kép" jeligéjűt választotta szótöbbséggel első díjra érdemesnek, készítőjük a Bálint és Jámbor fővárosi építész cég volt. (Ez a cég tervezte Debrecenben a Megyeháza épületét is magyaros romantikus stílusban).

A pályázaton a második és harmadik helyezést szintén fővárosi tervezők szerezték meg.⁸¹ A szakmai közvélemény által már megnyugvással fogadott döntést 1911. május 13-án építési megbízási szerződés követhette, majd augusztusban a kivitelezésre is versenytárgyalást hirdettek alvállalkozóknak azzal a feltétellel többek között, hogy "az összes munkák úgy végzendők, hogy a bérház még folyó évben tető alatt, 1912. év július hó 20-ra pedig rendeltetésszerű használatnak átadandó legyen".⁸²

A kitűnő munkaszervezés és művezetés következtében, az alvállalkozók kisebb csúszásai ellenére - közöttük fele-fele arányban vettek részt helyi és fővárosi cégek, de fajansz burkolóanyagot szállított a Zsolnay Gyárak is - az építés megkezdését követő 15. hónapban a Debrecenben akkor még szokatlan méretű épület műszaki átvétele megtörténhetett, sőt az első lakók már 1912. november 1-jétől kezdve folyamatosan költözhettek be az elkészült lakásokba.⁸³

A négy telekből egyesített terület valamennyi négyzetméterét hasznosító, bonyolult alaprajzú épülettömbben a lakások megközelítését kilenc, liftekkel felszerelt lépcsőház szolgálta, amelyek lehetővé tették a fővárosban annyira elterjedt függőfolyosók minimálisra csökkentését. Három nagyobb első udvar, egy hosszúkas külső udvar és az utcai homlokzatokat tagoló cour d'honneur-ök növelték a lakások többirányú megvilágításának lehetőségét, s mivel az előudvarok széles átjárókkal kapcsolódtak a belső udvarokhoz, nemcsak az utcai frontokon, hanem a belső udvarokban is lehetőség nyílt földszinti üzlethelyiségek kialakítására: az utcákra 16, a belső udvarokra pedig 15 üzlet nyílt. A pinceszinten az üzlethelyiségekhez tartozó raktárak és a lakásokhoz

biztosított pincerekeszek foglaltak helyet, a boltokhoz és műhelyekhez még földszinti raktárhelyiségek is kapcsolódtak. Az utcai üzletek portálait a hatalmas üvegezett kirakatok és bejáratok, a széles kapubejárókat kovácsolt vas kétszárnyú kapuk tették Debrecenben akkor még szokatlan látványossággá.

A földszinten az üzlethelyiségek mellett még öt nagyobb lakást, egy bolttal egybenytett és három házmesteri lakást alakítottak ki. A három emeleti szinten 15-15 lakás helyezkedett el, a padlástérben pedig 3 műteremlakás, öt mosókonyha és a szárítóterek kaptak helyet. Az öt széles főlépcsőház csarnokos kiképzésű előtereit kovácsolt vas korlátok és a Zsolnay Gyárak által szállított sárga, vörös vagy kobalt színű kerámia lapok tették reprezentatívvá, a melléklépcsőházak szűkebb és sötétebb félemeleti fordulóiban bújtak meg a házmester- és cselédvécék, ugyancsak itt működtek a teherszállításra is alkalmas liftek.

Sok vitát kavart a város főterére néző fronton kialakított 40 méter magasságú erkélyes kiképzésű torony. Weichinger Károly - a debreceni tudományegyetem központi épületének világítótestjeit tervezte, de ő a pécsi pálos kőtemplom tervezője is - így ítélte meg: "Csodálatos, hogy a reformátusok konkurenciát csinálnak a Nagytemplom tornyainak, mert a bérház tornya nem elég jelentéktelen ahhoz, hogy azok hatását ne rontsa, de nem elég nagy ahhoz, hogy a templomtér kialakításában értékes szerepe legyen."⁸⁴ A bérház tornya megépítésének magyarázata abban rejlik, hogy az angol WC-k és a fürdőszobák vízellátása megkövetelte saját víztorony kialakítását, mivel a városi hálózat ekkor még arra felkészületlen volt, hogy ilyen magasságú épületek felső szintjeit is megfelelő nyomással ellássa. A torony eredetileg a víztartály elhelyezését oldotta meg, csupán a városi víztorony megépítése után vált e funkciója szerint feleslegessé. A többféle stílus elemeit is felhasználó épület általános művészettörténeti besorolása nem teljesen egyértelmű: megépítésének idején "modernizált empire" stílusnak nevezték.⁸⁵ Ma szerkezeti sajátosságai, nyugtalan tagoltsága, homlokzati kiképzése miatt - amelynek szobrászmunkáit Tóth Árpád édesapja, Tóth András készítette -, a leginkább elfogadott besorolása: a magyaros romantika stíluselemeit ötvöző szecesszió.⁸⁶

Az épület tényleges költségei 2.513,911 koronára rúgtak, amelyet az egyházközség jelzálogkölsönökből, ún. községi kölcsönökből és egyházi betétekből fedezett.⁸⁷

A Püspöki palota lakásai

Debrecenben az 1910-es évek elején 18.908 lakás volt, üresen állt 1.736 (9,2%), főként a külterületeken és a tanyákon. A 8.500 épületben elhelyezkedő lakásoknak kb. 1/4-e számított csupán modern városi lakásnak. A lakott lakások 63%-a egyszoba konyhás vagy konyhátlan, 18,8%-a kétszobás volt, 6,3% volt a háromszobásak aránya, a négyszobásoké 3,6%, az ötszobásoké 1,86%, az ötnél több szobásoké pedig 2,25%.

Lakáshiány főként a két-háromszobás olcsóbb lakásokban mutatkozott, mivel a városi póttadóval a lakbéradó a bérjövedelem 40%-át is elvitte, így az olcsóbb kislakások építése nem volt kifizetődő a magánvállalkozóknak.⁸⁸ Nagyobb lakások esetében csupán a magasabb komfortszintű lakások terén alakult ki Debrecenben kisebb túlkereslet, mivel a hagyományos cívisházak udvari frontjain kialakított nagyobb bérlakások általában nélkülözték a modern városias szolgáltatásokat.

Az építtetők szándéka szerint a Püspöki palota lakásai éppen ez utóbbi szolgáltatásokat igénylő családoknak kívántak megfelelni.

A rendes lakások megoszlása a következő volt:⁸⁹

2 szobás garzon	4 db	-	8 %
3 szobás garzon	4 db	-	8 %
3 szobás, 1 cselédsz.	12 db	-	24 %
4 szobás, 1 cselédsz.	9 db	-	32 %
4 szoba hallos, 1 cselédsz.	9 db	-	
5 szobás 1 cselédsz.	4 db	-	14 %
5 szoba hallos, 1 cselédsz.	3 db	-	
6 szobás, 1 cselédsz.	1 db	-	14 %
6 szoba hall, 1 cselédsz.	2 db	-	
6 szoba hall, 2 cselédsz.	4 db		

Az ötven rendes lakás mindegyikéhez tartozott konyha, fürdőszoba, előszoba és abból nyíló angol WC, s a konyhához csatlakozó kamra. Az utcai főfrontra néző lakások egy részében erkély tette lehetővé az időnkénti szabad levegőn tartózkodást, a lakások külső kiegészítőjeként a pincében tüzelő tárolására szolgáló rekeszek, a padlástérben mosókonyhák álltak a lakók rendelkezésére.

A lakások belmagassága 3,60 méter volt, a lakóhelyiségek padlóját parketta, a falait papírkárpit burkolta, míg a konyha és a cselédszoba csempefalú és betonpadlójú volt. A lakószobák fűtését díszes, nagyméretű cserépkályhával, a cselédszobáét pedig vaskályhával oldották meg. A fürdőszobákban szénfűtésű fürdőkályha szolgáltatott meleget és melegvizet, a falburkolás zsolnai kerámialapokkal történt. A konyhákban asztali vastűzhelyek vagy városi légszesszel működő rezsók tették lehetővé a sütés-főzést, ugyanezekhez tartozott egy-egy tányérmelegítő is.

A cselédszobával ellátott lakások lakószobáiban falba épített csengőnyomók segítették a háziak és a cseléd vagy cselédek érintkezését. Az egyszárnyas bejárati és mellékhelyiségekbe nyíló, valamint a lakószobákba nyíló kétszárnyas ajtók kilincseit sárgarézből készítették. Az egy, két, illetve háromszárnyú, szárnyanként egyosztatú ablakokat 4-12 osztatú, nem nyíló rész egészítette ki felül, az ablak- és erkélyajtószárnyak fogantyúit ugyancsak sárgarézből készítették. Az utcára néző ablakokat és erkélyajtókat faredőnnnyel, az udvarra nézőket pedig vászonredőnnnyel lehetett elsötétíteni.⁹⁰

A lakások alaprajzi elrendezése szinte laboratóriumi tisztasággal tükrözi a századeleji középpolgári családok életmódjának sajátosságait és értékrendjét. A lakások helyiségeinek elhelyezése kétmenetes volt, a reprezentatív főlépcsőházból nyíló L vagy T alakú, kisebb részben téglalap alakú előszobával és közel egyenlő területű (25-30 m²), legtöbbször sorban álló és kétszárnyú ajtókkal egybenyitható szobákkal. A Püspöki palotában a szobák leggyakrabban az ebédlő - hálószoba - férfiszoba funkciókat kapták. Szalon, női szoba és a külön gyermekszoba csupán a legnagyobb, nagypolgári színvonalú hatszobás lakásokban került kialakításra. A lakószobákat e funkcióknak megfelelően

bútorozták be az akkor divatos történelmi stílusokat utánzó vagy makart-szerű bútorokkal, de nem volt ritka a "parasztbiedermeier" ihletésű bútorzat sem. A szobákat azonban gyakran másképpen használták, mint amilyen célra eredetileg berendezték: a négyszobás vagy kisebb lakásokban hálósobájuk csak a szülőknek volt, a gyerekek három-négy éves korukig általában a szülők hálósobájában aludtak, az ebédlőben játszottak, a nagyobb gyerekeknek ugyancsak az ebédlőben alakítottak ki ún. gyermekszobát, ahol tanulhattak és esténként aludni térhettek. Az egybenyitott szobasor - a hálószoba kivételével - alakult át társasági események alkalmával a család reprezentatív szférájává. Az öt-hatszobás lakásokban a reprezentáció színtere a szalon és a férfiszoba volt.⁹¹

A lakások gazdasági egysége - a konyha, a kamra és a cselédszoba - belső folyosóval határolt önálló tömbként különült el a lakások intim, illetve reprezentatív részétől. Az elkülönültséget fokozta a külön bejárat, amely a konyhából nyílt a melléklépcsőházra vagy a függőfolyosóra, ahonnan a személyzeti és teherliftekhez lehetett eljutni. Az általában egy, ritkábban kétfős személyzet ezeken a hátsó közlekedési utakon keresztül hozhatta be a lakásba a család élelmét, a pincéből a tüzelőt vagy vihetett a padlástérben elhelyezett mosókonyhák egyikébe az összegyűlt szennyest nagymosásra. (A "kimosást" a cseléd a konyhában végezte el, esetenként öblítésre igénybe vehette a fürdőszobai kádat is.)⁹²

A személyzet egyébként nem használhatta a lakás WC-jét vagy fürdőszobáját, csak a félemeleti különálló mellékhelyiséget és a mosókonyhák szomszédságában kialakított cselédfürdőt, amelyet a házirend szerint a cseléd havonta egyszer vehetett igénybe díjtalanul - saját fűtőanyagát felhasználva. A kialakult társadalmi konvenciók mellett a Püspöki palota házirendje más módon is korlátozta a cselédek mozgását és magatartását: tilos volt a főlépcsőházak liftjein közlekedniük és előírták, hogy "tilos a cselédségnek énekelni, fűtyülni, az emeletről lekiabálni vagy a lakásból a másik lakásba az udvaron átbeszélni".⁹³ Az utóbbi tilalmat - miként a panaszos levelekből kiderül - a cselédek csak ritkán vették figyelembe.

Egy sikerrel felkutatott lakó visszaemlékezése alapján a harmadik emeleti 53. számú lakás berendezését és használatát részleteiben is módunkban áll rekonstruálni.⁹⁴ (lásd: 14. sz. alaprajz-mellékletet).

Dienes János - felsőbb leányiskolai tanár, festőművész - 1912. november 1-jétől bérelte a négyszobás, 127 négyzetméteres, harmadik emeleti, északi fekvésű lakást a Püspöki palotában, bár a tényleges beköltözése csak 1913. január elején történt meg, nászútja után. A lakás berendezésében és a háztartás vezetésében meghatározó szerepe volt Dienes János nemesi származására büszke, ám falusi tiszteletesné korában parasztos szokásokat felvett édesanyjának. A lakás berendezése a két leánygyermek születésekor kiegészült gyermekfekvőhelyekkel, de lényegében az 1920-as évek végéig változatlan maradt - jelentősebb átalakulás csak a háztartás teljhatalmú parancsolójának halála után következhetett be.

Az északra nyíló, három szobából álló szobasor nyugati szélén fekvő helyisége töltötte be a hálószoa funkcióját (alaprajzon 5. számú helyiség). A drapp színű, matt, egyszerű fenyőfa hálóbútor két ágya a kétszárnyú ajtóval szemközti főfalra merőlegesen, egymás mellé állítva helyezkedett el, a fal szimmetriatengelyének két oldalán. Az ágyak külső oldalának fal felőli fejrésznél állt a hálóbútor két éjjeli szekrénye, a szekrényeken talpas olvasólámpákkal. Az ablakkal szemközti falhoz szorosan állítva a főfali sarokban helyezték el a kétszárnyú ruhás szekrényt, amelyiknek egyik fele polcos volt - a fehérneműk tárolására szolgált -, a másik, akasztós fele pedig a férfi és női felsőruháknak adott helyet. A hálóbútor utolsó darabja, a tükrös fésülködőasztal a kétszárnyú ajtó és az ablak közötti falrészre tolva állt. A két leány születése utáni időszakban - a háború utolsó éveiben - a hálószoa berendezését egy, a két nagyágy láb részéhez helyezett kisdívány és egy, a cserépkályha és kettős ajtó közé beállított rácsos gyermekágy egészítette ki a két gyerek hálóhelyeként. A huszas évek közepén a rácsos ágy kikerült a lakásból, a kisebbik gyerek fekvőhelye lett a kisdívány, a nagyobbik gyerek pedig átkerült az ebédlőbe.

A hálószoza állandó - beépített - tartozéka volt a fürdőszoba és a szomszédos szoba által határolt sarokban felépített nagyméretű cserépkályha és két csengőnyomó a nagyágyak fejrészénél. A hálószoza helyét a lakásban meghatározta az a tényező, hogy csupán egyetlen szobából nyílt bejárat - az előszobán kívül - a fürdőszobába.

A szobasor középső, legnagyobb, az előszobából közvetlenül megközelíthető helyisége volt a család ebédlője (alaprajzon a 4. sz. helyiség): Ezen keresztül közelítették meg a hálószoát és a másik szélső szobát - bár azok másik bejáratral is rendelkeztek. Az ebédlő főbútorainak stílusa a "parasztbiedermeier" volt: a helyiség közepén állt egy ovális - alkalmanként kihúzható lapú - étkezőasztal négy kárpitozott székkal, ha négynél többen ültek asztalhoz, a szoba "pres" részein elhelyezett tonett székeket is igénybe vették. Az ebédlő délnyugati sarkában állt egy egyszerű, dísztelen, egyajtós szekrény és egy pohárszék. A terítékhez tartozó készletek mellett a pohárszékben tartották a kenyeret is, amelyet a háztartást felügyelő nagymama - szentség lévén! - nem engedett át a cseléd kezelésébe. Az ebédlő északnyugati sarkában állott a nagymama állandó fekvőhelyéül szolgáló heverő, az ablak előtti térben helyezték el az apa festőállványát. (A lakás kiválasztásának egyik fő szempontja volt a festő apa által legkedvezőbbnek tartott északi megvilágítás!)

A háború utáni években az ebédlő északkeleti sarkában állították be a nagyobbik gyerek hálóhelyét. Az ebédlő parkettpadlóját - a többi szobától eltérően - nem borította szőnyeg, mert akadályozta volna a rendszeres tisztántartást. Mivel a család életének központi színtere a nem egyetlen funkciót betöltő ebédlő volt, a család tagjai egymás között nem is ebédlőnek nevezték, szóhasználatukban a lakásnak ez a helyisége volt a szoba.

A szobasor utolsó tagja, a férfiszoba (3. számú helyiség) a családfő birodalmául szolgált. A férfiszobában egy kanapéből és két fotelből álló barna színű bőr ülőgarnitúra foglalta el a központi helyet. Az ebédlői bejáratral szemközti falon kétszárnyú, üvegezett, fekete, faragott díszítéses könyvszekrény foglalt helyet, az ülőgarnitúra által közrefogottan állt a szoba közepén négyzetes hasáb alakú lábon egy ugyancsak fekete, faragott, négyszögletes lapú asztalka -

rajta máig is emlékezetes látványként feküdt a kétkötetes, metszetekkel illusztrált "Arany Biblia" és a Munkácsy-album. A férfiszoba fűtését - ahogyan az ebédlőét is - nagyméretű, színes cserépkályha biztosította.

A szobák közül legérdekesebb talán a negyedik, udvari szoba (2. számú helyiség) szerepe. A szecessziós ízlésű szobabútorzat mellett ebbe a szobába zsúfolták be az erdélyi szász polgári családból származó édesanya hozományaként kapott, ugyancsak szecessziós stílusú második ebédlőgarnitúrát is, mivel az nem felelt meg a háztartást irányító nagymama ízlésének. Így ez a szoba gyakorlatilag használhatatlanná vált, inkább nézett ki bútorraktárnak, mint lakószobának. A család csupán ünnepi alkalmakkor vette igénybe - például itt állították fel a karácsonyfát -, fűteni is csupán ilyen alkalmanként fűtötték. Mivel az udvari szobának a család mindennapi életében tényleges funkciója sem volt, vendégek esetenkénti elszállásolására sem volt alkalmas, elnevezését sem nyerhette használati jellegéről. Ahogyan a többfunkciós ebédlő volt a család tagjai számára a szoba, a funkció nélküli negyedik lakóhelyiség mintegy véletlenszerűen a "Piros szoba" elnevezést nyerte. Oka pedig nem volt több, mint az, hogy a beköltözés időszakában ennek a szobának a falát piros alapszínű papírtapéta burkolta. A lakások helyiségeinek névadási sajátosságairól tanúskodik az a tényező is, hogy a "Piros szoba" elnevezés a Dienes-lakásban túlélte névadóját: még akkor is így nevezték, amikor a piros tapétát már régen más színű festés váltotta fel - mivel a tapéta kedvelt lakóhelyévé vált a házban elszaporodott poloskáknak.

A család szűkebb lakóteréhez tartozott még a téglalap alakú előszobából nyíló WC és a fürdőszoba, amelyben a lábakon álló, kívül szürke, belül fehérre zománcozott fürdőkádon, a felső zuhanyzón, a szögletes, egy csappal ellátott mosdókagylón és a fürdőszobakályhán kívül még egy fedeles, szögekkel kivert székelő szennyesláda is helyet kapott.

A lakás gazdasági részéhez a cselédszoba és a kivételesen a főbejárattal azonos folyosóra nyíló konyha tartozott. A konyha délkeleti sarkában állt a fatüzeléses tűzhely, a "sparhelt", mellette foglalt helyet a pincéből felhordott tüzelő tárolására szolgáló faláda. A konyhai berendezés két legfontosabb darabja

két egyszerű fenyőfából készült asztal volt, egyik a fászlada mellé helyezve, másik pedig a keleti falra merőlegesen állítva. Székek csak az utóbbi mellett voltak - itt étkezett a cseléd. A főzéshez és a konyhában végzett kismosáshoz a világítóudvarra nyíló ablak alatti falikút szolgáltatott vizet.

A 8,80 m² alapterületű, fapadlós cselédszobában egy vaságy és egy használt fenyőfa szekrény állt a cseléd rendelkezésére, ezek mellett egy nagyméretű, díszes tölgyfaláda volt még itt található, amelyben a család tartalék ágyneműje kapott helyet. A beköltözést követő néhány évben a cselédszoba fűtetlen volt, csak a konyhai ajtó nyitvahagyásával tehették melegebbé. A háború után egyszerű, henger alakú, kisméretű vaskályhával oldották meg a cselédszoba fűtését.

A Dienes család háztartásában a nagymama főzött, a cseléd feladata csupán a nyersanyagok előkészítésére korlátozódott. A cseléd feladata volt még a hetenkénti kismosás és a havi egyszeri nagymosás, az ételek felszolgálása, az étkezés utáni mosogatás. Hetente kétszer neki kellett az el nem égethető szemetet lehordania az utcára, ahonnan a haranggal jelző szemeteskocsi szállította el a városi szeméttelre. A cseléd kísérte a piaci bevásárlások alkalmával valamelyik családtagot és az ő feladata volt az áru hazavitele is. A Dienes család egyéb élelem- és fűszerszükségletét a közeli fűszerüzletből szerezte be rendelés alapján, havi számlakiegyenlítéssel. Kivétel ez alól csupán a tej volt, amit a szintén közeli Mester utcából hordattak a hajnali friss fejből.

A cseléd a családdal együtt utazott a nyári üdülések alkalmával a Tisza mellékére, ahol rendszerint parasztházat béreltek, s ahol az otthon megszokott háztartást nem akarták nélkülözni.

Egészében véve a Püspöki palota épületében a két-háromszobás garzonok alapterülete 80-95 m², a háromszobás rendes lakásoké 110-120 m², a négyszobásoké 130-140 m², az ötszobásoké 150-170 m² volt, a nagypolgári igényekhez szabott, két cselédszobás, több mellékhelyiséget tartalmazó hatszobás lakosztályok alapterülete pedig elérte a 290-350 m²-t!

A tulajdonos egyházköztség a lakások minőségének megfelelően szabta meg az évi lakbéreket: a garzonlakásokért 1.000-1.100 koronát, a normál

háromszobás lakásokért 1.400-2.200 koronát, a négyszobásokért 1.600-3.000 koronát, az ötszobásokért 2.000-3.500 koronát kértek el a lakás fekvésétől, emeleti szinttől és szolgáltatási színvonalától függően. A hatszobás lakosztályok évi bére pedig elérte a 3.800-4.500 koronát.⁹⁵

Ugyanebben az évben - 1912-ben - a debreceni 2-3-4 szobás lakások átlagbére 600-1.100-1.600 korona volt.⁹⁶

A Püspöki palota lakói

A Debreceni Református Egyházközség a Püspöki palota lakásainak bérletéről első hirdetését a Debreczeni Szemle 1912. évi nyolcadik számában tette közzé: "A Hatvan utcza és az Egyház tér szögletén épülő bérházban a földszinten raktárral és pincehelyiségekkel ellátott boltok, továbbá a földszinten és az 1-3. emeleten fürdőszobával, mellékhelyiségekkel ellátott modern lakosztályok lesznek, melyeknek bérletére (...) az ajánlatok a bérösszeg 10 %-ának bánompénzül letételével adhatók be..."⁹⁸

Az ajánlatok a nyár elejétől november elsejéig folyamatosan futottak be a bérházépítető bizottsághoz, a relatív túlkereslet ellenére azonban a lakások többsége esetében csak a tervezett lakbérek alatt sikerült a bérleti szerződések megkötése. Ebben a fellendülés kifáradása és a fokozódó drágaság mellett bizonyára közrejátszott az a tényező is, hogy Debrecenben a lakbérek - Budapesttel és a többi várossal ellentétben - az 1909-1912 közötti időszakban a bérházépítkezések miatt nem emelkedtek.⁹⁹

A tervezett és az elért lakbérek közötti különbséget főként a nagyobb, 5-6 szobás lakások okozták, ezeknél 600-900 koronás deficit is mutatkozott, hat nagy lakás pedig egyáltalán nem akadt bérlőre az első beköltözések időpontjáig.¹⁰⁰ Még nagyobb veszteségeket okoztak az egyházközségnek az üzlethelyiségek: 1912. december 24-ig mindössze hét udvari üzletet sikerült kiadni állandó bérlőnek. A gondnoki jelentés szerint a deficit fő oka az volt, hogy az üzletek bérmegállapítása prosperitást feltételezve született, ezért az új helyzet új bérmegállapítást követelt.¹⁰¹ A lakások mindegyikét végül is

kibérelték, ha alacsonyabb bérek fejében is, de az üzlethelyiségek többségére még 1914. decemberéig sem találtak állandó bérlőket.¹⁰²

A lakók mintegy 10%-ának foglalkozását nem sikerült kideríteni, egyötödük közép- vagy nagyvállalkozó, illetve családtagja volt (egy nagybirtokos családtag), a bérlők közel hetven százaléka pedig a város értelmiségi családjai közül került ki. (A lakók részletes jegyzékét lásd 15. sz. mellékleten.)

Az értelmiség létszámát Debrecenben századunk első évtizedében a városi szakigazgatás kiterjesztése, az infrastrukturális intézmények regionális központjainak (vasút, posta, bankok és biztosító társaságok) áttelepedése, a vállalkozások átmeneti megélénkülése és általában a modern városiasodást kísérő értelmiségi jellegű szolgáltatások (ügyvéd, orvos, pedagógus) iránti igények feltámadása több mint 50 %-kal növelte.

1900-ban 2.446, 1910-ben már 3.692 volta kereső értelmiségiek száma a városban. A növekedés legnagyobb arányú volt a magántisztviselők körében (80,06 %), de igen jelentős arányban növekedett a pedagógusok és az ügyvédek száma is (63,35 %, illetve 40,95 %).¹⁰³

XXXVI. táblázat

Az értelmiségi keresők megoszlása Debrecenben 1910-ben¹⁰⁴

Foglalkozás	Értelmiségi keresők összesen (fő)	100 % (a keresők 8,7 %- a)
1. őstermelés	54	1,46
2. bányászat, ipar, forgalom	1554	42,09
3. véderő (katonatisztek)	205	5,55
4. közszolgálat és szabad foglalkozások	1889	51,16
4. pont részletezve:		
a) közigazgatás	490	13,27
b) igazságszolgáltatás	389	10,53
c) egyházi szolgálat	87	2,36
d) tanügyi szolgálat	495	13,4
e) közegészségügy	237	16,42
f) tudományos és közérdekű társ. tv.	69	1,86
g) irodalom és művészet	101	2,73
h) egyéb értelmiség	21	0,57

A Püspöki palota lakói között természetesen az értelmiség városi arányai nem érvényesülhettek, hiszen a lakbérek nagysága miatt csak azok engedhették meg maguknak e lakások bérét, akiknek évi jövedelme - figyelembe véve a korabeli értelmiségi háztartások költségvetési szerkezetét - elérte vagy meghaladta a 4-6.000 koronát!

A Püspöki palotában kialakított 54 lakásban 1912-1914 között lakó bérlők foglalkozás szerinti megoszlása:

Foglalkozás	fő	%-ban
köztisztviselő	5	7,94
szabad foglalkozású	14	22,21
-ügyvéd	7	
-orvos	4	
-építész	3	
magántisztviselő	4	6,34
lelkész	1	1,58
pedagógus	13	20,63
-középiskolai tanár	11	
-főiskolai tanár	2	
katonatiszt	4	6,34
egyéb értelmiség vagy családtag	2	3,17
Értelmiség összesen:	43	68,25
nagybirtokos családtag	1	1,58
vállalkozó és családtag	11	17,46
intézmény	2	3,17
ismeretlen foglalkozású	6	9,52

Megjegyzés: egy ügyvéd nagybirtokos virilis.

Jóval a városi értelmiségben elfoglalt arányuk alatt maradtak a bérlők között a magántisztviselők, a négy magántisztviselő egyike is részvénytársasági igazgató volt - a postai tisztviselő pedig beköltözése után négy hónappal csak albérlő tartásával tudott négyszobás lakásában bennmaradni.

A lakók egyötöde volt a városi középszintű iskolákban, illetve főiskoláiban tanító tanár, kisebb részük alapkeresete elegendő volt a 2-3-4 szobás lakások bérletéhez, nagyobbik részük azonban másodállásokkal, óraadással egészítette ki éves jövedelmét. Hatszobás lakás bérletére közülük csak a mezőgazdasági akadémián oktató főiskolai tanárnak volt lehetősége.

A nagyobb, 5-6 szobás lakások bérlői az értelmiségi családok közül a szabadfoglalkozásúak köréből kerültek ki a legnagyobb arányban, akik a lakás egy részét rendelkeznek, irodának is használták. Valamennyi értelmiségi foglalkozási csoport esetében érvényesült e házban is, hogy a garzonlakásokat elsősorban az egyedülálló, pályájuk elején tartó fiatal emberek bérelték ki - előléptetés, fizetésemelés vagy szerencsés családalapítás után pedig a garzonokból átköltöztek teljes háztartás vitelét lehetővé tevő nagyobb és cselédszobával ellátott lakásokba.

A négy katonatisztnek a kincstár bérelt két garzon és egy ötszobás, illetve hatszobás lakást.

A ház egyetlen lelkész lakója egy háromszobás és egy négyszobás lakást egybenytva bírt szolgálati jelleggel.

A lakók nem értelmiségi együtöde között volt néhány középvállalkozói szinten mozgó polgár - pl. női divatárus, vendéglős, hálókötő gyár tulajdonosa -, néhány nagypolgári szintű vállalkozó család magánzó vagy már az üzletben "és fia"-ként dolgozó családtagja, de fehér hollóként az egyik hatszobás két cselédszobás lakosztályt bérelte a debreceni földbirtokosok egyik legnagyobbikának fia - később maga is virilis.

A bérpalota nem értelmiségi lakói egyféle etalonként jelzik számunkra, hogy a házban lakó értelmiségi családok - a középosztályi értelmiség jobban kereső csoportjai - a városi társadalom mely csoportjaival éltek egy színvonalon, életmódjukkal, értékrendjükkel mely rétegekhez álltak közel.

Ami az értelmiségi lakók arányainak vizsgálatából feltűnő, feltűnően kevés a bérházban a református-cívis városvezető réteghez tartozó vagy ahhoz szorosan kapcsolódó köztisztviselő értelmiségi. Ennek magyarázata abban található, hogy ez az értelmiségi csoport részben a várost vezető és irányító tradicionális vagyonos polgárság családjából származva, részben azokba beházasodva vagy csupán életmódjukhoz, értékrendjükhöz hasonlóan saját házában lakott, legalábbis erre törekedett - de a lakásbérletet mint értékrendjétől idegent, mindenképpen alsóbbrendű megoldásnak tartotta, s ha tehette, kerülte. Nem tekinthető ebből a szempontból kivételnek az 50. számú, négyszobás lakást

bérlő Szabó Elek - Szabó Magda édesapja -, akkori polgármesteri titkár sem: csupán legényemberként élt bérlakásban, megnősülve már közös családi házukban lakott. Mivel a század első évtizedében a közigazgatásban dolgozó tisztviselők száma is növekedett, a lakáshiány körükben is jelentkezett. Semmiképp sem véletlen tehát, hogy a városi köztisztviselők egy csoportja a Püspöki palota felépülte éveiben alakította meg a Debreczeni Tisztviselő Telep Szövetséget, amelynek célja a város egyik kertségében - a Széchenyi- és a Postakert közötti területen - egy ötven családi házra tervezett tisztviselő telep felépítése volt. A szövetség a város tanácsától kedvezményesen kapott telkeken 3-4-5 szobás, kertes és kisebb gazdasági melléképületekkel ellátott villák építtetését kezdte el már a tízes évek elején, bár a telep befejezése a világháború utáni évekre maradt.¹⁰⁵

A Püspöki palota első értelmiségi lakói között szép számmal voltak olyanok, akik hivatásukat alkotó színvonalon űzték - írásaik jelentek meg a napilapokban vagy szakmai folyóiratokban. De olyanok is akadtak, akik ismertté váltak nem csupán szűkebb környezetük, hanem az ország közvéleménye előtt is. Közülük kiemelkedik Jánosi Zoltán lelkész, író és politikus, aki előbb a polgári demokratikus forradalom idején a Nemzeti Tanács tagja, majd a Berinkey-kormány belügyi államtitkára lett. A már említett Dienes János festőművész, akkor felsőbb leányiskolai tanár, 1953-ban Munkácsi-díjat kapott életművéért. A Hatvan utcai oldalon fekvő, negyedik emeleti műteremlakást pedig az olimpikon és építész, Hajós Alfréd bérelte néhány évig üzlettársával, miután elnyerték az Arany Bika Szálló új épületére kiírt versenypályázatot.

Az 1913-as év végén felerősödő gazdasági válság kis- és középegzisztenciák tömegét tette tönkre Debrecenben is. Nem csupán a bérháztulajdonos egyházközségnek az üzlethelyiségek bérletéhez fűzött reményei szálltak egyre inkább füstbe, hanem a lakásbérlő családoknak is mintegy harmada vagy a reprezentatív lakások elhagyására kényszerült, vagy lakbérhaladékokat kérelmezve próbálta maradását meghosszabbítani. Döntő többségük fix fizetésből élő pedagógusok közül került ki, de akadtak közöttük olyanok is, mint a hatszobás lakást bérlő Goldstein Péter magánzó, aki levelében

lakbértartozásának havi részletre történő megfizetését kérve így indokolt: "... családommal együtt dolgozom, fáradozom és daczára ennek nem vagyok képes kötelességemnek pontosan eleget tenni."106

A házgondnok válasza leggyakrabban elutasító volt: "Miután az egyház éppúgy érzi a mai rettenetes pénzügyi helyzet súlyát, miként az egyesek, a bizottság a kérelmet sajnálatára nem teljesítheti."107

Az első világháború utolsó éveiben már nem csupán a lakók cserélődésének fokozódása mutatja a város középosztályi értelmisége anyagi helyzetének romlását, hanem az a tény is, hogy megkezdődött a nagyobb lakások leválasztása, kisebb lakásokká való átalakítása.108

Debrecenben - és talán a többi hazai középvárosban is hasonló volt a helyzet - az értelmiségnek csupán nem túl jelentős hányada lakott a Püspöki palotában kialakított lakásokhoz hasonló bérlakásokban. Csak azon értelmiségi családok, amelyek származásukban, tevékenységi körükben nem kötődtek a városvezető tradicionális polgársághoz és ezért lakáskeresőik nem a saját tulajdonú ház volt, hanem az ugyanolyan évi ráfordítással (lakbérrel vagy hiteltörlesztéssel) elérhető magánlakásnál rendszerint nagyobb és komfortosabb bérlakás.

Debrecenben a világháború kitöréséig mindössze 5 jelentősebb bérpalota épült fel, egyenként 40-60 modern, a Püspöki palotáihoz hasonló lakással. Így - bár pontos adataink nincsenek - joggal feltételezhetjük, hogy a debreceni értelmiség döntő hányada a századelőn vagy saját házában-házrészében lakott vagy pedig hagyományos polgárházakban kialakított bérlakásokban, amelyek eltértek az esetenulmányban mutatottaktól.

A századunk első évtizedének végén Debrecenben is megjelenő modern polgári bérlakás történetileg szemlélve nem más, mint a polgárosodás és urbanizáció által indukált azon átalakulási folyamat utolsó állomása, amely a kétlaki - város határában lévő külső telkét vagy tanyás földbirtokát is lakó - civis polgár házából indult, amelyben még a család gazdálkodási és intim szféráinak tagolatlansága sajátos urbánus-paraszti kétlaki lakásmódot alakított ki.

A középvárosi középosztályi értelmiség mobilabb csoportjai lakásviszonyan túlmenően az esetenulmányban leírt lakásviszonyok egyfajta adalékként is használhatók a fővárosi középosztályi értelmiség statisztikusan leírt lakás- és háztartási viszonyainak értelmezéséhez, hiszen mint a Püspöki palota építéstörténetéből is kitűnt, a tervezés mintái a budapesti bérpaloták voltak.

3. A MAGYAR ÉRTELMISSÉGFEJLŐDÉS KÉNYSZERPÁLYÁJA: AZ ÚRI ÉS MŰVELT KÖZÉPOSZTÁLY

A hazai értelmiség a XIX. század derekától a dualizmus utolsó évtizedéig hosszú utat járt be: nemcsak létszámában növekedett több mint ötszörösére, nemcsak funkcionális szerkezetében módosult alapvetően és korszerűsödött szakmai szerkezetében, hanem a társadalomszerveződés technikájának változásával megváltoztak szerveződésének feltételei és sajátosságai és megváltozott a társadalom különböző csoportjainak szerepe, jelentősége reprodukciójának biztosításában. Gyors növekedésének megfelelően szükségszerűen nyitott volt: "bővített újratermelését" a tradicionális értelmiség képtelen volt saját testéből ellátni. A társadalom más csoportjai számára így nyílt kapun pedig - gyéresebb előzmények után a századderéktől fokozatosan növekvő mértékben a városi polgári, illetve kisebb részben más polgárosodni képes rétegek gyermekei áramlottak be: a századfordulón már az első és második generációs polgári értelmiségiekkel együtt ők adták az értelmiség utánpótlásának döntő hányadát, az ún. történelmi osztályokból származók csupán megközelítőleg egytizedét, de a magyarországi társadalom több mint felét kitevő paraszti népesség is alig több mint egyhuszadát. A dualizmus utolsó két évtizedében pedig - bár alárendelt módon és arányban - a kispolgárság alsóbb rétegei és az ipari munkásság is bekapcsolódott az értelmiségbe irányuló mobilitás folyamatába.

Az értelmiség utánpótlásának gyökeres szerkezeti átalakulását elősegítette, hogy a kormányzatok alapjában liberális oktatáspolitikája nem törekedett egyetlen társadalmi csoport mobilitásának adminisztratív korlátozására sem. Az egyes osztályok, nemzetiségi és felekezeti csoportok mobilitási esélyeit alapvetően polgárosultságuk foka határozta meg, de ezen az általános kereten belül részben történetileg kialakult oktatási rendszer korlátoktól mentes lehetőséget az értelmiségbe való kerülésre csak azoknak nyújtott, akik az asszimiláció útját választották. Mindezek eredményeképpen a XX. század elején pályán lévő értelmiségiek túlnyomó többsége nyelvében magyar volt vagy magyarrá lett, miközben az asszimilánsok aránya megközelítőleg 50% lehetett közöttük.

Magyarországon a gazdasági-társadalmi elmaradottság miatt a kiegyezéssel létrehozott államhatalom - a felvilágosult abszolút állam tapasztalataira és hagyományaira is építve - nemcsak a hatalom politikai intézményrendszerét szervezte meg és vonta irányítása alá, hanem a felzárkózási stratégia részeként maga szervezte meg azokat az igazgatási-szakigazgatási, valamint infrastrukturális intézményeket is - politikai bürokratikus intézményébe integráltan vagy azok mintájára, közvetlen irányítása alatt - amelyek feladata részben a gazdaság tőkés átalakulása és modernizálása feltételeinek megteremtése volt, részben pedig a kifejtetlen piaci funkciók helyettesítőjeként direkt organizáló szerepet kellett betölteniük. Másik oldalon az a tény, hogy a monarchia piacának keretei között a magyar gazdaság modernizációjának finanszírozása - a kiegyezéstől a századfordulóig - túlnyomóan külföldi tőkére épült, azzal a következménnyel járt, hogy a gazdasági szakszerűség értelmiségi feladatköreit már az átalakulás korai szakaszában Magyarországon megjelenő tőkés nagy gazdasági szervezetek hozták létre és működtették.

Így nem tekinthető különösnek, hogy a dualizmus kori társadalomfejlődés sodrában gyorsan professzionalizálódó értelmiség fő típusában és döntő többségében mint megszervezett, bürokratikus és gazdasági szervezetek által integrált tisztviselő-értelmiség jött létre.

Ha mindezekhez hozzá vesszük, hogy a magyarországi tisztviselő-értelmiség kialakulása és gyors növekedése a hazai társadalom rendkívül alacsony műveltségi-képzettségi viszonyai között zajlott le és az értelmiség jellegadó zömének kereseti-jövedelmi szintje - ha nagyfokú differenciáltsággal is - többszöröse volt az ún. "alsóbb néposztályok" kereseti színvonalának, akkor támpontokat kaphatunk arra, hogy miért is indult meg fejlődésének igen korai szakaszában a hazai értelmiség átfogó társadalmi szerveződése, a társadalom más csoportjaitól való elkülönülése.

Társadalomszerkezeti elemzéseinkben arra törekedtünk, hogy következtetéseinkkel ne lépjünk túl azon a határon, amelyet felhasznált forrásaink megengedtek - kikerülve ezzel a hazai értelmiség történetét kutató szakirodalom esetlegesen hamis sztereotípiáit. Mintegy befejezéskeppen azonban nem térhetünk ki az elől, hogy a szakirodalom - elsősorban Erdei Ferenc, Bibó István, Huszár Tibor és Hanák Péter - általunk elfogadott eredményeit¹ és munkánk tanulságait átgondolva megfogalmazzuk, igaz vázlatosan és részben hipotetikusán - kijelölve ezzel magunk számára a további kutatások útját - a hazai értelmiség első világháború előtti általánosabb fejlődésével kapcsolatos néhány kérdésünket, értelmezésünket.

A szűkebb értelemben vett társadalomszerkezeti folyamatok vizsgálata ugyanis több ellentmondást hozott felszínre, illetve önmagában nem adhatott megnyugtató választ számos, már korábban is megfogalmazott kérdésre. A legfontosabb: a fentebb jelzett stratifikáló tényezők önmagukban nem magyarázzák meg, hogy a magyar értelmiség miért nem a munkaszervezetben elfoglalt helye alapján szerveződött meg - szakemberként, miként Nyugat-Európa legtöbb társadalmában - társadalmi helyének, betagozódásának, életmódjának miért vált átfogó keretév és meghatározójává az a képződmény, amit hagyományosan középosztálynak nevezünk. A szociális összetételében, származásában lejátszódott jelentős eltolódás a polgári rétegek javára miért nem mutatkozhatott meg életvitelében, értékrendjében, mentális és politikai arculatában a változásokhoz mérhető mértékben? Önmagában a probléma megoldásához az sem visz közelebb, ha elfogadjuk azt a helyes megfigyelést,

hogy a hazai társadalomfejlődésben a polgári forradalom után nem bomlottak le egészében a rendies feudális szerkezetek és viszonyok - ha nem kérdezzük rá a kontinuitás miéértjére.²

Más oldalról úgy is megfogalmazható: milyen, a társadalomszerkezet szűkebb folyamatain kívül eső, tényező vagy tényezők befolyásolták a hazai társadalomfejlődés és ezen belül az értelmiség fejlődésének dualizmus kori alakulását?

Úgy véljük, hogy a választ a dualizmus kori politikai rendszer és hatalomgyakorlási szervezet jellemzőiben - társadalomfejlődésre gyakorolt hatásaiban kereshetjük. A magyar középbirtokos kormányzati elit a kiegyezéssel egy felülről lefelé építkező politikai intézményrendszert hozott létre, amelynek alapvető feladata az elmaradottság és a magyarországi társadalom vagy inkább társadalmak tagolatlansága miatt jórészt még ki sem fejlődött társadalmi és nemzeti-nemzetiségi autonómiák eleve kiiktatása, a társadalmi és nemzeti önrendelkezés kialakulásának lefojtása volt- hiszen csak ilyen módon volt megőrizhető a hagyományos magyar uralkodóosztályok hegemon pozíciója. A polgári liberális alkotmányosság keretei között, a társadalmi legitimáció megváltozásával azonban a politikai hatalom társadalmi uralommá való kiépítését és működtetését már nem lehetett a születésrendi kiváltságok alapján szerveződött nemesi "középrendre" alapozni, amely amúgy is alkalmatlanná vált az új történelmi szituációban mind az uralom, mind a modernizáció szakszerű szerepköreinek ellátására. (Egy erős nemzeti polgárságra alapozni pedig már hiánya miatt sem lehetett). Ezt a vákuumot jól érzékelték a kiegyezés időszakának magyar liberális teoretikusai. Németh G. Béla mutatta ki, hogy az ebben az időszakban született középosztály-elméletek a vázolt hiátus teoretikus és programszerűen megfogalmazott feloldásai.³ Nem e teóriák megalkotóinak jószándékán múlt, hogy a funkcióhoz hiányzó társadalmi képződmény végül is nem a polgárosodó, polgári etoszt felvállaló nemesi birtokosság és a nemzeti tradíciókat és célokat befogadó polgárság, valamint a hozzájuk társuló szakértelmiség ideális kombinációjából született meg. Létrejötté előtt elméletileg körvonalazott középosztály kereteibe a gazdaság sikeres modernizációjá során

gyorsan gyarapodó értelmiség nőtt bele, e keretek között találkozott össze a birtokát veszve kényszerűen intellektualizálódott nemesi birtokosság csoportjaival.

A kiegyezéssel bebiztosított uralmi rendszer antidemokratikus társadalmi és nemzeti tartalmának felvállalása, ezen rendszer teljes szélességében való kiépítésében és működtetésében ellátott funkció volt az, amely az értelmiséggel telítődött, így most már "úri és művelt középosztályban" a rendi hatalomgyakorlás és hegemonia szerkezeteit és perszonális viszonyait tovább élte. Ez magyarázza, hogy az értelmiségben a századfordulóra túlsúlyba jutó polgári származású csoportok társadalmi minőségüket nem érvényesíthették a fenti tradíciókat őrző dzsentrivel szemben és egészében ez juttathatta az értelmiségen belül túlsúlyra "a nemes öntudatot és a társadalmi helyzet fenntartására irányuló törekvést az értelmiségi szereptudat felett."⁴

Az új középosztályi értelmiség szelekciós elve már látszólag kifogástalanul megfelelt a kor legitimációs követelményeinek: a születésrendi kiváltságok helyébe a szakszerűség megfelelő szintjét biztosító iskolai képzettség lépett. E szelekciós mechanizmus mellett azonban létezett egy átfogó másik rendszer, amit Hanák Péter a középosztály szocializációs mechanizmusának nevezett.⁵ E mechanizmus egyes elemei közismertek: a közép- és felsőfokú képzés ideológikus tartalma; az adó kétszeres beszámítása; a műveltségi cenzus; a címek és rangok, a megszólítások, a tegeződés, a ruházkodás, viselkedés, az életmód különböző elemeinek bonyolult megkülönböztető szimbolikája; a hitel- és párbajképesség stb. mellett a kultúra és a nyilvánosság intézményei, klubok, kaszinók és egyéb társasági, társadalmi szervezetek hálózata látta el az értelmiség szocializációjának feladatait. Feltáratlan azonban ezen elemek egészének, mint rendszernek a jellege, jelentősége és gyakorlati működése, amely pedig közelebb vihetne bennünket a középosztály-jelenség tényleges megismeréséhez.⁶

Az 'úri és művelt középosztály' kialakulása a dualizmus kori magyar társadalomfejlődés egyik nagy passzívája, a hazai értelmiségfejlődés kényszerpályája, egyes szerkezetekben, mentalitásban máig is ható tradíciója.

4. Szövegközi táblázatok és grafikonok jegyzéke

I. táblázat (15. oldal): A felnőtt férfi népesség írni-olvasni tudása Franciaországban, Skóciában és Angliában (1600-1900)

II. táblázat (50. oldal): Tisztviselő- és értelmiségi keresők foglalkozási viszony szerint 1900-1910-ben Magyarországon (Horvát-Szlavónia nélkül)

III. táblázat (56. oldal): Az értelmiségi csoportok iskolai végzettség szerinti arányai 1910-ben Magyarországon

IV. táblázat (60. oldal): Az értelmiség növekedése az 1840-es évek és 1869 között Magyarországon foglalkozási csoportonként

V. táblázat (61. oldal): Az értelmiség belső foglalkozási megoszlása és a lakosságon belüli arányai országrészenként 1869-ben (Fiume és Horvát-Szlavónia nélkül)

VI. táblázat (65. oldal): Az értelmiség szakmai csoportok szerinti megoszlása 1890-ben

VII. táblázat (67. oldal): Az értelmiség nagyobb szakmai csoportok szerinti megoszlása 1900-1910-ben

VIII. táblázat (68. oldal): Az értelmiség megoszlása településtípusok szerint Magyarországon 1910-ben

IX. táblázat (70. oldal): Az értelmiségi foglalkozásúak száma és aránya Budapesten 1910-ben

X. táblázat (72. oldal): Az értelmiség megoszlása településtípusok szerint Magyarországon 1910-ben

XI. táblázat (74. oldal): A magyar értelmiség növekedése az I. világháború előtt

XII. táblázat (79. oldal): A polgári iskola 4. osztályát végzett tanulók pályaválasztása Magyarországon (Horvát-Szlavónia nélkül)

XIII. táblázat (80. oldal): Érettségizettek pályaválasztása Magyarországon

XIV. táblázat (84. oldal): A középiskolai tanulók szüleik társadalmi állása szerint

- XV. táblázat** (88. oldal): A közép- és polgári iskolai tanulók szüleinek társadalmi állása szerinti megoszlása Magyarországon
- XVI. táblázat** (90. oldal): A középiskolai tanulók nemzetiségi és vallási megoszlásának alakulása Magyarországon
- XVII. táblázat** (92. oldal): A polgári iskolai tanulók nemzetiségi és vallási viszonyainak alakulása Magyarországon
- XVIII. táblázat** (96. oldal): Tankötelesek és ténylegesen beiskolázottak aránya nemzetiség és felekezet szerint Magyarországon
- XIX. táblázat** (99. oldal): A középiskolai tanulók és felsőbb tanintézetek hallgatóinak megoszlása szülei társadalmi állása szerint
- XX. táblázat** (102. oldal): A felsőfokú tanintézetek hallgatói szülei társadalmi állása szerint az 1908/09-es tanévben Magyarországon
- XXI. táblázat** (105. oldal): A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak megoszlása vallásuk és nemzetiségük szerint Magyarországon
- XXII. táblázat** (106. oldal): A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak szakonkénti megoszlása vallásuk és nemzetiségük szerint Magyarországon 1908-ban
- XXIII. táblázat** (110. oldal): Értelmiségi foglalkozásúak ház- és földbirtokviszonyai 1900-ban és 1910-ben Magyarországon
- XXIV. táblázat** (115. oldal): A pedagógusok keresetei Magyarországon az 1887/88. tanévben
- XXV. táblázat** (117. oldal): Az állami elemi iskolai tanítók kereset szerinti megoszlása 1907-ben
- XXVI. táblázat** (120. oldal): A megyei és kerületi hatóságok hivatali személyzetének megoszlása keresetük szerint Magyarországon 1866-ban
- XXVII. táblázat** (121. oldal): Az önkormányzati hatóságoknál alkalmazott tisztviselők kereseti viszonyai 1888-ban hatóságonként
- XXVIII. táblázat** (122. oldal): Az önkormányzati hatóságoknál alkalmazott főbb tisztviselők megoszlása átlagos keresetük szerint 1888-ban Magyarországon
- XXIX. táblázat** (123. oldal): Az állami tisztviselők rangosztályonkénti átlagkeresetei 1888-ban Magyarországon

XXX. táblázat (126. oldal): Az állami köztisztviselők fizetési osztályonkénti átlagos keresetének alakulása 1889-1909 között Magyarországon

XXXI. táblázat (127. oldal): A vármegyei és városi háztartási alap terhére alkalmazott tisztviselők kereset szerinti megoszlása 1909-1910-ben

XXXII. táblázat (131. oldal): Az iparban alkalmazott tisztviselők keresetei 1900-ban Magyarországon

XXXIII. táblázat (139. oldal): A fő értelmiségi foglalkozási csoportokba tartozó keresők és eltartottak arányának alakulása 1900-1910 között, valamint az értelmiségi keresők családi viszonyai 1910-ben

XXXIV. táblázat (145. oldal): Értelmiségi háztartások 1906-ban, illetve 1909-ben eltérő jövedelemszinttel és családi állapottal abszolút számokban (K) és %-os megoszlásban

XXXV. táblázat (150. oldal): Az értelmiségi főbérlő háztartások megoszlása, lakásnagyság, a háztartás összetétele és a lakbérek szerint Budapesten 1906-ban

XXXVI. táblázat (169. oldal): Az értelmiségi keresők megoszlása Debrecenben 1910-ben

5. Mellékletek

az értelmiség megoszlása településtípusonként országrészek szerint

1910-ben¹

Terület, település-típus	Összes népesség	Összes kereső	Közzszolg. és szabad foglalk.	Mezőgazdasági tisztviselők	Ipari tisztviselők	Össz. x/ értelmi-ség	1000 főre eső értelm.
<u>I. Duna jobb partja</u>							
A/ Rendezett tanácsu városok és 10,000 főn felüli települések	195,139	37,758	5,968	113	541	6,642	34,03
B/ Törvényhatósági jogú városok	164,679	78,339	5,930	52	936	6,918	42,01
C/ 10,000 főn aluli települések	2,702,159	1125,372	20,196	1,935	1,016	23,147	8,56
Összesen:	3,062,027	1291,469	32,114	2,100	2,493	36,707	11,99
<u>II. Duna bal partja</u>							
A/ Rendezett tanácsu városok és 10,000 főn felüli települések	207,626	93,781	6,564	110	923	7,597	36,59
B/ Törvényhatósági jogú városok	93,408	48,938	3,534	42	811	4,387	46,97
C/ 10,000 főn aluli települések	1,874,390	771,828	14,596	1,384	1,371	17,351	9,25
Összesen:	2,175,924	914,447	24,694	1,536	3,105	29,335	13,48
<u>III. Duna-Tisza köze</u>							
A/ Rendezett tanácsu városok és 10,000 főn felüli települések	888,997	361,054	15,006	267	1,860	17,133	19,27
B/ Törvényhatósági jogú városok	427,432	187,538	8,882	88	936	9,906	23,17
C/ 10,000 főn aluli települések	1,572,858	610,172	13,498	937	745	15,180	9,65
D/ Budapest székes-főváros	880,371	492,975	43,753	270	14,961	58,991	67,01
Összesen:	3,769,658	1651,739	81,139	1,562	18,509	101,210	26,85
Magy-Budapest	1,069,040	571,763	47,945	290	16,416	64,651	60,47
<u>IV. Tisza jobb partja</u>							
A/ Rendezett tanácsu városok és 10,000 főn felüli települések	192,660	31,909	6,352	70	383	6,805	35,32
B/ Törvényhatósági jogú városok	95,670	46,057	3,529	20	499	4,048	42,31
C/ 10,000 főn aluli települések	1,481,351	603,988	12,798	1,014	808	14,620	9,86
Összesen:	1,769,681	731,954	22,679	1,104	1,690	25,473	14,39

I.sz. melléklet folytatása

Terület, település-típus	Összes népesség	Összes kereső	Közzszolg. és szabad foglalk.	Mezőgazda-sági tisztviselők	Ipari tisztvi-selők	Össz. x/ értelmi-ség	1000 főre eső értelm.
<u>V. Tisza bal partja</u>							
A/ Rendezett tanácsu városok és 10,000 főn felüli települések	442,980	178,778	8,795	189	420	9,404	21,23
B/ Törvényhatósági jogu városok	191,790	89,383	6,802	107	837	7,746	40,39
C/ 10,000 főn aluli települések	1,960,154	761,227	14,924	1,293	436	16,653	8,49
Összesen:	2,594,924	1,029,388	30,521	1,589	1,693	33,803	13,02
<u>VI. Tisza-Maros köze</u>							
A/ Rendezett tanácsu városok és 10,000 főn felüli települések	205,344	92,526	4,786	66	583	5,435	26,47
B/ Törvényhatósági jogu városok	183,899	91,179	6,112	50	1,061	7,223	39,27
C/ 10,000 főn aluli települések	1,752,526	741,163	14,005	742	529	15,276	8,72
Összesen:	2,141,769	924,868	24,903	858	2,173	27,934	13,04
<u>VII. Királyhágón túl</u>							
A/ Rendezett tanácsu városok és 10,000 főn felüli települések	276,136	134,172	11,030	127	1,064	12,221	44,25
B/ Törvényhatósági jogu városok	86,325	43,064	4,311	26	346	4,683	54,25
C/ 10,000 főn aluli települések	2,315,906	1,002,790	17,659	756	889	19,304	8,34
Összesen:	2,678,367	1,180,026	33,000	909	2,299	36,208	13,52
<u>VIII. Fiume és kerülete</u>	49,806	25,152	1,938	3	517	2,458	49,35

Megjegyzés: x/ Kereskedelembe, hiteléletbe és közlekedésbe foglalkoztatott tisztviselők nélkül!

A középiskolai tanulók felekezeti, nemzetiségi és szociális megoszlása tankerületenként és iskolatípusonként az 1890/91. tanévben²

Tankerület	1. Vallási kategóriák						2. Nemzetiségi kategóriák						3. Szociális- származási kategóriák														Összesen			
	Római katolikus	Görög katolikus	Görög-keleti	evangelikus	református	unitárius	izraelita	magyar	német	román	szlovák	szerb-horvát	kárpát-ukrán	egyéb	nagybirtokos	kisbirtokos	mezőgazd. alkalm.	nagyiparos	kisiparos	ipari alkalm.	nagykezelő-teskedő	kiskereskedő	keresked. alkalm.	köztisztviselő	magán-tisztvis.	katona		más értelm. diplomás	szociális személyes szolg. felj.	magánzó és nyugd.
Budapesti székesfővárosi tanker.	2595	13	47	414	404	11	1922	4928	418	9	13	17	1	20	206	124	49	161	610	134	274	607	153	969	507	83	838	297	394	5406
Budapestvidéki tankerület	2329	8	62	95	553	2	686	3358	260	24	56	33	-	4	105	577	51	23	705	29	54	443	26	453	190	21	657	211	190	3735
Jebreceni tankerület	832	61	52	387	1760	-	798	3748	79	40	7	14	2	-	145	713	84	27	557	53	90	329	42	558	166	12	771	166	174	3890
Székesfehérvári tankerület	1778	5	10	86	209	-	718	2650	123	3	-	29	1	-	75	238	95	31	562	32	44	414	15	358	199	32	388	154	169	2806
Győri tankerület	1702	1	5	558	241	1	549	2420	363	-	22	47	-	3	1411	549	83	32	486	36	52	353	35	295	185	12	451	145	144	3055
Füzonyi tanker.	1908	2	5	319	109	2	790	1617	968	4	539	2	-	5	69	446	53	36	547	56	28	442	22	447	207	50	429	166	137	3135
Desztercebányai tankerület	1477	43	6	978	334	1	574	1880	873	-	567	-	1	2	178	340	35	21	672	26	34	384	9	482	263	15	626	234	94	3413
Kecskai tankerület	1401	610	4	213	469	-	810	2706	316	135	249	-	84	8	109	480	51	33	488	39	39	368	17	583	195	42	770	136	148	3498
Magyavári tankerület	1326	180	593	142	224	1	666	1767	629	581	24	124	-	7	60	401	55	47	380	11	73	414	20	480	155	34	710	119	164	3132
Szolovári tankerület	806	828	166	275	909	239	195	2083	291	985	3	3	-	43	121	823	64	14	346	9	48	132	4	524	105	35	930	96	157	3408
Magyaszécsényi tankerület	967	147	750	944	588	39	158	1574	1127	882	-	-	-	10	83	910	8	30	610	21	48	310	15	544	100	73	660	104	77	3593
Szegedi tanker.	1501	13	548	116	105	3	661	1729	549	41	7	516	3	57	32	436	40	11	495	13	27	524	20	423	114	36	457	118	156	2902
Állami Gimnázium	130	-	3	3	1	-	7	20	17	-	-	12	-	95	2	4	-	3	13	6	2	10	10	56	21	1	5	11	-	144
Magyarország összesen:	18742	1902	2250	4530	5903	8489	299	30483	6201	2702	1587	795	92	256	1272	6040	668	6444	459	465	813	4738	388	6302	2407	446	7692	1957	2024	42116
Gimnáziumok összesen:	15724	1857	1940	3751	5457	5795	278	25389	4413	2451	1495	724	90	240	1142	5407	462	5161	337	282	502	3323	182	5524	1870	340	6165	1493	1255	34802
Reáliskolák összesen:	3018	45	310	779	447	21	2694	5094	1788	251	92	71	2	16	123	564	138	183	1386	170	223	1428	174	703	576	127	710	412	377	7314

3.sz.melléklet

Egy 3-4 gyerekes tanító családjának egy évi minimális háztartási költségei 1893-as és 1906-os árakon ³

1893.	frt	1906.	frt
1. Naponként kell 1 liter tej, á.7 kr., ehhez kávé 6 kr., cukor 6 kr., ez éven át	73.--	Egy liter tej 10 kr., összesen:	83,95
2. Fél kgr. hús 24 kr.	88,10	Fél kgr. hús 36	131,40
3. Tészta, tojás, fűszer 7 kr.	25,55	A felvett tojás kevés, ma sokkal drágább	51,10
4. Főzelék 18 kr.	65,70		65,70
5. Zsír naponként 4 kr.	14,60	Zsír 20 kr.	73,--
6. Ecet egy évre	-.60		1,--
7. Szappan	11,53		11,53
8. Kékítő	-,10		-,96
9. Keményítő	-,30	Hetenként 1 font, 16 kr.,	8,32
10. Petróleum	6,48	Hetenként télen 1/2, nyáron 1/4 liter	24,84
11. Fénymáz	-,72	Hetenként 4 kr.	2,08
12. Kefe	-,20		1,--
13. Seprő	-	Seprő 6 db.	1,80
14. Pésú	-	4 db.	1,--
15. Kenyér	73,--	Hetenként 1,50	78,--
16. Fehérnemű egész évre	20,--		30,--
17. Két pár cipő a családfő számára	10,--		12,--

3.sz. melléklet folytatása

1893.	frt	1906.	frt
18. Az anyának 2 pár cipő	8,--		10,--
19. Javításra egy évre	3,60		10,--
20. Egy nyári ruha a család- lédőnek	6,--		12,--
21. Két gyermeknek 2-2 pár cipő	8,--	/4 gyermek/ 7,6,4,3 =	20,--
22. Egy szövetroha-kelme	25,--		28,--
23. Egy téli kabát 3 évre 25 frt, tehát egy év- re esik	8,33		8,33
24. Egy szalma, egy posz- tó kalap	5,20		5,20
25. Egy fekete ünneplő ruha, mely 6 évig tart, beszerzés 36, egy évre	6,--	Tart 4 évig, egy évre	9,--
26. Négy darab nyakkendő	1,20	Hat darab nyakkendő	3,--
27. Két fejkendő az anyá- nak	-,60	4 fejkendő, egy 2,3 á 80 kr.,	4,40
28. Egy szövetroha	10,--		14,--
29. Egy nyári és egy téli kabát	8,--		16,--
30. Két ruha a gyermekek- nek á 3 frt	12,--	4 gyermeknek á 5 frt	40,--
31. Kalap két gyermeknek /hát a többinek?/		4 gyermeknek, fiúnak 1 frt, leánynak 3	8,--
32. Évi vegyes kiadás /írószer, papír, le- velek, újság/	10,--	Napilap 14, heti 4, szaklap 3 és a vegye- sek	40,--

3.sz. melléklet folytatása

1893.	frt	1906	frt
33. Orvos, gyógytár	15,--		25,--
34. Nyugdíjilleték	6,--		8,--
35. Kereseti adó	3,--		5,--
36. Utadó	1,50		1,50
37. Egyleti tagdíj	2,--		2,--
38. Egyházi adó	-		5,--
39. Estvös-alap	1,50		1,50
40. Biztosítás	-		24,--
41. Jótékony célokra	2,--		5,--
42. Tüzelőanyag	25,--	4 81 fa és vágatás	60,--
43. Konyhafelszerelések pótlására	-		6,--
44. Kesztyűk, 6 pár	-	2 pár bőr 2frt, 1 pár szövet	3,20
45. Tankönyv két gyermek- nek	-		8,--
Összesen:	559,51		959,81

4. sz. melléklet

4. pedagógusok keresetei az 1896/97. tanévben

	Létsz.	Átlagos jövedelem	Megjegyzés
1. Kisdedóvók	1,247	380,47 Frt	költségvetésből
2. Népiskolai tanítók	27,150	/kb. 480.-/	az 1887/88. tan- év arányaival számolva
ebből: államiak	1,668	545,59 frt	költségvetésből
3. Felső népiskolai tanítók	128	507,46 frt	-"-
4. Polgári iskolai tanárok	1,922	823,81 frt	voltak 500 frt alattiak is
ebből: állami	581	928,44 frt	költségvetésből
5. Felsőbb leányiskolai tanárok	625	913,26 frt	-"-
ebből: állami	242	1,001,20 frt	-"-
6. Középiskolai tanárok	3,454	1,089,88 frt	-"-
beosztásuk szerint:			
rendes tanár	1,904		
helyettes tanár	344		
intézeti vallástanár	144		
bejáró vallástanár	579		
más bejáró tanár	105		
tornatanár	136		
rendkívüli tárgyat tanító tanár	242		

4.sz. melléklet folytatása

	Létsz.	Átlagos jövedelem	Megjegyzés
7. Egyetemi tanárok			
a/ budapesti tudományegyetem	187	2,940 forint	költségvetésből
b/ kolozsvári tudományegyetem	71	3,516 forint	
c/ műegyetem	64	3,536 forint	

5. sz. melléklet

Az állami népiskolai tanítók fizetési kategóriái az 1907. évi XXVI. tc. szerint

a.) népiskolai tanítók	I. csoport	II. csoport	III. csoport*
alapfizetés	1.200 k	1.100 k	1.000 k
5 év múlva	1.600 k	1.500 k	1.400 k
10 év múlva	1.800 k	1.700 k	1.600 k
15 év múlva	2.000 k	1.900 k	1.800 k
20 év múlva	2.200 k	2.100 k	2.000 k
25 év múlva	2.400 k	2.300 k	2.200 k
30 év múlva	2.600 k	2.500 k	2.400 k
b.) szaktanítók	Férfiak	Nők	
alapfizetés	1.400 k	1.200 k	
5 év múlva	1.800 k	1.500 k	
10 év múlva	2.100 k	1.800 k	
15 év múlva	2.400 k	2.000 k	
20 év múlva	2.600 k	2.200 k	
25 év múlva	2.800 k	2.400 k	
30 év múlva	3.000 k	2.600 k	
c.) Tanítók és szaktanítók bérpótlékai: +			
I. lakbérosztály (I. fiz. csoport	600 k		
II. lakbérosztály (I. fiz. csoport)	420 k		
III. lakbérosztály (II. fiz. csoport.)	360 k		
IV. lakbérosztály (III. fiz. csoport)	300 k		
V. lakbérosztály (III. fiz. csoport)	200 k		

⁺ A fizetési csoportok megállapítása lakbérosztályok szerint történt, a lakbérosztályok pedig az egyes helységek különböző megélhetési költség szintjeit próbálták ellensúlyozni.

6.sz.melléklet

Az állami népiskolai tanítók fizetési kategóriái az 1913. évi XV. tc. és a községi és hitfelekezeti népiskolai tanítók fizetési kategóriái az 1913. évi XVI.tc. alapján

a/ állami népiskolai tanítók

Fizetési		Évi fizetés /k/	Évi lakáspénz koronában, lakbér- osztályok /+/ szerint						
oszt.	fokozat		I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
Kezdő mázás	javadalmazás	1,200	600	540	480	420	360	300	240
III.	3	1,400							
	2	1,600	800	720	640	560	480	400	320
	1	1,800							
II.	3	2,000							
	2	2,200	900	810	720	630	540	450	360
	1	2,400							
I.	3	2,600							
	2	2,900	1000	900	800	700	600	500	400
	1	3,200							

6.sz.melléklet folytatása

b/ Községi és felekezeti népiskolai tanítók

Fizetési		Évi fi- zetés /k/	Évi lakáspénz koronában, lakbér- osztályok +/ szerint /valamennyi fizetési osztályban és fokozatokban egységesen/						
oszt.	foko- zat		I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
kezdő java- dalmazás		1,200							
III.	3	1,400							
	2	1,600							
	1	1,800							
II.	3	2,000							
	2	2,200	600	540	480	420	360	300	240
	1	2,400							
I.	3	2,600							
	2	2,900							
	1	3,200							

+/ A lakbérosztályokról részletesen az 1913. évi XV. tc.

5.§-a rendelkezett.

7. sz. melléklet

A megyei és kerületi hatóságok hivatali személyzetének átlagkeresetei Magyarországon
1866-ban⁵

Évi átlagkeresetek:**I. Közigazgatási személyzet**

1. első alispán	1.547 Ft
2. másodalispán	1.357 Ft
3. főjegyző	1.128 Ft
4. aljegyző	704 Ft
5. főszolgabíró	1.006 Ft
6. alszolgabíró	755 Ft
7. esküdt	471 Ft
8. pénztárnok	829 Ft
9. számvevő	685 Ft
10. levéltárnok	500 Ft
11. kiadó és iktató	510 Ft
12. írnok	368 Ft
13. díjnok	300 Ft
14. nyomdász	384 Ft

II. Orvosi és műszaki személyzet

1. főorvos	603 Ft
2. alorvos	354 Ft
3. állatorvos	207 Ft
4. mérnök	577 Ft

III. Törvényszéki személyzet

1. ülnök	1.109 Ft
2. főbíró, esküdt	686 Ft
3. kiadó, iktató, pénztárnok, írnok	385 Ft
4. főügyész	1.091 Ft

5. alügyész	727 Ft
6. telekkönyvi tisztviselő	515 Ft
7. árvaügyi tisztviselő	663 Ft
8. csendbiztos	517 Ft
9. várnagy	447 Ft

Az összes megyei és kerületi közigazgatási tisztviselő keresetének átlaga: **621,60 Ft.**

8. sz. melléklet

Az önkormányzati hatóságoknál alkalmazott közigazgatási tisztviselők átlagos keresetei
és a keresetek szóródása Magyarországon 1888-ban⁶

	Legmagasabb	Legalacsonyabb	Átlagos
		kereset (Ft)	
I. Vármegyék			
a.) Központi tisztviselők			
1. alispán	4.200	2.300	2.875
2. főjegyző	3.300	1.340	1.796
3. aljegyző	1.680	700	1.066
4. alügyész	2.200	720	1.375
5. árvaszéki elnök	3.000	1.240	1.669
6. árvaszéki ülnök	1.800	1.000	1.295
7. főorvos	1.600	800	1.107
8. orvos	800	500	588
9. állatorvos	850	400	593
10 főpénztárnok	2.400	900	1.293
11. alpénztárnok	1.800	800	1.020
12. gyámpénztárnok	2.100	900	1.288
13. ellenőr	1.300	600	968
14. főszámvevő	2.100	900	1.266
15. alszámvevő	1.800	700	975
16. közigazgatási			

gyakornok	500	360	361

b.) Járási tisztviselők

1. főszolgabíró	2.340	1.000	1.698
2. szolgabíró	1.100	600	874
3. járási orvos	1.098	100	503
4. állatorvos	1.098	200	537
5. közigazgatási gyakornok	480	360	361

c.) Rendezett tanácsú városok tisztviselői

1. polgármester	3.000	700	1.302
2. tanácsnok	1.522	50	549
3. főjegyző	1.522	400	858
4. aljegyző	1.400	200	638
5. tiszti ügyész	1.500	40	399
6. árvaszéki ülnök	1.400	100	583
7. rendőrkapitány	1.800	200	859
8. alkapitány	1.250	50	536
9. orvos	1.014	100	486
10. alorvos	763	100	370
11. állatorvos	1.000	50	302
12. pénztárnok	1.522	80	648
13. ellenőr	1.200	150	596
14. építész és mérnök	1.522	100	726

II. Törvényhatósági jogú városok**a.) Budapest tisztviselői**

1. polgármester	7.000	7.000	7.000
2. alpolgármester	6.000	5.000	5.500
3. tanácsnok	4.000	3.300	3.370
4. főjegyző	3.300	3.300	3.300

5. jegyző	2.650	1.700	1.858
6. főügyész	3.300	3.300	3.300
7. alülgyész	2.050	1.700	1.850
8. ügyészi segéd	1.093	1.093	1.093
9. árvaszéki elnök	4.000	4.000	4.000
10. árvaszéki elnökhelyettes	3.300	3.300	3.300
11. árvaszéki ülnök	2.500	2.500	2.500
12. árvaszéki jegyző	2.050	1.700	1.850
13. árvaszéki tollnok	1.220	1.000	1.107
14. főorvos	4.132	4.132	4.132
15. főorvosi segéd	1.800	1.800	1.800
16. kerületi orvos	1.400	600	1.293
17. állatorvos	1.000	1.000	1.000
18. pénztári igazgató	3.000	3.000	3.000
19. pénzkezelő	2.050	1.600	1.762
20. ellenőr	2.500	2.500	2.500
21. főszámvevő	4.000	4.000	4.000
22. számvevő	2.800	2.800	2.800
23. főmérnök és középítészeti igazgató	9.000	9.000	9.000
24. mérnök	2.500	1.600	2.007
25. mérnöksegéd	1.500	1.220	1.487
26. mérnöki gyakornok	500	500	500
27. statisztikai hivatali igazgató	3.300	3.300	3.300
28. fogalmazó gyakornok	600	600	600

b.) A többi 24 város tisztviselői

1. polgármester	3.300	1.509	2.785
2. tanácsnok	2.600	1.000	1.432
3. főjegyző	1.800	1.000	1.511
4. aljegyző	1.210	720	904
5. főügyész	1.700	600	1.066

6. alügyész	1.400	600	892
7. árvaszéki elnök	2.200	400	1.396
8. árvaszéki ülnök	1.880	900	1.238
9. rendőrkapitány	2.640	900	1.693
10. alkapitány	1.210	600	9767
11. főorvos	1.200	500	799
12. alorvos	1.050	300	525
13. állatorvos	1.100	240	514
14. főpénztárnok	1.600	980	1.200
15. ellenőr	1.200	150	862
16. főszámvevő	1.700	800	1.263
17. alszámvevő	1.200	560	851
18. mérnök és építész	1.980	600	1.103

III. Községek

Községi- és körjegyzők	3.000	120	727
Községi- és körorvosok	1.400	200	526

9.sz. melléklet

az állami tisztviselők kereseti kategóriái rangosztályok
szerint Magyarországon 1888-ban, összehasonlítva az
Ausztriában rendszeresített kategóriákkal⁷

Rangosztály	Magyarország			Ausztria		
	fizetés /frt/	lakbér /frt/	együtt	fizetés	működ. pótlék	együtt
I. Miniszter- elnök	20,000	12,000	32,000	12,000	14,000	26,000
II. Miniszter	12,000	4,000	16,000	10,000	10,000	20,000
III. Állam- titkár	6,000	1,000	7,000	7,000	3,000	10,000
IV. Helyettes államtitkár	6,000	600	6,600	-	-	-
V. Miniszteri tanácsos	5,000	600	5,600	6,000	1,000	7,000
	4,000	600	4,600	5,500	1,000	6,500
				4,500	1,000	5,500
VI. Osztály- tanácsos	3,000	500	3,500	3,600	800	4,400
	2,500	500	3,000	3,200	800	4,000
				2,800	800	3,600
VII. Titkár	1,800	400	2,200	2,400	700	3,100
	1,500	400	1,900	2,200	700	2,900
				2,000	700	2,700
VIII. Fogalmazó	1,000	300	1,300	1,200	500	2,400
	900	300	1,200	1,500	600	2,200
				1,400	600	2,000
IX. Segéd- fogalmazó	600	200	800	1,300	500	1,800
				1,200	500	1,700
				1,100	500	1,600

10. sz. melléklet

Az önkormányzati hatóságok tisztviselőinek átlagos keresetei beosztásuk szerint 1909-
1910-ben Magyarországon⁸

	Tisztviselők száma	Átlagkereset (k)
I. A vármegyékben		
1.) Központi személyzet	1.1754	3.004,50
ebből: tisztviselők	1.419	3.465,66
díjnok	335	1.051,10
Tisztviselők részletesen:		
a.) közigazgatási szak		
alispán	63	8.951,71
főjegyző	63	6.160,98
aljegyző	260	3.807,92
közigazgatási gyakornok	183	1.353
b.) jogi szak		
főügyész	63	6.693,17
alügyész	23	3.824,35
c.) egészségügyi szak		
tiszti főorvos	63	5.836,03
alorvos	3	3.030
d.) levéltári szak		
főlevéltárnok	63	3.697,03
allevéltárnok	19	2.768,42
e.) segédhivatali szak		

segédhivatali igazgató	28	3.736,43
irodatisztek	393	2.284,90
más tisztviselő	161	2.929,60

f.) vegyes szak

(várnagy, laktanya-

felügyelő stb.)	34	2.410,59

2.) Árvaszéki személyzet	1.010	3,234,63
díjnok	119	3.771,40
tisztviselő	811	
árvaszéki elnök	63	6.670,95
árvaszéki ülnök	271	5.012,51
árvaszéki ügyész	10	3.810,50
jegyzők	76	2.976,05
árvaszéki gyakornok	20	1.335
árvaszéki egyéb tisztviselő		
(VIII-IX. fiz. osztály)	6	3.557
árvaszéki egyéb tisztviselő		
í(X-XI. fiz. osztály)	365	2.651

3. Járási személyzet	2.648	3.055,677
tisztviselők	2.155	3.537,22
díjnok	493	950,71
főszolgabírók	433	6.890
szolgabírók	602	3.033
közigazgatási gyakornok	113	1.324
járási orvos	431	3.368
segédhivatali tisztviselő	576	2.098

II. Törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városok

összes városi tisztviselő és díjnok	18.338	2.253,40
ebből: tisztviselő	16.010	2.424,32
díjnok	2.378	1.102,73

Tisztviselők részletesen**1.) Tulajdonképpeni**

közigazgatási személyzet	2.144	3.195
díjnok	933	1.128
polgármester	138	6.710
alpolgármesterek, tanácsnokok stb.	291	4.565
főjegyzők	138	4.257
jegyzők, aljegyzők, fogalmazók	280	3.507
egyéb közigazgatási tisztviselők	75	2.219
jogi személyzet (ügyészi)	152	3.155
levéltári személyzet	68	3.022
segédhivatali személyzet	733	2.268
vegyes tiszti személyzet	269	1.906

2. Árvaszéki személyzet

tisztviselő	296	3.152
díjnok	84	1.064
ebből: tisztviselő		
fogalmazási személyzet	122	4.366
más közigazgatási személyzet	90	2.381
jogi személyzet	5	2.718
segédhivatali személyzet	79	2.183

3.) Számvevőiségi és pénztári

személyzet: tisztviselő	836	3.075
díjnok	192	973
ebből:		
számvevőiségi főnökök	128	3.727

számvevők, számtanácsosok	101	3.766
pénztárnokok, ellenőrök	241	2.990
könyvelők, pénztári tisztviselők	366	2.712

4.) Közegészségügyi személyzet

tisztviselő	566	2.900
díjnok	19	751
ebből:		
tisztí főorvos	126	3.197
tisztí és kerületi orvos	224	3.223
kórházi tisztviselő	23	2.581
állatorvos	129	2.209
más egészségügyi tisztviselők	64	2.698

5.) Tanügyi és közművelődésügyi személyzet

	7.849	1.936
középiskolai	303	3.620
polgári iskolai	756	3.244
szakiskolai	312	1.804
elemi iskolai	4.457	2.130
tanonciskolai	769	438
egyéb iskolai	23	735
kisdedóvók	578	926
könyvtárak, múzeumok	21	1.843

6.) Közrendészeti személyzet

tisztviselő	865	2.785
díjnok	390	950

7.) Közgazdasági és erdészeti személyzet:

	211	2.590

8.) Műszaki személyzet

tisztviselő	433	3.894
díjnok	113	1.955
ebből:		
tisztviselő, műszaki		
tanácsos és főmérnök	76	6.603
mérnök és segédmérnök	203	3.999
nem mérnök tisztviselő	154	2.416

9.) Adóhivatali személyzet

tisztviselő	1.092	2.368
díjnok	464	946
tv. adóhivatali főnök	48	3.836
főtiszt, főkönyvelő	89	3.966
pénztárnok, könyvelők, stb.	542	2.391
segédhivatali tisztviselő	413	1.825

10.) Fogyasztási adó és javadalmi hivatali személyzet:

tisztviselő	518	1.896
díjnok	19	1.089

11.) Városi üzemek

vezető tisztviselő	190	4.072
tisztviselő	593	2.606
díjnok	109	1.330

12.) Városi alapok terhére alkalmazott tisztviselők

tisztviselő	1.047	1.674
díjnok	47	1.012

Egy nagy bank nőtlen tisztviselőinek háztartása, 1906-ban ⁹

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	XIII.	XIV.	XV.	XVI.
1. Mennyi a jövedelme?	26,000	7,600	6,000	6,000	6,000	5,200	4,800	4,800	4,000	4,000	3,600	3,200	1,500	1,200	1,000	900
2. Mennyi a mellékjövedelme?	-	-	-	-	-	-	-	400	-	-	-	-	-	-	-	-
3. Van-e magánvagyon?	80,000	-	-	-	-	300,000	120,000	-	120,000	-	-	-	40,000	-	160,000	-
4. Mennyit fizet a lakásért?	2,400	Nővérel és anyjával 1,200 1,400	600	480	600	800	360!	200	Otthon	1,200	Otthonról támogatják	Otthon	Otthon lakik	Otthon	Otthon	Otthon
5. Élmezés?	2,400	1,400	1,200	?	760	1,200	1,200	720	Otthon	600	Otthon	Otthon	Otthon	Otthon	Otthon	Otthon
6. Ruha, cipő, nyakkendő	800	500	1,200	1,600	300	500	600	360	600	600	360	800	500	260	300	Otthon
7. Játsszik-e lóversenyen, kártyán?	-	-	-	Esetenként vesz, v. K-t	Kártya nyer 10-12 zik	-	Kicsinyben	-	200	Játsszik	Igen, a múlt év 1,200 koronájában volt	300	Lóverseny 800	-	300	Otthon
8. Költséges passziók?	Lovagol és utazik nyáron 3,600	-	-	-	-	-	-	Könyvek, folyóiratok 600	-	-	Lumpol, évente kb. 2,000	-	Lumpol 4,000	Sport 120	-	-
9. Kávéház?	Ritkán, egy fekete tere délután	-	Minden héten kétszer este kb. 110	Naponta 1 k-t	Naponta kétszer	-	Minden nap kétszer	Reggeli re kb. 600	Minden este	Billiárd	Esetenkint	-	Egyszer naponta	-	-	-
10. Színház?	Minden premien és hangversenyen	-	Opera, hangvers.	-	-	-	Minden premien	Ingyen	Minden nap opera	Minden premien	Vígsház összes premien	-	-	-	Opera 100	-
11. Nyaralás?	/8. pont/	800	800	360	400	1,200	2,400!!	360	1,000	-	-	-	-	-	400	-
12. Adósság?	-	-	-	-	-	-	-	600	-	2,000	kb. 2,000	2,000	-	-	-	-
13. Övös, patika?	-	Ideges 1,200	-	-	-	-	-	100	-	200	-	-	-	-	-	-
14. Nyugdíj?	480	160	400	120	130	130	100	100	100	-	60	100	24	-	-	-
15. Klub?	300	-	120	-	160	-	-	36	100	120	-	100	80	40	40	-
16. Tart-e barát?	?	Igen, kb. 1,200	-	1,000	1,200	1,000	A múlt évben 2,400!	Időnként	-	Igen	Igen	-	2,000	-	-	-

Egy nagy pénzügyi családok tisztviselőinek háztartása 1906-ban¹⁰

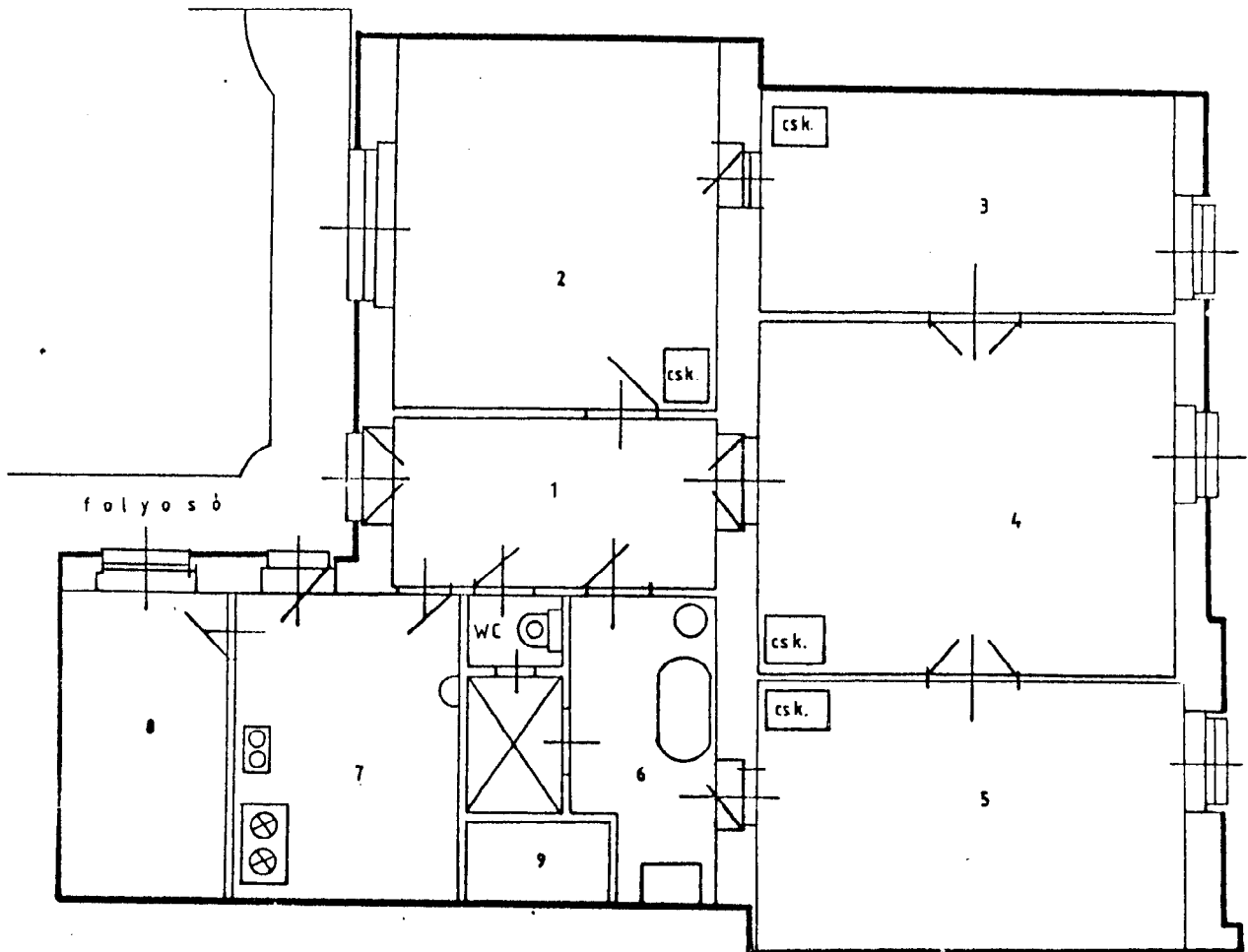
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.
1. Mennyi a jövedelme?	26,000	12,000	11,000	7,600	7,600	7,600	6,000	6,000	6,000	4,000
2. Mennyi a magánvagyon?	140,000	200,000	-	200,000	-	60,000	50,000	30,000	20,000	-
3. Mennyit fizet lakásért?	Szűjt háza van	2,000	1,400	2,600	1,000	1,400	800	800	1,200	700
4. Mennyit költ háztartásra?	4,400	3,800	2,400	4,000	2,400	2,800	2,400	1,600	2,000	1,600
5. Mennyit költ ruhára?	400	400	400	500	400	600	300	400	400	200
6. Mennyit költ a felesége ruházatára?	400	900	400	900	300	500	200	600	800	200
7. Hány gyermeke van?	3	3	1	1	2	-	3	-	-	-
8. Iskoláztatás?	1,000	-	260	-	-	-	300	-	-	-
9. A gyermekek ruházata?	360	500	140	-	200	-	360	-	-	-
10. Játsszik-e lóversenyen, vagy kártyán?	-	-	-	Kicsiben kártyázzik	-	-	-	-	Kártya 300	-
11. Kávéház?	-	200	-	Kávéházban reggelizik	-	400	200	200	800	-
12. Színház?	200	400	-	Nemzeti premier	200	200	200	-	-	100
13. Szivar?	-	360	180	240	-	100	200	-	300	100
14. Költséges passziók?	-	-	-	Estélyek 1,000	-	-	-	-	-	-
15. Nyaralás?	1,600	560	-	1,600	600	700	-	400	1,200	-
16. Orvos, patika?	400	200	100	600	300	50	-	-	100	100
17. Klubdíj?	400	-	-	-	-	80	80	-	-	-
18. Nyugdíj?	480	200	170	160	160	160	120	120	120	80
19. Hány cselédje van?	2	2	2	3	2	1	2	2	1	1
20. Mennyit fizet nekik?	720	600	560	1,000	480	360	480	360	240	180

Egy gabona-nagykereskedő-cég tisztviselőinek háztartása 1906-ban ¹¹

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
Mennyi a jövedelme?	14,000	10,000	6,000	4,000	3,600	2,400	1,800
Nős? Nőtlen?	nős	nős	nőtlen	nős	nőtlen	nőtlen	nőtlen
Van-e mellékjövedelme és mennyi?	2,000	4,000	1,000	3,000	500	-	1,000
Van-e garágyeremény?	50,000	12,000	10,000	10,000	8,000	100,000	6,000
Mennyit fizet lakásért?	3,000	2,000	1,200	1,200	1,000	1,600	500
Élelmezésért?	2,300	2,400	1,600	2,000	1,800	1,000	600
Ruha?	2,000	3,000	600	1,000	600	600	300
Játszik-e?	tőzsdén	Csak kommersz játékot	Lóversenyen	Hazardjátékot	-	Tőzsdén	Keveset kártyázik
Költséges passziók?	Feleségének van	Könyveket vesz	-	Nők	Utazások	Társasági élet	-
Kávéház?	Havonta 100 H	50	80	200	20	80	10-20
Színház?	50-60 H	80	-	20	60	100	-
Nyaralás?	1,000	Itthon nyaral	600	400	Családjánál nyaral	500	200
Mennyi az adóssága?	15,000	6,000	8,000	6,000	-	12,000	3,000
Jótállás?	-	1,000	-	1,000	-	4,000	-
Kamatok?	500	270	380	290	-	600	200
Le van tiltva a fizetése?	Nincs	Nincs	Nincs	Most nincs	Volt	Le van	Nincs
Klub? Nyugdíj?	200	-	Keveset jár a klubba	200	-	300	-
Adó?	800	600	400	300	300	180	120
Van-e barátnője?	-	1,000	-	600	-	2,000	-
Mennyit költ rá?	-	1,000	-	600	-	2,000	-

14.sz. melléklet

A Püspöki palota 53. sz. lakásának alaprajza

A Püspöki palota lakásai és lakói 1912-1914 között

Eme- let	Lakás száma	Lakás- jel- lege	Szo- bák szá- ma	Hall	Cse- léd- szoba	Bérlő	Foglalkozása	Terve- zett Tényle- ges lakbér	Egyéb adatok
Fsz.	21.		5	-	1	Schwarcz Dóri	magánzó	2780 1600	Schwarcz Vilmos butorgyáros lánya: testvére ifj.Schwarcz Vilmosnak, aki választott thb. tag az izraelita hit- község tanácsnoka
	29.	G	2	-	-	Dr.Harsányi Miklós	ügyvéd	1000 900	
						Dr.Ethey László	vmegyei közig.gy. tb.szolga- bíró	1000 750	1914. június 15-től; Apja községi főjegyző
	36.		4	-	1	Glück Ignác	banktiszt- viselő	2000 1900	
	37.		6	-	1	Goldstein Péter	magánzó	3350 2600	1913. május 1-től;
						Krausz Gyula	termény- és fűszer- nagyker. családtag	2000 1900	1914. november 1-től;
	45.	G	3	-	-	Bogyai Kornél	huszár százados	1100 900	
						Grünhut Henrik	főreáisk. tanár, izr. hitoktató	1100 900	1914. május 1-től;
I.em.	2.		3	-	1	Jánosi Zoltán	lelkész,vá- lasztott thb. tag	1800 -	2. és 8. lakás egybenytva, szolgálati lakás
	8.		4	1	1	Jánosi Zoltán	-	2800 -	Író és politikus, a polg. dem.forr.idején előbb a Nemzeti Tanács tagja, majd a Berinkey-kormány belü- gyi államtitkára
	9.		4	1	1	Dr.Grósz Pál	orvos	3000 2800	Később Görög
	15.		3	-	1	özv.Kellner Dávidné	fakeresk. özvegye	2200 2000	
	16.		6	1	2	Dr.Brunner Lajos	orvos	4500 4000	Siketnémák Intézetének or- vosa is /1940-ig/. Írásai jelentek meg a Debr.Ellenőr, Debr.Független Újság c. la- pokban és különböző szak- lapokban
	22.		5	-	1	Dr.Kertész István	ügyvéd, földbirt. virilis	2250 2250	352 kh.tulajdonosa /4,715 aranyk.évi jöv./ Írásai: Debreczen c.lapban
	23.		6	1	2	Harstein Sándor	nagybirtó- kos csa- lád tagja	3850 3000	Harstein Péter családfő legnagyobb adófizetők egyi- ke a városban: 2100 kh. /31,584 ak/
	30.	G	2	-	-	Dr.Szántó Dezső	ügyvédi gyakorn.	1000 900	

Emlé- let	Lakás		Szobák száma	Hall	Cse- léd- szoba	Bérlő	Foglalkozás	Terve- zett lak- bérlet	Egyéb adatok
	sza- ma	jel- lege							
I.	38.		5	1	1	Dr. Weisz József	Ügyvéd	2800 2500	1914. szeptember 1-től,
						Dr. Kovács Elemér	katonatiszt	-	
	39.		4	1	1	Dr. Miklós Ármin	Ügyvéd	2450 2250	
	47.		4	-	1	Dr. Tóth Emil	városi ta- nácsnok, thb. tag	1800 1300	
	48.	G	3	-	-	Dr. Heger Flóris	tanár, felső- keresk. isk.	1100 1100	
	48.	G	3	-	1	Kohn Miksáné /Róth Irén/	?	1250 1250	
	3.	u	3	-	1	Hirschfeld Ármin	Hálókötő gyár tulajdonosa	1500 1250	KKA.sz. udvari üzlet bérlője, Izraelita hitk. tanácsnoka
						Simonovits Dezső	tanár, izra- elita hitokt.	1500 1250	
	31.	u	3	-	1	Majer Jenő	?	1400 1350	
II.	4.		3	-	1	Kertész Emil	?	1550 1200	Földbirtokos család tagja?
	10.		4	1	1	Dr. Fehér Mór	Ügyvéd	2550 2250	
	11.		4	1	1	Deutsch Sámuel	Fűszer és magnagyker. cég társtul., választott thb. tag	2800 2200	
	17.		3	-	1	Dr. Fekete Jenő	aljárásbíró	2100 1900	
	18.		6	1	2	Első Magyar Ált. Bizt. Társ. helyi főügynöksége	-	4000 3400	
	24.		5	-	1	Lukács Izidor	?	2000 1900	
	25.		6	1	2	Báró Kapry Valerián	katonatiszt	3300 2600	Ideiglenes bérlők után 1914. február 1-től
	32.	G	2	-	-	Bors Károly	tanár, fémip. szakiskola	900 800	
	40.		5	1	1	Wieder Leopold	női divatárú- nagykeresk.	2400 2200	Műhelye a lakásban kia- lakítva
	41.		4	1	1	Reitz János	megyei főál- latorvos	2250 1700	

Eme- let	L a k á s		Szo- bák száma	Hall	Cse- lád- szo- ba	Bérlő	Foglalkozása	Terve- zett Tény- lak/leges bér/lakbér	Egyéb adatok
	szá- ma	jel- lege							
II.	50.		4	-	1	Szabó Elek /Szabó Magda apja	polgármesteri titkár, he- lyettes ta- nácsnok	1680 1500	1916.április 30-ig . A vi- lágháború kitörése után a XVIII.sz. üzletet bérelte menekült rokonai bútorai- nak rektározására
	49.	G	3	-	-	Keresztes Akos	?	1000 900	
	51.	U	3	-	1	Dr.Sebestyén Dezső	tanár,felső- keresk.iskola	1100 1050	1902-ig Schwarcz; Irásai: Nagyvárad Napló
	5.	U	3	-	1	Gábel Dezső	tanár, polgá- ri iskola	1100 1000	Később: Gábor; Izraelita Diákotthon felügyelő taná- ra is; Irásai: Izr.Tanú- gyi Értesítő
	33.	U	4	-	1	Szabó Gusztáv	postai tiszt- viselő	1250 1300	1913.február 1-től al- bérlőt tartott
						Rosenberg Ferencz	Szállítási- és Beraktáro- zási RT tu- lajdonos esz- kedője	-	1914. május 1-től:
III.	6.		3	-	1	Dr.Penyigei Gyula	MTV fogalma- zó	1350 1000	apja Nagykárolyban kö- zépbiroktos
	12.		4	1	1	Hevesi Gyuláné	Műszaki iroda és alkatrész üzlet tulajd.	2350 2100	
	13.		4	1	1	P.Nagy Zoltán	főiskolai tanár, Ref.Koll.	2500 2200	Zenei Konzervatórium igazgatója is
	19.		3	-	1	Brüll Lajos	Egészségügyi Műszaki Váll. RT igazgatója	2000 1600	
	20.		6	1	1	Herdliczka Ernő	mezőgazdasági akadémiai ta- nár	3350 2600	1914. augusztus 1-től, előtte üres
	26.		5	-	1	Dr.Nagy Kálmán	járásorvos, tb. megyei főorvos	1780 1700	
	27.		6	1	1	M.kir.Honvéd- ség	-	2800 2500	
	34.	G	2	-	-	Reményi Gyula	építész	350 700	
						Dr.Szotyori Nagy Sándor	kir.közjegy- ző	-	1914. május 1-től,
	42.		5	1	1	Zalai Emma és Zalai Márk	tanár,felsőbb leányiskolai tanár	2100 1900	testvére /ill.Zalai Márk fia/ Zalai Béla filozófus
	43.		4	1	1	Szabó N.Miklós	áll.iskolaig. körzeti tan- felügyelő	2000 1600	csak 1913. május 1-től,
	53.		4	-	1	Dienes János	tanár,felsőbb leányiskola, festőművész	1600 1300	1945 után Munkácsy-díjas

Emléket	Lakás		Szobák száma	Hall	Cseled-szoba	Bérlő	Foglalkozása	Tervezett lak-bér / Tényleges lak-bér	Egyéb adatok
	száma	jellege							
III.	52.	G	3	-	-	Somorjay Géza	százados	950 / 850	
	54.	U	3	-	1	Papp Lajosné	árvaszéki nyilvántartó özvegye	1000 / 1000	
	7.	U	3	-	1	Dr. Hódi Béla	ügyvéd, ref. egyházi levéltárnok	1000 / -	Házgondnoki, szolgálati lakás
						Csáky Béla	házigondnok	1000 / -	1913. november 1-től
	35.	U	4	-	1	Molnár József	?	1100 / 1100	
IV.	14.	M	1	-	-	Tóth István	építész, nagyvállalkozó, virilis	1100 / 900	Irodának bérlő
	28.	M	1	-	-	Hajós Alfréd és Villányi	építészek	1100 / 1100	Az Arany Bika Szálló új épületének építése idejére bérelték
	44.	M	1	-	-	Moldovány János	pallér	1100 / 600	A Püspöki palota építési munka idejére bérelte
						Holló László és Toroczkaí Oszvald	rajztanárok és festők	1100 / 600	1914. október 1-től,
Fsz.	1.	U	2	-	-	Sántha Károly és Ferencz	cukrászok		Lakás a II. számú üzlettel egybenytva
I.	Házm.		1	-	-	Barbócz Gábor		-	Évi díjuk: lakás és
II.	Házm.		1	-	-	Tompa János	házmesterek		600 K havi kifizetésben
III.	Házm.		1	-	-	Szűcs Károly			

x/ A lakások jellege: G = garzon lakás
 U = udvari lakás
 M = műteremlakás
 U = üzlettel egybeépített lakás
 Házm. = házmesteri lakás

6. Jegyzetek

1.1 FEJEZET: AZ ÉRTELMISÉG FOGALMÁNAK TÖRTÉNETI DILEMMÁI

- 1.) **Gella, Alexander :** The Intelligentsia and the Intellectuals
(ed.) SAGE Studies in International Sociology 5
1976.
- Huszar, George B.:** The Intellectuals - A Controversial Portrait
(ed.) Glencoe, 1960.
- Eyerman, Ron -**
Svensson, Lennart G.-
- Söderqvist, Thomas :** Intellectuals, Universities, and the State in Western
(ed.) Modern Societies
University of California Press, 1987
- Huszár Tibor :** Korunk értelmisége
(szerk.) Budapest, 1975.
- Huszár Tibor:** Fejezetek az értelmiség történetéből
Budapest, 1977.
- Huszár Tibor:** Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások
(szerk.) Budapest, 1978
- Huszár Tibor:** Értelmiségyszociológiai írások Magyarországon,
(szerk.) 1990-1945
Budapest, 1981.
- Konrád György-**
Szelényi Iván: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz
Párizs, 1978 .
- Szelényi Iván:** Új osztály, állam, politika
Budapest, 1990.
- 2.) **Gella, Alexander:** An Introduction to the Sociology of the Intelligentsia

- In. : Gella, 1976 . 9-34.1.
- 3.) **Huszár Tibor:** i.m. , 1975. 8.1.
- 4.) **Gella, Alexander:** i.m., 1976
Huszár Tibor: i.m., 1975
Szczepansky, Jan: A szociológus szemével
Budapest, 1977. 148-167.1.
- 5.) **Huszár Tibor:** i.m. , 1977.
Habermas, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása
Budapest, 1971.
- 6.) **Huszár Tibor:** i.m., 1975. 7.1.
- 7.) **Gella, Alexander:** i.m., 1976. 14.1.
- 8.) **Huszár Tibor:** i.m., 1977. 11.1.
- 9.) **Allen, Peter :** The Meanings of 'An Intellectual': Nineteenth- and
Twentieth-Century English Usage
University of Toronto Quaterly, Volume 55,
Number 4, Summer 1986 343-358.1.
- Seton-Watson, G.H.N.:**Intelligentsia
In. Gould, Julius-Kolb, William I.: A Dictionary of
Social Sciencies
New York, 1965.
- 10.) **Feuer, Lewis S. :** What is an Intellectual ?
In. Gella, Alexander i.m. 1976. 48-50.1.
- 11.) **Gella, Alexander:** i.m., 1976. 12.1.
- 12.) **Pipes, Richard:** The Russian Intelligentsia
(ed.) New York, 1961
- 13.) **Gella, Alexander:** The Life and Death of the Polish Intelligentsia
Slavic Review, 30.(1), 4.1.
- 14.) **Pesti Hírlap,** 1843. március 26.

15.) **Gella** teljesen egyedülálló kelet- és közép-európai jelenségnek tartja az ún. klasszikus XIX.századi értelmiséget. Klasszifikációját lásd i.m. 23.1.

16.) A fenti referencia munkákon túl:

Borucki, Andrzej: Study of the Socio-Occupational Position of the Pre-War Intelligentsia in People's Poland
Polish Sociological Bulletin, 1962,1-2. 131-140.1.

Chalasinski, Jozef: A lengyel értelmiség társadalmi eredete
In. Huszár, 1975.173-223.1.

Hertz, Alexander: The Case of an Eastern European Intelligentsia
Journal of Central European Affairs, 1951,11.(1).

Pipes, Richard: The Russian Intelligentsia
New York, 1961

Pollard, Allan: The Russian Intelligentsia: The mind of Russia
California Slavic Studies, 1964, No.3..

Raeff, Marc: Origins of the Russian Intelligentsia: The Eighteenth-Century Nobility
New York, 1966.

Vondung, Klaus: Das Wilhelminische Bildungsbürgertum
(h.n.) 1976.

17.) **Hertz, Alexander:** i.m.1951. 13.1.

1.2 FEJEZET: AZ ISKOLARENDSZER ÉS AZ ALFABETIZÁCIÓ STRATIFIKÁLÓ SZEREPE AZ IPAROSODÁS KORÁBAN

1. **Berend T. Iván - Ránki György:** Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában Budapest, 1979.

2. **West, E.G.:** Education and the Industrial Revolution, London, 1975.

Cipolla, C.M.: Literacy and Development in the West Harmondsworth, 1969.

Aldrich, R.: An Introduction to the History of Education, London, 1982.

3. Finánczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária-Terézia korában I. Budapest, 1899.

Kiss Áron: A magyar népiskolai tanítás története I-II. Budapest, 1881-83.

4. Aldrich, R.: i.m.; Hoggart, R.: *The Uses of Literacy* Harmondsworth, 1958. (Magyarul "Művelődés, gondolkodás, szokások" címmel Budapest, 1975.)

5. Áfra Nagy János: Az írástudatlanok Budapesten, Statisztikai Közlemények 63. k. I. sz. 5-29. l.

6. Áfra Nagy János: i.m. 10-15. l.

7. Keleti Károly: *Hazánk és népe*, Pest, 1871.

8. Stone, L.: *Literacy and education in England 1640-1900. Past & Present*, 42. 69-139.; **Furet, F.-Ozouf, J.:** *Literacy and Industrialization: the Case of the Département du Nord in France*, *Journal of European Economic History* vol. 5. 1976. 5-44. l.

9. Furet, F.-Ozouf, J.: i.m. 15. l.

10. Stone, L.: I.m. 121. l.

11. Sanderson, M.: *Literacy and Social Mobility in the Industrial Revolution in England*, *Past & Present*, 56. 75-104. l.

12. Anderson, C.A.-Bowman, M.J.: *Education and Economic Modernization in Historical Perspective*. In: **Stone, L. (ed.):** *Schooling & Society* Baltimore, 1976. 3-19. l.; Sanderson, M.: i.m.

13. Áfra Nagy János: i.m. 16-17 l.; **Lundgreen, P.:** *Educational Expansion and Economic Growth in Nineteenth-Century Germany*. In: **Stone, L.L** *Schooling & Society...* 20-68. l.

14. Stone, L.: i.m. 83-92. l.

15. U.o.

16. Lásd: Jarausch, K.H. (ed.): *Transformation of Higher Learning 1860-1930*. Chicago, 1983.

Müller, K.D.-Ringer, F.-Simon, B. (ed.): *The Rise of Modern Educational System*, Cambridge, 1987.

17. Magyar Statisztika Közlemények, u.s. 64. 86*-92*.

Áfra Nagy János: i.m. 46. l.

18. Áfra Nagy János: i.m. 34. l. 8. l. és 18-20. l. és Stone, L.L i.m. 80. l.
19. Áfra Nagy János: i.m.
20. Scotland, J.: The History of Scottish Education, London, 1969.
21. Áfra Nagy János: i.m. 18-20. l.
22. Niederhauser Emil: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában Budapest, 1977.
23. Stone, L.: i.m. 90. l.
24. Anderson, C.A.-Bowman, M.J.: i.m. 5. l.
25. Áfra Nagy János: i.m. 16-19. l.
- Kaelble, H.: Industrialisation and Social Inequality in 19th-Century Europe New York, 1986. 86-104. l.
26. Áfra Nagy János: i.m. 16-19. l.
27. U.o.
28. Müller, D.K.-Ringer, F.-Simon, B.: i.m.
29. Áfra Nagy János: i.m. 169-187. l.

1.3 FEJEZET: AZ ÉRTELMISÉG TÁRSADALMI MOBILITÁSÁNAK HAZAI FORRÁSAI

1. Mazsu János: A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái. Történelmi Szemle, 1980/2. 289-308. l.
- Uő.: A hazai értelmiség fejlődésének néhány sajátossága a múlt század derekát követő évtizedekben. Magyar Történeti Tanulmányok XVII. Debrecen, 1984. 25-62. l.
2. Az 1920-as évek végén lebonyolított budapesti rétegfelvételek után az első ilyen felvételi szempontot is beiktató országos adatfelvétel az 1930. évi népszámlálás volt. MStK us. 114. k.
3. Andorka Rudolf: Az értelmiség mobilitásának történeti alakulása. In: Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Szerk.: Huszár Tibor, Bp. 1978. 71-96. l.

Uő.: Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele, 1898-1942.
 Statisztikai Szemle 1979/2. 176-198. 1.

4. **Mazsu János**: Az dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb
 változási tendenciái

Történelmi Szemle, 1980/2. 289-309. 1.

5. Uo.

6. MStÉ uf. IX. 331. 1.

XVII. 363. 1.

XXIII. 258. 1.

VKM 11. jelentése 243 l.

17. jelentése II. k. 38. 1.

20. jelentése II. k. 52-53 l.

25. jelentése 349-351. 1.

7. A témakör összefoglalása:

Kaelble, H.: Historische Mobilitätsforschung, Darmstadt, 1978. 73-93. 1.

8. **Mazsu János**: Az dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb
 változási tendenciái

Történelmi Szemle, 1980/2.

9. Az iskolai értesítők tematikájára lásd:

Medreczky István: Az iskolai értesítők szerkezete. Magyar Középiskola,
 1909. 115. 1.

10. Lásd: az OSZK iskolai értesítő katalógusa, Országos Pedagógiai
 Könyvtár és Múzeum értesítő katalógusa, valamint a KLTE
 Központi Könyvtára iskolai értesítő gyűjteményeit.

11. A Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett 1-27. jelentése. Pest, 1871-73 ; Bp. 1874-1898.

12. A magyar kir. kormány 1900. ... 1908-1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1901., 1909-1924.

13. A népszámlálások foglalkozási statisztikáiról:

Tóth Zoltán: Az egyén társadalmi státusza és foglalkozása az osztrák és a magyar társadalomstatisztikákban (Kézirat, 1986)

14. A kategóriák átrendezésére lásd:

Mazsu János: TSz, 1980/2.

Hasonló módszertani problémákra és megoldásaikra:

Földes Ferenc: Munkásság és parasztság kulturális helyzete

Magyarországon. In: Földes Ferenc: Válogatott írások, Bp. 1967. 13-95.

Andorka Rudolf: StSz, 1979/2.

15. **Mazsu János:** Az dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái

Történelmi Szemle, 1980/2.

16. Elfogadva Parkin tételét, hogy a mobilitási esélyegyenlőtlenségek a mobilitási út hosszával arányosak, így jelzik a társadalmi csoportok közötti távolságokat, választóvonalakat.

Parkin, F.: Class inequality and political order, London, 1971.

A képzési esélyek vizsgálatára az 1000 keresőre jutó középiskolai tanulósám mutatóját használtam fel, az 1890., az 1900. és az 1910. évi népszámlálásokra támaszkodva. Az etnikai és felekezeti csoportok mobil

jellegének (mértékének) mérése a középiskolai tanulók és a lakóságban képviselt arányok viszonyításából képzett mérőszámot alkalmaztam.

17. A középiskolai anyakönyvek mintáinak vizsgálata (debreceni és hajdúsági települések középiskolaiban) azzal a módszertani tanulással járt, hogy a szülők foglalkozásának besorolása a statisztikai kategóriákba kettős torzítást hordoz: egyrészt a helyi társadalom értékerendjének megfelelően átértelmezték az elvont kategóriákat és ezzel jelentősen eltértek a népszámlálásoknál alkalmazott kódok szerinti besorolás gyakorlatától (pl. különböző helyi közösségekben máshol húzták meg a nagy- és kisbirtokosok, a nagy- és kisvállalkozók közötti határokat, vagy a gazdatiszteket személyes szolgálatot teljesítőnek tekintették), másrészt a klasszifikációban a helyi közösségekben a foglalkozáson túl nyilvánvalóan ismert egyéb státuszelemeket (vagyon helyzet, presztízs, nemesi származás stb.) is figyelembe vettek.

2.1 FEJEZET: A HAZAI ÉRTELMISÉG FEJLŐDÉSÉNEK FŐBB VONÁSAI ÉS AZ ÉRTELMISÉG FOGALMÁNAK TARTALMA

1.) Huszár Tibor: Értelmiségtörténet - értelmiségszociológia

In: Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások, Bp. 1978. 5. 1.

Vörös Károly: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon, Valóság, 1975/10.

Vörös Károly: A társadalom és iskolaügy a pannon térségben. In: Nemzetközi kultúrtörténeti szompozion (Mogersdorf" 1976 Szombathely, 1978. 15-42. 1.

Kosáry Domokos: Értelmiség és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon. Valóság, 1981/2. 11-20. 1.

2.) Huszár Tibor: Gondolatok az értelmiség szociológiai jellemzőiről és fogalmáról. Valóság, 1972/2.

Huszár Tibor: Fejezetek az értelmiség történetéből. Bp., 1977. 9-21. 1.

3.) **Kosáry:** i.m. 13. l.

4.) **Kosáry:** i.m. 12-13. l.

5.) **Vörös K.:** A társadalom és iskolaügy... 22-23. l.

6.) **Kosáry:** i.m. 16. l.

7.) **Ambrus-Fallenbüchl Zoltán:** Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században. Történeti Statisztikai Évkönyv, 1965-66. 175-240. l.

8.) **Kosári:** i.m. 18. l.

9.) **Varga János:** Megye és haladás a reformkor derekán (1840-1843) In: Somogy megye múltjából 11. Kaposvár, 1980. 234-236. l.

10.) **Vörös K.:** A modern értelmiség...

11.) **Erdei Ferenc:** A magyar társadalom a két világháború között, I. Valóság, 1976/4. 47. l.

Huszár T.: Értelmiségtörténet - értelmiségszociológia... 7-8. l.

12.) **Huszár T.:** U.o. 7. l.

13.) **Hajnal István:** Az osztálytársadalom

In: Magyar művelődéstörténet V.k. Bp. 1941. 165-172. l.

14.) **Huszár T.:** Értelmiségtörténet - értelmiségszociológia... 7. l.

15.) Pesti Hírlap, 1843. március 26.

16.) **Vörös K.:** A modern értelmiség... 3. l.

17.) **Hanák Péter:** Magyarország társadalma a századforduló idején. In: Magyarország története 1890-1918. Bp. 1978. 453. l.

18.) **Vörös K.:** A modern értelmiség... 10. l.

19.) **Vörös K.:** U.o. 2. l.

20.) **Hajnal István:** i.m.

21.) **Peres Sándor:** A magyarországi tanítóegyesületek története Bp. 1896.

Pesti Napló, 1866. március 4., 6. l.

Szaládi Antal: A magyar hírlapirodalom statisztikája 1780-1880-ig, Bp. 1896.

22.) Magyar Tisztviselő, 1874. október 18. 2. l.

23.) **Szabad György:** Az önkényuralom kora (1849-1867)

In: Magyarország története 1848-1890. Bp. 1979. 525-608. l.

Huszár T.: Értelmiségtörténet - értelmiségszociológia... 8. l.

24.) **Schwarcz Gyula:** A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet

Magyarországon. Pest, 1869. 181. l.

25.) **Keleti Károly:** Hazánk és népe a közgazdaság és a társadalmi statisztika szempontjából. Pest, 1871. 152. l.

26.) **Schwarcz Gyula:** i.m. 181. l.

27.) **Ágoston Antal:** Kis olasz tolmács. Pest, 1864.

28.) **Czuczor Gergely - Fogarasi János:** A magyar nyelv szótára II. k., Pest, 1864. 539. l.

29.) A Pallas Nagy Lexikona IX. ki. Bp. 1895.

Révai Nagy Lexikona X. k. Bp. 1908.

30.) **Schwarcz Gyula:** i.m. 45. l.

31.) A magyar korona országaiban 1870 elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Pest, 1871.

32.) U.o.: 254. l.

33.) Magyar Statisztikai Közlemények, új folyam II. k. 83⁺ l. (továbbiakban MstK)

34.) U.o.

35.) **Huszár Tibor:** Az értelmiségszociológia és - szociográfia hazai történetéhez. In: Értelmiségszociológiai írások Magyarországon 1900-1945. Bp. 1981. 8-32. l.

Farkas Geiza: Az úri rend Bp. 1912.

36) **Ferge Zsuzsa:** Társadalmunk átrétegződése Bp. 1969. 81-82. l.

37.) **Szabad György:** i.m. 542-548., 566-570., 572-580. l.

Berend T. Iván - Ránki György: A modern tőkés gazdaság kialakulása - Az ipari forradalom kora (1848-1914)

In: A magyar gazdaság szá éve. Bp. 1972. 17-105. l.

38.) MStK új sorozat 27. k. 270-274. l.

MStK új sorozat 62. k. 211. l.

MStK új sorozat 64. k. 205-211. l.

A m.kir. kormány 1900. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv, Bp. 1901. 119⁺., 449., 569-603., 660-710. l.

A m.kir. kormány 1910. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp. 1911. 67., 119., 225-261., 322-385. l.

39.) **Keleti Károly:** i.m. 356-371. l.

40.) U.o. 386-371. l.

41.) **Németh G. Béla:** Létharc és nemzetiség. Bp. 1976. 280-281. l.

Schwarcz Gyula: i.m. 181-182. l.

42.) **Németh G. Béla:** i.m. 21., 27. l.

43.) **Huszár Tibor:** Értelmiségtörténet értelmiségszociológia... 13-15. l.

44.) **Németh G. Béla:** i.m. 7-42. l.

45.) Országos Levéltár Bm-iratok K 148. 1867. III-516-1269.

46.) MStK új sorozat 40. k. 10⁺ l.

47.) MStK új sorozat 64. k. 270⁺ l.

48.) U.o. a táblázat egésze!

49.) A szellemi munkások összeírása során majd 30 évvel később is - 1928-ban - a négy középiskolai osztályos végzettséget tartották az értelmiség alsó képzettségi határának.

MStK új sorozat 79. k. 6⁺ l.

2.2 FEJEZET: AZ ÉRTELMISÉG NÖVEKEDÉSÉNEK ÉS SZAKMAI SZERKEZETVÁLTOZÁSÁNAK FŐBB TENDENCIÁI

1.) Szabad György: i.m. 594-597. l.

2.) Vörös Károly: A modern értelmiség...

Szabad György: i.m. 594-597. l.

A magyar korona országaiban 1870 elején ... 257., 260-331. l.
Kialakított operatív fogalmunk alapján korrigáltuk az 1869. évi népszámlálás adatsorait: ekkor még nem tekintették az értelmiséghez tartozónak a gazdasági szektorokban foglalkoztatott tisztviselőket - mi oda tartozónak vesszük őket, annál is inkább, mert a gazdasági tisztviselők statisztikai csoportjaiba sorolták be a 2000 főnyire tehető mérnöki kart is; a bábákat nem számítottuk az értelmiségiek közé, hiszen még az első világháború előtti évekre sem érték el tömegében a négy középosztályos képzettségi minimumot; átmeneti helyzetük miatt, és mert nem csupán a középiskolásokat tartalmazza, kizártuk vizsgálatainkból a "tanulók" csoportjába soroltakat; a források szerkezetéből adódó problémák miatt ugyancsak kizártuk a véderő tisztjeit is.

3.) A magyar korona országaiban 1870 elején... 260-331. l.

4.) Schwarcz Gyula: i.m. 45. l.

5.) U.o.: 96. l.

6.) Ennek az önszámlálási módszer kiterjesztése volt az oka: a pontatlan adatközlések miatt 23.000 értelmiségi kereső közelebbi szakmai csoportba sorolását nem tudták elvégezni.

A magyar korona országaiban 1880 elején tartott népszámlálás I. k. Bp. 1882.

7.) MStK új folyam II. k. 83⁺-110⁺ l.

8.) Ugyanerre a megállapításra jutott **Szabolcs Ottó**: A modern értelmiség kialakulásának történetéhez Magyarországon. Századok 1968. 3-4. sz. 593. l.

9.) **Berend T. Iván - Ránki György**: A modern tőkés gazdaság kialakulása - Az ipari forradalom kora (1848-1914).

In: A magyar gazdaság száz éve. Bp. 1972. 17-105. l.

10.) **Hanák Péter**: i.m.

11.) **Pruzsinszky János**: 50 esztendő as Magyar Köztisztviselők Országos Egyesületének életéből. Bp. 1924.

12.) **Huszár Tibor**: Értelmiségtörténet - értelmiségyszociológia... 6. l.

13.) Az ügyvédség egy részét ugyan még a hagyományos tevékenységi körökben találjuk, de a többségre már **Králik Lajos** megállapítása jellemző: "az ügyvédi ügykör 90%-a ügynöki... és ügyvivői teendőkből áll".

Králik Lajos: A magyar ügyvédség múltjából. Bp. 1904. II. k. 30. l.

14.) Horvát-Szlavóniával együtt!

MStK új sorozat 64. k. 166⁺-167⁺ l.

15.) Gazdatisztekkel, kultúrmérnökökkel és magánmérnökökkel együtt. Az értelmiség így az összlakosság 1,7 %-át tette ki 1910-ben - családtagokkal és nyugdíjasokkal együtt pedig 4,2 %-át. Ez utóbbi adat **Hanák Péter** számításai alapján: i.m. 453. l.

16.) **Hanák Péter:** i.m. 480-501. l.

17.) MStK új sorozat 64. k. 163⁺ l. és 308-313. l. (Horvát-Szlavóniával együtt!)

18.) **Thirring Gusztáv:** Budapest félszázados fejlődése 1873-1923. Budapest Stk 53. k. 94⁺., 127⁺., 162⁺-1653⁺ l.

19.) MStK új sorozat 48. k. Itt Horvát-Szlavónia nélkül!

Budapest elővárosi övezetéről: Budapest története IV. k. Bp. 1978. 529-575. l.

20.) MStK új sorozat 39. k. 31⁺ l.

21.) **Huszár Tibor:** Értelmiségtörténet - értelmiségszociológia... 6. l.

2.3 FEJEZET: AZ ÉRTELMISÉG TÁRSADALMI FORRÁSAI A DUALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

1.) **Erdei Ferenc:** A magyar társadalom a két világháború között I-II. Valóság, 1976. 4-5.

2.) **Ungár László** szerint az 1830-as években a hazai közép- és felsőfokú tanintézetekben tanulók kétharmada már polgár- és paraszteredetű volt. Pontos forrásközlés hiányában adatait nem tudtuk ellenőrizni, állítását azonban mind **Fallenbüchl Zoltán** kutatásai, mind a későbbi időszak forrásai alapján túlzottnak tartjuk.

Ungár László: Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. Századok, 1942. 327. l.

3.) **Erdei Ferenc:** i.m. I. 47-48. l.

4.) **Erdei Ferenc:** i.m.

Szekfü Gyula: Három nemzedék. Bp. 1920.

5.) **Vörös Károly:** A modern értelmiség... 19. l.

6.) U.o.: 19-20. l.

7.) **Varga János:** A bihari nemesség hitelviszonyai a forradalom előtt.

Történelmi Szemle, 1958. 1-2. sz. 44-45. l. és 51. l.

8.) Ezt a émegállapítást igazolja az 1867. évi megyei tisztújítások során a korábbi tisztviselői karból átvett tisztviselők névanyaga is. OL BM-iratok K 148 1867. 4. cs.

Ugyanerre a megállapításra jutott Szabad György: A birodalmi kormányzat vezetői "szép számban toboroztak tisztviselőket a hazai nemesi és polgári értelmiség soraiból", de az igazságszolgáltató szervezetek alsó és középső szintjein is sok kenyérkeresetre szoruló magyar értelmiségi szolgált.

Szabad György: i.m. 460. és 489. l.

9.) Még a leginkább nemesi hagyományokra épülő megyei köztisztviselői kar esetében is éreztette ez a folyamat hatását: 1867-ben, a tisztújítások után Liptó megye megjelölte tisztviselőinek származását is - ezek szerint közülük 34 volt nemesi, 27 pedig már nem nemesi származású.

OL BM-iratok K 148 1867. III-516-1785.

10.) Az értelmiségi pályáról való tömegesebb lekerülésről csupán két ízben került sor. Egyik az 1867-es törvényhatósági tisztújítások során az önkényuralmi kormányzatok tisztviselőinek egy részét érintette. A másik: az 1879. évi XVIII. tc. alapján a századfordulóig mintegy 2000 magyarul nem tudó népiskolai tanítót tettek ki állásából.

VKM 25. jelentése 774-777. l.

11.) A polgári iskolák fejlődésének felgyorsulása nem kis mértékben annak köszönhető, hogy a differenciálódó társadalmi igényeknek megfelelően kiépült azoknak a szakiskoláknak és szaktanfolyamoknak a rendszere, amelyekhez az előképzést a polgári iskolák négy osztálya nyújtotta. A szakiskolák közül a legjelentősebbek az ún. felső kereskedelmi iskolák voltak, amelyeket a kultuszminiszter 1895-től érettségi bizonyítványok kiadására is feljogosított.

12.) Idézi: A közoktatásügy Magyarországon. Bp. 1908. 113. l.

13.) Az 1884-ben első gimnáziumi osztályokba beiratkozott 7338 tanuló közül 1891-ben már csak 2198 járt nyolcadik osztályba. A kezdeti lemorzsolódás után a tanulók feljebbvonulásában törésvonal a 4. és 5. osztályok között húzódott, jelezve az alsóbb és felsőbb osztályok funkciói közötti különbséget. A gimnáziumok és reáliskolák jelentős hányada pedig egyáltalán nem is rendelkezett teljes, nyolc osztályos - főgimnáziumi vagy főreáliskolai - szervezettel. Bár a hiányos szervezetű tanintézetek száma fokozatosan csökkent, még az 1905-6-os tanévben is a 170 gimnázium közül 38, a 32 reáliskola közül 7 nem volt teljes.

VKM 20. jelentése II. k. 36. l.

14.) MStÉ új folyam IX. 331. l.

MStÉ új folyam XVII. 363. l.

MStÉ új folyam XXIII. 258. l.

15.) Újra hangsúlyozzuk, hogy az 1890-es évektől a "4 középiskolai osztályú végzettség" tartalma módosult a korábbi évtizedekhez képest, mivel tartalmazta - ha formálisan nem is jelölték - szakiskolák és szaktanfolyamok elvégzését is.

16.) VKM 11. jelentése 248-249. l.

VKM 17. jelentése II. k. 59-60. l.

VKM 20. jelentése II. k. 67-68. l.

VKM 25. jelentése 477-481. l.

MStÉ új folyam IX. 345. l.

MStÉ új folyam XVII. 386. l.

17.) Fényt vet az érettségivel való elhelyezkedés lehetőségeire az "alsóbb hivatalnoki" pályára kerülők adatainak további bontása: 1908-ban számuk mindössze 604 volt, közülük közvetlenül hivatalba került 354 (58,61%), míg 250 (41,39%) szaktanfolyamok elvégzése után

vasúthoz	23,16%	
posta-távíróhoz	7,91%	3,64%
más közlekedési vállalatához	0,57%	
állami közhivatalba	28,82%	
törvényhatósági közhivatalba	10,45%	68,36%
községi hivatalba	25,42%	
más közhivatalba	3,67%	

18.) VKM 11. jelentése 243. l.

VKM 17. jelentése II. k. 38. l.

VKM 20. jelentése II. k. 52-53. l.

VKM 25. jelentése 349-351. l.

19.) Az értelmiségi származásúak közé soroltuk a "magánzó és nyugdíjas" családból származókat is, lévén döntő többségük nyugdíjas közalkalmazott gyermeke.

20.) **Hanák Péter:** i.m. 501. l.

21.) 1889-ben 5 középiskolai tanuló jutott 1000 "őstermelőre", míg ugyanannyi iparosra 19, kereskedőre 66, köztisztviselőre 151, egyéb értelmiségiekre pedig 165 tanuló.

VKM 18. jelentése 137. l.

22.) "Korszakunk alatt nem találkozunk olyan törekvéssel, amely az egyes társadalmi osztályok vagy csoportok tagjait valamilyen okon megkísérelte volna elzárni a magasabb műveltség megszerzésétől, de olyannal sem, amely az e tekintetben jelentkező igények és törekvések autonóm mozgását anyagi vagy más vonatkozásban elősegítette volna." - állapította meg tanulmányában a dualizmus időszakának oktatáspolitikáját vizsgálva Balogh István.

Balogh István: A paraszti művelődés. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. II. k. Bp. 1965. 541-542. l.

23.) Erre a következtetésre két olyan gimnázium anyakönyveit vizsgálva jutottunk, ahol a "kisbirtokos és bérlő" kategóriába soroltak aránya viszonylag magas volt - s valamennyiük, kivétel nélkül helybeli (hajdúböszörményi, hajdúnánási) családból származott!

Hajdúnánási református gimnázium anyakönyvei HBmL VIII. 61/c.

Hajdúböszörményi református gimnázium anyakönyvei HBmL VIII. 54/c.

24.) Az 1880-90-es években egy középiskolai tanuló egy évi taníttatási költségei 100-150 Ft-ra rúgtak (csak tandíj, beiratkozási díj, tanszerek), ám a költségek duplájára emelkedtek, ha a család nem lakott a középiskola helységében. Ugyanis egy szerényebb kollégium évi ellátásának térítése 150 Ft körül volt, de nem számított ritkaságnak 4-500 Ft-os kollégium sem.

Tandíjakról: VKM 25. jelentése 329-334. l.

Kollégiumi térítési díjakról: u.o. 275-276. l.

A tandíjmentesség feltételeiről: VKM 6. jelentése, 775. l.

25.) MStÉ új folyam IX. 331. és 342. l.

MStÉ új folyam XVII. 363. és 379. l.

26.) VKM 1. jelentése 137-166. l.

VKM 11. jelentése 137-166. l.

VKM 20. jelentése II. k. 42-47. 1.

27.) MStÉ új folyam IX. 342. 1.

MStÉ új folyam XVII. 362. és 383. 1.

MStÉ új folyam XXIII. 258. és 272. 1.

28.) Képviselőházi Napló, 1872. V. k. 60. 1.

29.) E folyamat viszonylag korai beindulását bizonyítja Baja - a jelentős gabona-, fa- és borkereskedelemmel rendelkező város - példája. A többségében német ajkú zsidó lakosság aránya az 1857. évi népszámlálás szerint 8,15% volt. Az 1850-es évek elején a városi gimnáziumban a zsidó tanulók aránya még a lakosságban képviselt arányuk alatt maradt (1852/53. tanév: 7,7%), az 50-es évek közepétől a tanulók aránya már kevéssel meghaladta, majd az 1860-as években megduplázta a zsidó lakosságnak az egész városi népességben képviselt arányát. (1854/55. tanév: 9,72%; 1859/60. tanév: 18,75%; 1869/70. tanév: 18,10%). A bajai kir. katolikus főgymnázium évi értesítői 1852/53. 1856/57. 1869/70.

30) Grünwald Béla hozzászólása.

Képviselőházi Napló, 1881-84. 11. k. 28-29. 1.

31.) U.o.: Grünwald Béla még Kasszandra-jóslattal is próbálta presszionálni a kultuszminisztert: a gyengeség "sok magyar állampolgár életébe fog kerülni, s a jövő nyomorúságai fogják megmutatni, mily nagy tévedés volt az engedékenységg".

32.) VKM 25. jelentése 719-720. 1.

MStÉ új folyam IX. 316-317. 1.

33.) Az asszimilációs folyamat belső fokozatairól lásd: **Hanák Péter:**
Polgárosodás és asszimiláció a XIX. században. TSZ. 1974. 4. sz. 513.537. 1.

34.) VKM 25. jelentése 420-433. 1.

35.) U.o.: 328-329. 1. 344. 1. 404. 1.

36.) VKM 20. jelentése II. k. 245. 1. 282. 1. 305. 1.

MStÉ új folyam IX. 349. 1.

MStÉ új folyam XVII. 404. 1.

MStÉ új folyam XXIII.k 290-291. 1.

37.) MStÉ új folyam XVII. 400-404. 1.

38.) Ez nemcsak a közép- és kispolgári családokból származó hallgatók egyéb pályaválasztásának jellegéből következtethető. 1890-től 1910-ig az ügyvédi pályán a zsidó ügyvédek száma 918-ról 3,049-re, a más vallásúak együttes száma pedig 3,084-ről mindössze 3,694-re emelkedett - miközben a köztisztviselők között a zsidó vallásúak aránya nem haladta meg a 4,5%-ot.

MStÉ új folyam 64. k. 205⁺-206⁺ 1.

39.) **Bosnyák Béla:** i.m.

40.) VKM 1. jelentése 182-183. 1., 200-201, 217. 1.

VKM 11. jelentése 329, 332, 351, 362, 370. 1.

VKM 20. jelentése II. k. 243. 1. 279-280, 33, 309, 320-321. 1.

MStÉ új folyam IX. 349. 1.

MStÉ új folyam XVII. 400-404. 1.

MStÉ új folyam XXIII. 289. 1.

41.) MStÉ új folyam XXIII. 289. 1.

42.) **Hanák Péter** bizonyította az 1910. évi népszámlálás adatainak elemzésével, hogy a különböző származású értelmiségiek eloszlása a tisztviselő-értelmiségi foglalkozási csoportok között rendkívül polarizált volt: míg a köztisztviselői pályán levők jellegadó zömét a nemesi-birtokosi származásúak adták, a magántisztviselők és a szabad foglalkozásúak között hasonló súllyal szerepeltek a zsidó polgárságból származók - a többi helyet pedig a mind felekezeti, mind nemzetiségi, mind pedig társadalmi tradícióik szempontjából rendkívül heterogén közép- és kispolgári származásúak foglalták el.

Hanák Péter: A tisztviselő és értelmiségi réteg. In: Magyarország története 1890-1918. 452-457. l. Bp. 1978.

2.4 FEJEZET: AZ ÉRTELMSÉG ÉLETVISZONYAI A DUALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

1.) MStK új sorozat 64. k. 231⁺-232⁺ l.

2.) A keresetekből felhalmozott magánvagyonok mértékéhez lehet adalék, hogy a kisbetétekkel foglalkozó postatakarékpénztár betéeteinek 14%-át az értelmiségiek birtokolták 1886-88-ban: 8,188 köz- és magántisztviselő és 4,080 egyéb értelmiségi.

Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv III-IV. évf. 530. l.

3.) **Szabolcs Ottó:** A pedagógusok élete az első világháború előtti félszázadban. Pedagógiai Szemle, 1968. 9. sz. 830. l.

4.) A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett 2. jelentése. Buda, 1872. 68. l. (A továbbiakban is: VKM ... jelentése)

5.) U.o.

6.) **Szabolcs Ottó:** i.m. 834. l.

7.) **Matlekovits Sándor:** Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. Bp. 1897. 464-474. l.

(Az átlagosnak elfogadható 200 munkanappal számítva!)

8.) HStK VII. évf. III. füzet 104-136. l.

9.) **Wéber Samu:** A protestáns középiskolai tanárok díjazása. Magyar Tanügy, 1874. 118-119. l.

10.) Az egyes iskolatípusok költségvetéséből számított átlagkeresetek. A középiskolai tanárok fizetésére vonatkozó legrészletesebb adatokat lásd: VKM 18. jelentése 150-154. l.

A fővárosi oktatók kereseteire részletesen:

Dausz Gyula: A székesfővárosi oktatók fizetésügye (1873-1933) Bp. 1934.

11.) **Pásztor Mihály:** Az eladósodott Budapest Bp. (1907) 201-202. l.

12.) Csak torz fintora a tanítói sorsnak, hogy még a kántori járandóságok behajtásáról is külön rendeletben kellett intézkedni a kultuszminiszternek 1888-ban, mert az iskolafenntartók erről sem gondoskodtak kellő mértékben. VKM 18. jelentése, 10-11. l.

13.) VKM 18. jelentése 168. l.

14.) VKM 27. jelentése 163. l.

15.) Miniszteri indoklás az 1907. évi XXVI. tc-hez (410. sz. Képviselőházi Irományok). Az állami népiskolai tanítók a törvényig különböző alapfizetésekben részesültek (800, 1.000, 1.200, 1.400 k.), továbbá az 1893. évi XXVI. tc. 2. paragrafusában biztosított, öt ízben esedékes 100 korona ötödévi korpótlékot kapták.

Ezekén kívül járt személyi pótlék 10 év szolgálatig 200 k., 10-15 év szolgálatig 300 k., 15 év szolgálat után 400 k.

Egy állami elemi népiskolai tanító maximális fizetése 25 év szolgálat után tehát a következőképpen alakult:

1.400 k alapfizetés

500 k ötödévi pótlék

400 k személyi pótlék

2.300 k fizetés + természetbeni lakás vagy XI. fizetési osztályú köztisztviselőt megillető lakáspénz.

16.) **Dausz Gyula:** i.m. 20-30. l

17.) HStK I. évf. I. füzet 40. l.

118.) Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv III-IV. évf. 566. l.

19. U.o.: 567-570. l.

20.) Az állami tisztviselők létszáma nem tartalmazza az állami iskolákban alkalmazott tanárokat, tanítókat, az államvasúti hivatalnokokat, az állami tulajdonban lévő birtokok és üzemek tisztviselőit, de tartalmazza a bírákat és a bírósági tisztviselőket. U.o.: 572. l.

21.) U.o.: 571. l.

22.) **Kovács I. Gábor:** Az értelmiségi keresetek változása (1920-1975). In: Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Bp. 1978. 228. l.

23.) MStK új sorozat 40. k. 15⁺ l.

24.) MStK új sorozat 40. k. 8⁺-17⁺ 1.

MStK új sorozat 58. k. 47⁺-63⁺ és 40-69. 1.

25.) **Jancsó Károly:** A magyar köztisztviselők. Nyugat, 1917. 2. k. 21-31. 1.

26.) **Buday Dezső:** Magyarország honorátior-osztályai Budapesti Szemle, 1916. 165. k. 228-249. 1.

27.) MStK új folyam XXI. k. 173. 1.

28.) MStK új folyam XXVIII. k. 177. 1.

Ugyanakkor az államvasúti tisztviselők adósság miatti fizetésletiltása már 1904-ben 9.000.000 koronát tett ki!

Pásztor Mihály: i.m. 94. 1.

29.) MStK új folyam XXI. k. 173. 1.

MStK új folyam XXVIII. k. 177. 1.

30.) **Buday Dezső:** i.m.

31.) MStK új sorozat 14. k. 490-532. 1.

Feldolgozta: **Fenyő Vilmos:** A középosztályok dinamikája és a magántisztviselők: HSZ. 1906. 7. évf. 14. k. 51-73. 1.

Ugyancsak ez a népszámlálás mérte fel az ipari munkások kereseteit is, az átlagos keresetük 568 korona volt - előmunkácsok és művezetők beszámítása nélkül.

32.) Az iparban foglalkoztatott 17.386 tisztviselő (bányászat- és kohászat, valamint házi- és vándoripar nélkül!) közül 11.699 adatait értékelte a népszámlálás, a többitől nem sikerült megbízható információt gyűjteni. U.o.

33.) **Fenyő Vilmos:** i.m.

34.) U.o.

35. **Pásztor Mihály:** i.m.

36.) Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv III-IV. évf. 564-565. l.

37.) MStK új sorozat 64. k. 191. l.

38.) **Pásztor Mihály:**i.m. 89. l.

39.) MStK új sorozat 64. k. 166⁺-167⁺ l. (Horvát-Szlavóniával együtt!)

40.) **Pásztor Mihály:** i.m. 89-91. l.

Adatai szerint az orvostársadalom két pólusán a szanatóriumtulajdonos professzorok - évi százezer koronára menő jövedelemmel - és a "szegény többség" álltak, ez utóbbiak a havi 200 koronát is nehezen tudták megkeresni.

41.) **Bosnyák Béla:** A budapesti diáknymor. HSZ. 1912. 13. évf. 26. k. 224-244. l.

Csécsey Imre: Diáknymor, Nyugat, 1914. 1. k. 581-582. l. U.o.: "Az értelmiség túltengése". Szabadgondolat, 1914. 4. évf. 3. sz. 83-86. l.

42.) LA nők térfoglalására lásd:

MStK új sorozat 64. k. 168⁺-169⁺ l.

43.) MStk új sorozat 64. k. 105⁺ l.

44.) **Bosnyák Béla:** i.m.

45.) **Buday Dezső:** i.m. 245. l.

46.) MStK új sorozat 64. k. 105⁺ l. és 260-267. l.

56. k. 242-245. l.

47.) Hogy ez utóbbi jelenség mennyire tömegessé vált a századelőn, lásd irodalmi témaként való megjelenését:

Pl. Bródy Sándor: A tanítónő c. drámája (1914)

Megjelent Bp. 1955. Róka Sándor bevezetőjével.

48.) **Pásztor Mihály:** i.m. 29. l.

49.) U.o.: 44-45. l. és 28. l.

50.) U.o.: 62-63. l.

51.) U.o.: 50-51. l.

52.) MStK új sorozat 27. k. 290-291. l.

53.) Nem tekinthető ebből a szempontból sem véletlennek, hogy a polgári radikálisok - a Társadalomtudományi Társaság és a Huszadik Század köre - többsége éppen a szabad foglalkozásúak közül toborzódott.

Litván György - Szűcs László: Bevezetés. In: A szociológia első magyar műhelye I-II. Bp. 1973. 5-46. l.

54.) **Pásztor Mihály:** Az eladósodott... 158-171. l. és 201-202. l.

Illés Imre: Egy pozsonyi hivatalnok család háztartási számadása

Közgazdasági Szemle, 1913. 563-576. l.

Illés két tisztviselői háztartás 1912-13. évi néhány hónapjának adatait közli még Háztartási statisztika című munkájában. Megjelent Kolozsvár, 1914.

55.) BpStK 43. k.

56.) **Thirring Gusztáv:** Budapest félszázados fejlődése 1873-1923. BpStK 53. k. 94⁺ 1; 127⁺ 1. és 162⁺-163⁺ 1.

57.) BpStK 43. k. 202-203. 1.

58.) U.o.: 100-109. 1.

59.) U.o.: 31⁺ 1.

60.) U.o. 86⁺ 1.

61.) **Pásztor Mihály:** Cifra nyomorúság 16. 1.

62.) **Ferenczi Imre:** A lakásügy állása és haladása Magyarországon az utolsó három évben. Városi Szemle, 1913. 616-735. 1.

63.) **Sidó Zoltán:** Budapest székesfőváros lakásügyi intézményei. Városi Szemle, 1912. 729-730. 1.

64.) **Pásztor Mihály:** Cifra nyomorúság... 40. 1.

65.) BpStK 43. k. 31⁺ 1.

66.) **Ferenczi Imre:** A székesfővárosi VI. kerületi népszálló. Városi Szemle, 1911. 899-915. 1.

U.o.: A lakásügy állása és haladása... 1727. 1.

67.) Lásd erről is Gergely András hatalmas anyagra építő összegző tanulmányát és a tanulmány bibliográfiáját!

Gergely András: A mindennapi élet keretei a századfordulón. Bp. 1970. (kézirat)

Rövidítve megjelent: Történelmi Szemle 1971/3-4. 406-441. l.

68.) Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TREL) I. 99. d. (P 1907) 39. doboz Építési iratok 95.

69.) **Sápi Lajos:** Debrecen település - és építéstörténete. Debrecen, 1972. 66-78. l.

70.) Debreczeni Képes Kalendárium (DKK), 1912. 140. l.

71.) Egy debreceni módos civisház leírása:

Zoltai Lajos: A legrégibb debreczeni ház története DKK, 1913. 146-152. l.

72.) TREL I. 99. d. (P 1907) 35. dob. V-775/1910.

73.) TREL I. 99. d. (P 1907) 35. dob. V-146/1909.

74.) TREL I. 99. d. (P 1907) 35. dob. V-775/1910.

75.) Vállalkozók Lapja, 1909. június 7.

76.) A Nap, 1909. július 8.

7.) TREL I. 99. d. (P 1907) 35. dob. V-9/1910.

78.) TREL I. 99. d. (P 1907) 42. dob. 136/4.

79.) TREL I. 99. c. Presbiteri gyűlési jegyzőkönyvek 80. k. 1066-1910. P.sz.

80.) TREL I. 99. c. (80. k. 448-1910. Psz.)

TREL I. 99. d. (P 1907) 36. dob. Bérházép. ir. 4/1.

81.) TREL I. 99. d. (P 1907) 35. dob. V-103/1911. A felhívást közzétették a helyi napilapokon kívül a Vállalkozók Lapjában és a Vállalkozók Közlönyében 1911. augusztus 16-án.

83.) TREL I. 99. d. (P 1907) 39. dob. Bérházép. ir. 95.

84.) **Kovács Gyula:** Debreczen városesztétikája. DKK, 1947. 25. 1.

85.) DKK, 1913. 142. 1.

86.) **Sápi Lajos:** i.m. 76. 1.

87.) TREL I. 99. d. (P 1907) 35. dob. III-650/1911. és III-725/1913.

88. **Ardó Miklós:** A lakáskérdés megoldása Debreczenben. Debrecen, 1917. 4-5. 1.

89.) TREL I. 99. d. (P 1907) 37. dob. Bérházép. ir. 54.

TREL I. 99. k. 3. - Az egyházi bérház törzskönyve és leltára

90.) TREL I. 99. k. 3.

91.) **Tankó Sámuel:** A lakóházak tervezése és építése. Bp. 1894. 4-21. 1.

Kotsils Iván: A közép- és kislakások alaprajzi megoldásai bérházakban. Bp. 1942. 3-9. 1.

Részben pedig Dr. Némedi Lajosné Dienes Éva közlése alapján (lásd a 94. jegyzetet!)

93.) TREL I. 99. d. (P 1907) 38. dob. Bérházép. ir 79/8.

94.) Az adatközlő **Dr. Némedi Lajosné Dienes Éva** - Dienes János idősebbik leánya - 1914-1939 között lakott a Püspöki palotában szüleivel a III. emelet 53. lakásban. Az adatközlés 1983. december 16-án történt jelenlegi lakásán - Debrecen, Dóczy utca 12. Ezúton is köszönöm az értékes információkat.

95.) TREL I. 99. d. (P 1907) 37. dob. Bérházép. ir. 54.

96.) **Ferenczi Imre:** A lakásügy állása és haladása... 638. l.

97.) TREL I. 99. d. (P 1907) 37. dob. Bérházép. ir. 54.

98. Debreczeni Szemle, 1912. 8. szám 11. l.

99. **Ferenczi Imre:** A lakásügy állása és haladása... 634 l.

100.) TREL I. 99. d. (P 1907) 39. d. Bérházép. ir. 95/24.

101.) TREL I. 99. d. (P 1907) 39. dob. Bérházép. ir. 95/24.

I. 99. d. (P 1907) 35. dob. II-1693/1914.

102.) U.o.

103.) MStK új sorozat 64. k. 308.313. l.

104.) U.o.

105.) **Husz Lajos:** A debreczeni tisztviselő-telep. DKK, 1912. 148-150. l.

106.) TREL I. 99. d. (P 1907) 40. dob. Bérházép. ir. 111/9.

A levél kelte 1913. december 22.

107.) TREL I. 99. d. (P 1907) 41. dob. Bérházép. ir. 117.

108.) TREL I. 99. d. (P 1907) 41. dob. Bérházép. ir. 128/14.

3. FEJEZET: A MAGYAR ÉRTELMISSÉGFEJLŐDÉS KÉNYSZERPÁLYÁJA: AZ ÚRI ÉS MŰVELT KÖZÉPOSZTÁLY

1.) Erdei Ferenc, Huszár Tibor és Hanák Péter

Hanák Péter: A magyar "középosztály" fejlődésének problémájához. Valóság 1962/3. 23-39. l.

Bibó István: Értelmiség és szakszerűség

(A Tisztatáj füzetek - 9.) Szeged, 1947.

2.) **Bourdieu** írja: "Ám a túlélő maradvánnyal való magyarázat semmit sem magyaráz, ha nem magyarázzuk meg, miért maradt fenn valamilyen hagyomány".

P. Bourdieu: Az értelmiségi hagyomány és a társadalmi rend megőrzése. In: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Bp. 1978. 46. l.

3.) **Németh G. Béla:** i.m. 280-281. l.

4.) **Bibó István:** i.m. 4. l.

5.) **Hanák Péter:** A magyar "középosztály"...

6.) Egy korai, ám máig is tanulságos elemzés:

Farkas Geiza: Az úri rend. Bp. 1912.

5. MELLÉKLETEK JEGYZETEI

1.) MStK új sorozat 48. k.

- 2.) VKM 20. jelentése II. k. 106-119. l.
- 3.) Tanítók Lapja, Hajdúböszörmény, 1906. november 18.
- 4.) Az egyes iskolatípusok költségvetéséből kiszámítva VKM 27. jelentése
- 5.) HStK I. évf. I. füzet 40. l.
- 6.) Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv III-IV. évf. 567-568. l.
- 7.) U.o.: 571. l.
- 8.) MStK új sorozat 40. k. 8⁺-17⁺ l.
MStK új sorozat 5a8. k. 47⁺-63⁺ l. és 40-69. l.
- 9.) Pásztor Mihály: i.m. 168-169. l.
- 10.) U.o.:
- 11.) U.o.:
- 12.) TREL I. 99. k. 3. - Az egyházi bérház törzskönyve és leltára
- 13.) TREL I. 99. d. (P 1907) 39. dob. Bérházép. ir. 95/24.
I. 99. f. 389. Az egyházi bérház lakbérkönyve
A lakók foglalkozásának megállapítása a TREL I. 99. d. (P 1907) 35-42. dobozai teljes anyagában lévő vegyes iratok átvizsgálása alapján történt. Felhasználtam még a DKK 1912-1913. évi számaiban közölt debreceni címtárat, valamint a Tiszántúli személynévjegyzéket (Szerk.: Veress Gézané, Debrecen, 1980. KLTE Egyetemi Könyvtár).